

En blomstrande marknad

Handelsträdgårdar i Sverige 1900–1950 med fyra
fallstudier i Stockholms län

Inger Olausson

Fakulteten för naturresurser och jordbruksvetenskap

Institutionen för ekonomi

Uppsala

Doctoral Thesis

Swedish University of Agricultural Sciences

Uppsala 2014

En blomstrande marknad

Inger Olausson

En blomstrande marknad

Handelsträdgårdar i Sverige 1900–1950
med fyra fallstudier i Stockholms län

Carlssons

Akademisk avhandling för agronomie doktorsexamen i agrarhistoria
framlagd vid Sveriges lantbruksuniversitet 2014.

Ingår i Acta Universitatis Agriculturae Sueciae 2014:27

ISBN (tryckt version) 978-91-576-8002-0

ISBN (elektronisk version) 978-91-576-8003-7

ISSN 1652-6880

Carlsson Bokförlag

Box 2112 · 103 13 Stockholm

Besöksadress Stora Nygatan 31, Gamla stan

Tel. 08-545 254 80

info@carlssonbokforlag.se · www.carlssonbokforlag.se

© 2014 Inger Olausson och Carlsson Bokförlag

Omslag Ellinor Ölander

Illustrationer Björn Lundkvist

Korrekturläsning Agneta Paulsson

Grafisk form, inlaga T. Carlsson

Sättning/ombrytning/original Harnäs Text & Grafisk Form

Tryckt och bunden av TRT, Tallin, Estland 2014

ISBN 978 91 7331 645 3

Innehåll

Förord 11

DEL 1 INLEDNING

Inledning 14

- Varför handelsträdgårdar? 15
- Disposition 16
- En expansiv period för trädgårdsnäringsen 16
- Syfte och forskningsfrågor 17
- Definitioner och begrepp 19
 - Handelsträdgård* 19
 - Trädgårdsmästare, orangör och trädgårdselev* 20
 - Övriga ord och begrepp* 21
- Avgränsningar 24
- Forskningsläge 25

Metod 31

- Fallstudiemetodik 31
- Att söka efter källmaterial 32
- Urval av fallobjekt 34
- Bearbetning, tolkning och analys 35
 - Källpluralism* 36
 - Prisvariationer* 36
- Representativitet 37

Material 40

- Kvantitativa data 40
 - Räkenskaper* 40
 - Utredningar, officiell statistik med mera* 42
 - Svenska trädgårdar* 43
- Texter 44
 - Tryckta skrifter* 45
 - Dagböcker och andra personliga anteckningar* 45
- Egna observationer 46
 - Besök på plats* 46
 - Föremål, växter och bilder* 48
 - Personlig kommunikation* 50

Teoretiska utgångspunkter 51

- Det resursbaserade perspektivet 51
- Strategier 53
 - Om strategibegreppet* 53
 - Michael Porters marknadsstrategier* 54
- Lokal förankring 54
- Plats och rörelserum 55
- Dynamisk förmåga 56
- Min teoretiska föreställningsram 56

DEL 2 FALLSTUDIER

Krusenbergs gårds handels-trädgård, Uppsala 58

- Lokalisering 58
- Bakgrund 60
- Källmaterial 60
- Odlingsarealer 62
- Investeringar 64
 - Drivbänkar och växthus* 64
 - Inventarier* 65
- Förbrukningsvaror 66
- Arbetskraft 67
- Marknad 70
- Odlingsinriktning och sortiment 73
 - Förändring av sortimentet över tid* 74
 - Försäljningens fördelning under ett år* 75
- Trädgårdsmästarens arbetsuppgifter 76
 - Arbete i bänkgården* 81
 - Arbete i växthus och kaster* 82
- Reflektion 82

Antuna gårds handelsträdgård, Upplands Väsby 83

- Lokalisering 83
- Bakgrund 83
- Källmaterial 86
- Odlingsarealer 88
- Investeringar 89
- Förbrukningsvaror 89
 - Gödsel och jordförbättringsmedel* 90
 - Växtskyddsmedel* 90
 - Bränsle* 90
 - Övrigt* 90
- Arbetskraft 91

- Marknad 94
- Odlingsinriktning och sortiment 97
 - Odling på friland* 98
 - Odling i drivbänkar* 99
 - Odling i växthus och kast* 100
 - Förändring av sortimentet över tid* 100
- Reflektion 101

Nilssons handelsträdgård, Runmarö 102

- Lokalisering 102
- Bakgrund 102
- Källmaterial 104
- Odlingsarealer 107
- Investeringar 108
 - Drivbänkar* 108
 - Växthus* 109
 - Bevattningsproblematiken* 111
 - Båt* 112
- Förbrukningsvaror 112
 - Gödsel och jordförbättringsmedel* 112
 - Växtskyddsmedel* 114
- Arbetskraft 115
 - Arbetad tid* 115
 - Kunskapsuppbyggnad* 116
- Marknad och försäljning 118
- Odlingsinriktning och sortiment 122
 - Odling på friland* 122
 - Odling i drivbänkar* 124
 - Odling i växthus* 124
 - Inköp för vidare försäljning* 124
 - Förändring av sortimentet över tid* 125
- Engagemang utöver företaget 125
- Reflektion 126

**Nora handelsträdgård,
Danderyd 127**

- Lokalisering 127
- Bakgrund 127
- Källmaterial 131
- Odlingsarealer och investeringar 132
 - Drivbänkar* 132
 - Växthus* 134
 - Inventarier* 134
- Förbrukningsvaror 135
 - Gödsel och jordförbättringsmedel* 135
 - Växtskyddsmedel* 135
 - Bränsle* 136
 - Vatten* 136
 - Övrigt* 136
- Arbetskraft 137
- Marknad och försäljning 139
- Odlingsinriktning och sortiment 142
 - Inköp av växtmaterial* 142
 - Förändring av sortimentet över tid* 143
 - Specialiteter* 145
 - Odlingsmetoder* 147
- Reflektion 147

Sammanfattning av fallstudier 149

- Krusenbergs gårds handelsträdgård 150
- Antuna gårds handelsträdgård 150
- Nilssons handelsträdgård 151
- Nora handelsträdgård 152

DEL 3 HANDELSTRÄDGÅRDENS RESURSER

Kunskap och kunskapsuppbyggnad 154

- Kunskap om trädgårdsodling spreds 154
- Sällskap och föreningar 155
- Efterfrågan på trädgårdsprodukter ökade 156
- Trädgårdsutbildningarna blev allt fler 158
 - Praktiska och teoretiska kunskaper* 158
 - Praktik i Sverige och utomlands* 159
- Organisationer och förbund 160
 - Sveriges handelsträdgårdsmästareförbund* 161
 - Sveriges konditionerade trädgårdsmästares förbund* 161
- Personella resurser i fallstudierna 162
 - Herrgårdsträdgårdarna* 162
 - De enskilda företagen* 162
- Sammanfattning 164

Odling och odlingsteknik 165

- Frilandsodling 165
- Odling under glas 168
 - Drivbänkar* 168
 - Växthus* 171
 - Odlingen under glas i fallstudier* 171
- Förbrukningsvaror 173
 - Växtmaterial* 173
 - Uppvärmning av varmbänkar och växthus* 174
 - Underhåll* 175

Jord, gödsel och jordförbättring 175

Bevattningsvatten 176

Växtskyddsmedel 178

Löv 179

Resursernas tillgänglighet vid herrgårdarna 180

Sammanfattning 180

Sortiment 182

Exempel från Stockholms län 182

Köksväxter under glas 184

Köksväxter på friland 186

Snittblommor och krukväxter 188

Frukt och bär 191

Frukt 191

Bär 192

Grövre och finare trädgårdskulturer 194

Allt fler specialiserade företag 195

Sammanfattning 196

Handelsträdgårdarnas lokalisering 198

Handelsträdgårdarnas koppling till resurstäta platser 198

Avfall, mark och förmånliga lån 199

Transporter av ömtåliga varor 201

Med närhet till marknaden 201

Effektivare transporter 202

Allt längre avstånd mellan producent och konsument 203

Sammanfattning 205

Avsättningen av trädgårdsprodukter 207

Ökad konkurrens 207

Import 208

Avsättningen för trädgårdsprodukter i Stockholm 210

Handeln förändrades 212

Den viktiga kvalitetsfrågan 213

Handelsträdgårdarnas marknadsstrategier 216

Nilssons handelsträdgård 216

Nora handelsträdgård 217

Herrgårdsträdgårdarna 218

Sammanfattning 219

DEL 4 TRÄDGÅRDSNÄRINGEN OCH SAMHÄLLET

En småskalig men ekonomiskt betydelsefull näring 222

Arbetsvillkoren inom trädgårdsnäringen 222

Handelsträdgårdarnas ekonomiska betydelse 223

Handel och politik på en internationell marknad 225

En allt mer rationaliserad produktion 226

Slutsatser och diskussion 228

Odlingen i växthus och drivbänkar 229

Lokal förankring och förändringar i omgivningen 231

Kompetens och omvärldsbevakning 233

Sortiment och dynamisk förmåga 234

Herrgårdsträdgårdarnas konkurrenskraft 235
Utblickar 238

Fortsatt forskning 240

Internationella jämförelser 240
Nya frågor till befintligt material 242
1900-talets andra hälft 243
Andra typer av trädgårdsföretag 243
Genusperspektiv 244

SUMMARY

**A Flourishing Market
Market gardens in Sweden from
1900–1950 with four case studies
from Stockholm County 246**

DEL 5 LITTERATUR OCH KÄLLOR

Litteratur och källor 256

Otryckta källor 256
Tryckta källor 258
Internet 267
Personliga meddelanden 267

DEL 6 BILAGOR

Bilaga 1 Växtskyddspreparat och handelsgödselmedel 270
Bilaga 2 Krusenbergs gårds handelsträdgård – sortiment 271
Bilaga 3 Krusenbergs gårds handelsträdgård – inventarier 274
Bilaga 4 Krusenbergs gårds trädgårdar – arbetskraft 276
Bilaga 5 Antuna gårds handels-trädgård – sortiment 278
Bilaga 6 Nilssons handelsträdgård – sortiment 280
Bilaga 7 Nora handelsträdgård – sortiment 282

Förord

Jag känner en obeskrivlig tacksamhet mot ett oräkneligt antal personer som på olika sätt bidragit till arbetet och till min personliga utveckling under åren som doktorand. Det är ett tidvis mycket ensamt arbete, men samtidigt helt beroende av andra för att få tillgång till ekonomiskt och administrativt stöd, källmaterial, handledning, uppmuntran, datasupport och så vidare. Ett särskilt stort tack till min huvudhandledare, professor Janken Myrdal. Jag är oändligt tacksam över att jag fick chansen att doktorera och fick förmånen att själv välja inriktning på arbetet. Tack för alla goda råd, uppmuntran och den vänliga men bestämda styrningen som hindrade mig från att fastna vid något av alla lockande sidospår ...

Ett stort tack till mina tre biträdande handledare som bidragit på olika sätt. Else-Marie Karlsson Strese, genetiker och tidigare chef och kollega på Julita, som i flera decennier inspirerat med sin entusiasm och hängivenhet över att forska. Åsa Ahrland, hortonom och trädgårdshistoriker, har bidragit med sin breda kunskap inom området trädgårdshistorisk forskning. Richard Ferguson, företagsekonom, har bidragit med teoretiska ramar som fått många av de lösa pusselbitarna att falla på plats.

Ett stort tack till Maria, Eva-Lotta och Maria! Maria Löfgren, hortonom, trädgårdsmästare och nära vän, har varit till ovärderlig hjälp under hela arbetets gång. Vi har bollat praktiska och teoretiska frågor om trädgårdsodling och trädgårdsmästarens arbete. Eva-Lotta Päiviö, doktorandkollega och nära vän, har alltid imponerat på mig med sina klartänkta kloka råd och sköna inställning till livet. Maria Flinck, trädgårdshistoriker, etnolog och opponent vid halvtidsseminariet, har ägnat åtskilliga timmar åt noggrann läsning och kommentarer om både innehåll och språk.

Kollegorna vid avdelningen för agrarhistoria har bidragit på olika sätt, inte minst till den inspirerande, kreativa och familjära atmosfären. Under de första åren bidrog särskilt Anna Westin (Dahlström) och Örjan Kardell

med kloka råd och tips. Anna var även opponent vid slutseminariet. Ett stort tack! Min ämneskollega, Karin Hallgren, tvekar aldrig att hjälpa till. Tack för all hjälp och uppmuntran! Mina övriga doktorandkollegor, Pia Nilsson, Jesper Larsson, Alf Ericsson, Olof Karsvall, Catarina Karlsson, Per Thunström och Karl Bruno, har bidragit till en trivsamt och inspirerande doktorandmiljö. Ett stort tack till Johanna Widenberg, som i ett sent skede gav kommentarer som gjorde underverk med mitt manus! Övriga kollegor vid avdelningen har bidragit på olika sätt under åren. Tack till Åsa Domeij, Per Lagerås, Per Lundin, Carin Martiin, Mats Morell, Jacob von Oelreich, Cecilia Rätz, Gabriel Söderberg, Clas Tollin, Göran Ulväng och Anders Wästfelt.

Under flera års tid arbetade jag med att efterlysa källmaterial och var då i kontakt med flera hundra personer. Många av er har lagt ner ett stort arbete med att hjälpa mig, vilket har varit ovärderligt. Jag hoppas att ni fortsätter att höra av er med tips om källmaterial och att fler lämnar in sådant till arkiv. Ett särskilt stort tack till er som bidragit med material och information om de fallstudier jag slutligen valde ut, bland andra familjen Landqvist, Birgitta och Christer von der Burg, Anna Welander Leimu och Lasse Leimu. Min tacksamhet till Erik Nilsson och Johan Curman är stor och jag sörjer att ni inte längre är med oss. Finansieringen har kommit ifrån C.F. Lundströms stiftelse, som även har lämnat tryckbidrag, tillsammans med Samfundet S:t Erik och Stiftelsen Hem i Sverige-fonden. Ett stort tack!

Slutligen ett stort tack till min älskade familj! Jag är tacksam över att mina kära barn, Felix, fem år och Nina, snart två, ger distans till arbetet och tydligt markerar att det är viktigare att bygga kojor och läsa om Castor och Frippe, än att arbeta ytterligare några timmar med avhandlingen. Tack Nils-Johan! Jag ser fram emot en sommar med semester utan sällskap av avhandlingsmanus.

Avhandlingen tillägnas mina kära föräldrar, trädgårdsmästaren Carl-Olof Olausson och lärarinnan Mona Olausson, som båda har haft ett stort intresse för litteratur och historia. Äpplet föll således inte så långt från trädet då jag blev trädgårdshistoriker.

Askfall våren 2014

Inger Olausson

Del 1

Inledning

1

Inledning

Avhandlingen handlar om handelsträdgårdar i Sverige under perioden 1900–1950. Handelsträdgårdar var trädgårdsodlingar med yrkesmässig kommersiell produktion av grönsaker, frukt, bär, snittblommor, krukväxter och plantor av ettåriga växter för utplantering på friland. I avhandlingen har teorier och begrepp hämtats från företagsekonomi och entreprenörskap. Men perspektiven är bredare än så, vilket framgår av beskrivningen av forskningsläget. De inkluderar agrarhistoria, hortikultur och ekonomisk historia, som var och en i sig är tvärvetenskapliga områden. Fyra fallstudier av handelsträdgårdar i Stockholms län utgör kärnan i avhandlingen. Genom dem kan den generella bilden av trädgårdsnäringens utveckling fördjupas. I dem representeras de två vanligaste formerna av handelsträdgårdar vid denna tid. Det var enskilda företag, ofta familjeföretag, respektive herrgårdsträdgårdar med odling för avsalu, som drevs med anställd personal. Det övergripande syftet med avhandlingen är att bidra till en ökad förståelse för utvecklingen inom trädgårdsnäringen. Jag beskriver och diskuterar hur handelsträdgårdarnas strategier och konkurrenskraft förändrades under 1900-talets första hälft, då dels antalet företag och dels importen ökade kraftigt. Frågeställningarna rör handelsträdgårdarnas resursbehov, strategier, konkurrenskraft, sortiment och flexibilitet.

Avhandlingen är ett bidrag till forskningen om den yrkesmässiga, kommersiella trädgårdsodlingens historia i Sverige efter industrialiseringens genombrott. Ämnet är tacksamt att ta sig an, då det inte finns någon omfattande forskning om denna tidsperiod, vilket samtidigt har försvårat arbetet då jag inte kunnat bygga vidare på andras forskningsinsatser. Det allmänna intresset för trädgård och trädgårdshistoria är desto större. Blommor från handelsträdgårdens odlingar förknippas med de viktigaste händelserna i

livet, som bemärkelsedagar, uppvaktningar, bröllop och begravningar. Grönsaker, frukt eller bär äter de flesta dagligen i olika former. Idag importeras en stor del av de trädgårdsprodukter som konsumeras i landet och intresset är stort för frågor som rör hur de produceras, hur långt de transporteras, deras pris och kvalitet. Många av dessa frågor var högst aktuella även under 1900-talets första hälft. Det som är nytt är insikten om att produktion och transporter kan få negativa konsekvenser för människors hälsa och miljön, både lokalt och globalt.

Varför handelsträdgårdar?

Handelsträdgårdarnas verksamhet och historia är ett ämne som legat mig själv nära under en stor del av livet. *Gräv där du står!* var en uppmaning jag fick av en klok forskare i inledningsskedet av min forskarutbildning och jag tog honom på orden. Som barn fick jag följa med min far in i ett växthus vid en handelsträdgård där han själv hade arbetat. Det var en speciell upplevelse att gå in i den fuktiga miljön med alla exotiska växter, spännande smaker och dofter. Ett intresse för trädgårdsodling väcktes redan då och fördjupades under de två åren på trädgårdsgymnasiet i Dingle i Bohuslän. Jag praktiserade och arbetade vid sex olika handelsträdgårdar i Bohuslän och Västergötland samt vid en kyrkogård och i Julita gårds park och trädgård. Flera av handelsträdgårdarna påminde mycket om dem jag arbetar med i fallstudierna, med gamla träväxthus och en mängd olika kulturer av nytto- och prydnadsväxter. Där väcktes många frågor om äldre odlingsmetoder, redskap, växtmaterial, växthus och drivbänkar med mera. Vid SLU, Sveriges lantbruksuniversitet, valde jag att utbilda mig till hortonom.

Det kan vara relevant att reflektera över den förståelse och de erfarenheter man som forskare bär med sig inom det egna forskningsämnet. Fördelarna överväger, anser jag. Jag har med mig en förståelse för det tunga och slitsamma arbetet i varma, fuktiga växthus där växterna behövde ständig tillsyn och skötsel. Samtidigt finns risken att ta saker för givet och att inte vara tillräckligt öppen och frågvis i bearbetningen av källmaterialet. Främst känner jag en stor tacksamhet över att ha fått känna på arbetet i dessa numera sällsynta miljöer och har ovärderliga erfarenheter av trädgårdsmästarens mångsidiga yrke där det alltid finns något nytt att lära.

Disposition

Avhandlingen består av delar med olika teman. I den första delen presenteras avhandlingens syfte och frågeställningar, metoder, material och teori (kapitel 1–4). I den andra delen beskrivs och analyseras fallstudierna av fyra handelsträdgårdar (kapitel 5–8, med en sammanfattning i kapitel 9). I den tredje delen görs en tematisk genomgång med kopplingar till avhandlingens övergripande syfte och frågeställningar, till exempel resurser (kunskap, odling, inklusive tillgången till drivbänkar, växthus med mera, handelsträdgårdarnas lokalisering och marknad), sortiment och faktorer som påverkade konkurrensen på marknaden för trädgårdsprodukter (kapitel 10–14). Den fjärde delen inleds med att utvecklingen inom trädgårdsnäringen relateras till den politiska utvecklingen. Därefter följer en sammanfattande diskussion om avhandlingens slutsatser och ett antal teman för fortsatt forskning presenteras (kapitel 15–17).

En expansiv period för trädgårdsnäringen

Stockholm, liksom många andra städer, stod inför en omfattande förändring omkring sekelskiftet 1900. Inflyttningen från den omgivande landsbygden till staden var hög efter den agrara revolutionen, hushållens självförsörjningsgrad minskade och allt fler människor blev tvungna att köpa all mat.¹ Vid samma tid blev nyttan av att äta grönsaker, frukt och bär allt mer känd. Efterfrågan på dessa produkter ökade när matvanorna efter hand förändrades. Många fick det bättre ställt och hade råd med mer än enbart livets nödtorft, vilket bidrog till ett ökat intresse för prydnadsväxter.

Det var många faktorer som sammanföll och bidrog till att tiderna blev gynnsamma för trädgårdsnäringen. Utvecklingen gick snabbt. Handels-trädgårdar hade länge funnits, men inte i något större antal. På 1700-talet såldes trädgårdsprodukter på torg och i bodar i städerna. De kom från odlingar i städerna eller fraktades dit från omgivande landskap och mindre orter. Exempelvis odlades stora mängder grönsaker i Enköping, vilka såldes i Stockholm.² Från slutet av 1800-talet anlades handelsträdgårdar i hundratals, särskilt i och i anslutning till städer och tätorter. Allra flest fanns kring storstaden Stockholm.³ Samtidigt ökade importen av trädgårdsprodukter kraftigt från länder med mer förmånligt klimat för trädgårdsodling, där

¹ Hirdman 1983, s. 254–275; Morell 2001, s. 89–93.

² Ahrland 2006, s. 161, 168.

³ SCB 1941, s. 69–71.

produktionen därmed blev billigare. Importen av trädgårdsprodukter ökade med tjugo gånger under perioden 1880–1930. Samtidigt ökade produktionen inom landet lika mycket.⁴

Den snabba expansionen inom trädgårdsnäringen inleddes i slutet av 1800-talet och var som störst under 1900-talets första decennier. De två världskrigen ledde till en förändrad konkurrenssituation för de svenska trädgårdsodlarna. När importen minskade kraftigt blev det relativt goda tider, trots bristen på vissa råvaror, till exempel tulpanlökar samt kol och koks till uppvärmningen av växthuset. Den tidsperiod som behandlas i avhandlingen omfattar några år efter andra världskrigets slut, strax innan tiderna blev svårare för trädgårdsmästarna. I städerna blev markpriserna allt högre och handelsträdgårdar fick ge plats åt annan bebyggelse och infrastruktur.⁵ Många aktörer verkade för en ökad specialisering och rationalisering. Produktionen blev allt mer storskalig. Koncentrationen av trädgårdsodlingar flyttades till de södra delarna av landet i takt med att transportsystemen effektiviserades. De sydligaste länen kom att dominera trädgårdsodlingen i Sverige från mitten av 1900-talet.

Efter kriget ökade importen av trädgårdsprodukter allt snabbare. Marknaden för grönsaker, blommor, frukt och bär blev global. Idag importeras trädgårdsprodukter från jordens alla hörn. Allt fler ifrågasätter de långväga transporterna och efterfrågar av olika skäl produkter som odlas lokalt. Det är därför intressant att följa den utveckling som skedde under 1900-talets första hälft då det inledningsvis fanns tusentals lokala, småskaliga producenter av trädgårdsprodukter, men där utvecklingen gick mot ökande avstånd mellan producent och konsument.

Syfte och forskningsfrågor

Ett övergripande syfte med avhandlingen är att bidra till en ökad förståelse för utvecklingen inom trädgårdsnäringen. Jag beskriver och diskuterar hur handelsträdgårdarnas strategier och konkurrenskraft förändrades under 1900-talets första hälft, då dels antalet företag och dels importen ökade kraftigt. Perspektiven är trädgårdsmästarens, som företagare eller anställd, och handelsträdgårdens, som enskilt företag eller som en del av verksamheten vid en herrgård. Vid de senare var det en odling av grönsaker, blommor, bär och frukt till det egna hushållet som hade kommersialiserats.

⁴ Sonesson 1935, s. 25.

⁵ Andersson 1977, s. 10.

18 • Inledning

Flertalet av de enskilda företagen drevs som små familjeföretag, även om det fanns ett antal större, ofta kraftigt specialiserade handelsträdgårdar i landet. Herrgårdsträdgårdarna och de enskilda handelsträdgårdarna hade olika grundläggande förutsättningar, exempelvis när det gällde tillgången till resurser. Skillnaderna mellan de båda formerna av handelsträdgårdar är därmed intressant. De tre forskningsfrågorna är följande:

Vilka resurser och strategier bidrog främst till konkurrenskraften i handelsträdgårdarna? I korthet omfattas det mesta av det som behövdes för att driva en handelsträdgård i begreppet resurser. Tillgängliga resurser användes för att skapa ett värde och de kunde användas eller kombineras på nya sätt för att förbättra konkurrenskraften på marknaden för trädgårdsprodukter. Det ekonomiska utfallet i handelsträdgårdarna studeras och är en av indikationerna på om verksamheten är konkurrenskraftig eller ej. De viktigaste resurserna kallar jag för nyckelresurser och de kunde variera mellan olika handelsträdgårdar. Genom att studera vilka nyckelresurser som fanns och hur de förändrades över tid, går det att få en bild av handelsträdgårdarnas strategier. Resursbegreppet förklaras mer utförligt i kapitel 4.

Vilka faktorer påverkade hur sortimentet såg ut? Frågan rör inte enbart vilka kulturer och sorter som fanns till försäljning, utan även sortimentets bredd, fördelningen av nytto- och prydnadsväxter, om det går att utläsa någon specialisering på vissa kulturer och så vidare. Om sortimentet förändrades, går det då att utläsa om det berodde på yttre eller inre faktorer? Ett exempel på yttre faktor kunde vara en förändrad konkurrenssituation genom minskad eller ökad import, orsakad av krig eller ändrade tullar. En inre faktor kunde exempelvis vara odlingsbetingelserna på platsen eller tillgången till växthus och drivbänkar.

Vilka resurser och strategier påverkade flexibiliteten inom handelsträdgårdarna? Frågan rör vilka möjligheter det fanns för trädgårdsmästaren att anpassa sin verksamhet till förändringar i det omgivande samhället. Det kunde exempelvis handla om att tillgången till bränsle begränsades under krigsåren eller att ett förändrat mode påverkade efterfrågan på vissa sorters blommor.

Definitioner och begrepp

För att undvika missförstånd och varierade tolkningar av förekommande begrepp, vill jag här definiera och klargöra några av dem.

Handelsträdgård

Begreppet *handelsträdgård* har förändrats över tid och de flesta handelsträdgårdarna idag skiljer sig från dem som fanns under 1900-talets första hälft. Idag köps mycket – ibland allt – av det som säljs vid en handelsträdgård in från odlare eller grossister. Under den period som studeras odlades det mesta av det som såldes, vilket framför allt var ömtåliga färskvaror som snabbt behövde konsumeras efter skörd. Handelsträdgårdarna var ofta små till ytan, men hade en hög avkastning. De flesta trädgårdsmästarna investerade efter hand i drivbänkar och växthus. Odlingssäsongen förlängdes från tidig vår till sen höst i drivbänkarna. I växthus kunde odlingen pågå under hela året om det fanns bränsle för uppvärmning. Odlingen under glas krävde daglig tillsyn och skötsel. Det var en intensiv och resurskrävande produktion. Grönsaker och blommor var korta kulturer, som utvecklades från frö eller stickling till salufärdiga produkter under en odlingssäsong. I växthus kunde tre–fyra kulturer avlösa varandra under ett år. Här odlades växter som annars inte skulle klara av det kyliga klimatet eller som drevs fram och kunde sköras under andra årstider än om de hade odlats på friland.

I *Nationalencyklopedin* definieras handelsträdgård som *företag som yrkesmässigt bedriver odling och/eller försäljning av köksväxter, frukter, bär, prydnadsväxter och plantskoleväxter*.⁶ De sistnämnda var träd, buskar och perenner av prydnads- och nyttoväxter till offentliga och privata miljöer. I de undersökningar jag gjort av sortimenten vid handelsträdgårdar under 1900-talets första hälft, odlades plantskoleväxter endast i begränsad omfattning (se kapitel 12). Odlingen av dessa växter skiljde sig mycket från den vid handelsträdgårdarna, vilket jag återkommer till på sidan 25. Den definition av handelsträdgård som används i avhandlingen och som gäller för tidsperioden, är:

Trädgårdsodlingar med yrkesmässig, kommersiell produktion av grönsaker, rotfrukter, frukt, bär, snittblommor, krukväxter och plantor av ettåriga växter, odlade i bänkgårdar, växthus och på friland.

⁶ Handelsträdgård, <http://www.ne.se/lang/handelsträdgård>, Nationalencyklopedin, hämtad 2013-12-30.

Det första skriftliga belägget för begreppet handelsträdgård är från 1857, men innan dess har det funnits verksamheter med odling och försäljning av trädgårdsprodukter, som fungerade som begreppet definierats ovan.⁷ Under 1900-talets första decennier var herrgårdsträdgårdarna en vanlig form av handelsträdgård. Trädgården spelade en viktig roll som markör för att spegla ägarens sociala och materiella rang bland samhällets elit. Trädgårdsmästaren hade därmed hög status och räknades ofta upp efter gårdens inspektor i räkenskapsböckerna. I vissa fall hade trädgårdsmästaren till och med högre lön och status än inspektorn. Odlingarna av trädgårdskulturer var till för att förse ägarens hushåll med grönsaker, frukt och bär samt växtmaterial till rabatter och urnor. Redan på 1700-talet fanns en produktion avsedd för försäljning vid många herrgårdar. Försäljningen utgjorde en allt större andel av produktionen från 1800-talets sista decennier då efterfrågan på trädgårdsprodukter ökade.⁸ I avhandlingen benämner jag handelsträdgårdarna vid herrgårdarna "herrgårdsträdgårdar" i de fall jag behandlar dem åtskilda från de handelsträdgårdar som drevs som enskilda företag.

Trädgårdsmästare, orangör och trädgårdselev

I fallstudierna förekommer tre grupper av trädgårdsmästare:

- anställda ("konditionerade") trädgårdsmästare
- arrendatorer av trädgårdsodlingar
- entreprenörer vid enskilda företag (ofta små familjeföretag)

Arrendatorn drev handelsträdgården i egen regi för en kontant ersättning till markägaren. Vad som ingick i arrendet, samt arrendatorns rättigheter och skyldigheter, reglerades genom ett kontrakt. I herrgårdsträdgårdarna fanns, förutom trädgårdsmästaren, andra kategorier av arbetskraft. I fallstudierna av de två herrgårdsträdgårdarna vid Krusenbergs gård och Antuna gård förekommer följande titlar: orangör, underträdgårdsmästare, trädgårdselev, trädgårdsarbetare och trädgårdsdräng. De två första titlarna användes av personer som var direkt underställda trädgårdsmästaren. I Krusenbergs handelsträdgård var orangörens arbetsområde bland annat växthus, kast och drivbänkar, samt odlingar av köksväxter och blommor på friland.⁹ Träd-

⁷ Ahrlund 2006, s. 142ff; Handelsträdgård, <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>, Svenska Akademiens Ordbok, hämtad 2013-12-30.

⁸ Ahlklö 2000, s. 129; Ahrlund 2006, s. 117; Andersson 1977, s. 4; Ulväng 2008, s. 80, 91.

⁹ Facktermer som kast, drivbänkar och köksväxter förklaras i nästa avsnitt.

gårdsarbetare och trädgårdsdrängar var två kategorier av vanliga arbetare, som jag tolkat källmaterialen.

Trädgårdseleverna var lärlingar med ambitionen att bli trädgårdsmästare. Det var vanligt att en del av arbetskraften vid herrgårdsträdgårdarna utgjordes av trädgårdselever. De arbetade vanligtvis i många olika trädgårdar, ett eller flera år i vardera, för att skaffa sig erfarenheter av trädgårdsmästar-yrket. Det var dessutom vanligt med praktik i ett annat europeiskt land. Efter praktikåren kunde de söka in till en trädgårdsskola, ta anställning som trädgårdsmästare eller starta ett eget företag inom branschen. Det kan vara vanskligt att dra alltför snabba slutsatser av de begrepp som används i räkenskaperna. Ett exempel på detta framkommer i en intervju med en trädgårdsmästares dotter. Trädgårdsmästaren hette Olof Sjöström och var anställd på Geddeholms gods i Västmanlands län från 1923 och arrenderade därefter trädgården från 1929. Dottern Margareta Stenström berättar i en intervju att han var noga med hur de anställda tilltalades:

Vi fick inte säga drängar. Det existerade inte i våran familj, utan att det var trädgårdselever. Det var pappa väldigt noga med. Vi skulle inte kalla dem för drängar, vi var drängar allihop.¹⁰

Övriga ord och begrepp

Några av de facktermer och ålderdomliga termer som förekommer i avhandlingen förklaras här helt kort. Flera av begreppen får en mer utförlig beskrivning. I avhandlingens tredje del beskrivs några av dem mer ingående, till exempel drivbänkens konstruktion och funktion. De växtnamn och latinska namn som återges i fallstudierna är i några fall korrigerade (det har handlat om felstavningar och talspråk) med Svensk kulturdatabas (SKUD) som källa till ett korrekt namnskick.¹¹

Drivbänk, bänkfönster, bänkram, bänkar, bänkgård, varmbänk, kallbänk. Drivbänken/bänken bestod av en träram (bänkram) på vilken ett eller flera spröjsade fönster (bänkfönster) lades. Ett vanligt mått på ett bänkfönster var 1×1,5 meter. En samling drivbänkar kallades bänkgård. Varmbänken värmdes underifrån, till exempel av förmultnande organiskt material, eller varmt vatten i rör. Kallbänken värmdes ovanifrån av solens strålar.

¹⁰ Löfgren 2011, s. 28.

¹¹ Svensk kulturväxtdatabas, <http://www.slu.se/skud/>

22 • Inledning

Handelsgödsel. Gödselmedel, oftast oorganiska, syntetiskt framställda, som innehåller ett eller flera av de näringsämnen som växter behöver för en optimal tillväxt.

Kast. En ålderdomlig form av växthus, ofta ensidigt, med en hög murad vägg mot norr, en lägre mot söder och däremellan en bärande stomme med drivbänksfönster eller en permanent glasad vägg.¹² Ett vinkast var framför allt avsett för odling av vindruvor.

Konditionerad. Att vara anställd hos någon.

Kulturer. Inom trädgårdsnäringen benämns växtslag i odling ofta som ”kulturer”. I avhandlingen har jag i första hand valt att använda detta begrepp.

Köksväxter. Grönsaker och rotfrukter av alla de slag.

Moderplanta. En växt som övervintras för att förökas vegetativt, det vill säga delas eller ge sticklingar (skott) till nya plantor under en kommande säsong.

Orangeri. Ett övervintringshus för köldkänsliga växter, med stora fönster eller en glasad vägg mot söder.

Perenner. Fleråriga växter.

Plantskola. En yrkesmässig, kommersiell produktion av träd, buskar och perenner av prydnads- och nyttoväxter.

Primörer. Grönsaker som drivs fram och skördas tidigt på säsongen (och därmed betingar ett högre pris på marknaden). Några vanliga primörer var morötter, potatis (idag kallad färskpotatis), spenat, rädisor och rabarber.

Skolning, att skola. Ett verb med betydelsen omplantering. Unga plantor, vanligtvis frösådda eller sticklingsförökade, som för första gången planteras om för att få mer utrymme och ny jord på friland, i drivbänkar, odlingslådor eller krukor (”att kruka”).

Snittgrönt. Gröna blad till blomsterbinderier. Jämför snittblommor, blommor som säljs avskurna i buketter eller blomsterbinderier.

Växtskyddsmedel. Bekämpningsmedel (pesticider) som används mot skadeinsekter (insekticider), ogräs (herbicider) eller svampsjukdomar (fungicider).

¹² Andersson 2004, s. 244.



Trädgårdsmästare behövde ha en bred kompetens, vilket bland annat omfattade att arrangera blommor. Trädgårdsmästare Carl-Olof Olausson, Knut Karlssons handels-trädgård, Stenungsund. Fotograf Maj Greger.

Avgränsningar

Flera avgränsningar har gjorts i avhandlingen. De viktigaste är:

- En tidsmässig avgränsning till 1900–1950.
- En geografisk avgränsning till det som vid den tiden var Stockholms län.
- En ämnesmässig avgränsning till handelsträdgårdar (enligt definitionen på s. 19.)

Utöver detta har en mängd ämnesmässiga avgränsningar gjorts. De har styrts av avhandlingens syfte och frågeställningar, som beskrevs på s. 17–18. Den tidsmässiga avgränsningen begränsar undersökningen till den mest expansiva perioden för svensk trädgårdsnäring. Under 1800-talet hade stora insatser gjorts från olika håll för att öka intresset för trädgårdsodling och för konsumtionen av trädgårdsprodukter, vilket gav resultat. Bland annat ökade antalet handelsträdgårdar snabbt från slutet av 1800-talet. Importen ökade kraftigt under hela perioden, med undantag för de två världskrigen. Detta påverkade konkurrenssituationen för odlarna inom landet. Efter andra världskriget blev situationen allt svårare. Konsekvenserna av detta blev tydliga först efter 1950.

Den geografiska avgränsningen motiveras av att produktionen av trädgårdsväxter var mest omfattande kring de största städerna under 1900-talets första hälft, i storleksordningen Stockholm, Göteborg och Malmö.¹³ Ännu ett argument är att försörjningsproblematiken i Sveriges största stad berördes, där befolkningstillväxten var kraftig. Av de källmaterial från handels-trädgårdar som jag blev uppmärksam på under insamlingsskedet, fanns dessutom flera av de mest omfattande och innehållsrika i Stockholms län.

Det är enbart handelsträdgårdar som undersöks, vilka i antal dominerade den yrkesmässiga produktionen av trädgårdsväxter. Andra slag av kommersiella trädgårdsodlingar skiljde sig på flera sätt från dessa, exempelvis med avseende på intensitet och behovet av närhet till resurser av olika slag. Följande odlingsformer behandlas således inte i undersökningen:

- plantskolor
- renodlade frukt- och bärodlingar
- jordbruk med storskaliga odlingar av köksväxter på friland
- trädgårdsodlingar som i första hand var avsedda för husbehov

¹³ Frukt- och trädgårdsutredningen 1938, s. 12–13.

Som exempel hade inte plantskolorna samma behov av närhet till konsumenten eftersom fruktträd, buskar och perenner är betydligt tåligare än grönsaker, blommor, frukt och bär. Odlingen var inte heller lika intensiv och resurskrävande som den vid en handelsträdgård. Plantskolornas odlingar krävde stora arealer, bland annat för att kompensera för jordtrötthet, vilket medförde att de ofta låg längre från städerna där marken var billigare.

Forskningsläge

Trädgårdshistoria är ett tvärvetenskapligt forskningsämne med förgreningar inom flera olika ämnen, där några exempel är agrarhistoria, hortikultur, landskapsarkitektur, ekonomisk historia, konstvetenskap, etnologi och arkeologi. Trädgårdshistorisk forskning har främst kretsat kring ämnen som landskapsarkitektur och konsthistoria, där exempelvis offentliga parker, enskilda praktfulla parkanläggningar eller betydelsefulla landskapsarkitekter studerats. Den trädgårdshistoriska forskningen i Sverige har de senaste tjugo åren resulterat i drygt tjugo doktorsavhandlingar och flera licentiatavhandlingar inom ett flertal discipliner. Nära hälften av doktorsavhandlingarna har lagts fram vid SLU:s båda institutioner för landskapsplanering, på Alnarp och Ultuna. De övriga kommer framför allt från institutioner för konsthistoria, arkitektur, etnologi och språk. Få av dessa avhandlingar ligger i närheten av det jag gör. Det finns således ingen omfattande forskning specifikt om handelsträdgårdar, särskilt inte rörande 1900-talets första hälft, varken i Sverige eller internationellt. Därför har jag valt att göra en vidare översikt av forskningsläget. Jag inleder med en genomgång av internationell forskning.

Handelsträdgårdarnas framväxt i Storbritannien har berörts i ett fåtal artiklar. Geografen F. Beavingtons artikel *The Development of Market Gardening in Bedfordshire 1799–1939* berör delvis samma tidsperiod som den jag arbetar med. Konsekvenserna av den tekniska utvecklingen var stora för handelsträdgårdarna i området. Odlingen av köksväxter var omfattande, framför allt från dess att järnvägen tillkom i mitten av 1800-talet med snabba transporter av salufärdiga produkter till London och gödsel därifrån. Beavington beskriver hur lastbilen och traktorn kom att förändra förutsättningarna för handelsträdgårdarnas konkurrenskraft. Köksväxter kunde börja odlas storskaligt vid jordbruk och transporteras längre sträckor. Det finns inga uppgifter om varmbänkar, men det fanns en tidig produktion av grönsaker och den stora åtgången av hästgödsel tyder på att sådana bör ha funnits.¹⁴

¹⁴ Beavington 1975.

J.M. Martins artikel *The Social and Economic Origins of the Vale of Evesham Market Gardening Industry*, behandlar framväxten av den kommersiella trädgårdsodlingen under 1700- och 1800-talen i en dalgång i Evesham, knappt fem mil söder om Birmingham. Området är välkänt för sina många handelsträdgårdar med frukt- och grönsaksodlingar. Martin identifierade två viktiga orsaker till att trädgårdsodlingen blev omfattande just här: många hushåll hade tillgång till odlingsmark i anslutning till sina bostäder och kommunikationerna till närliggande städer förbättrades. Många av trädgårdsmästarna hade även inkomster från andra håll, till exempel inom jordbruk eller handel. Förmodligen kan det ha berott på att trädgårdsodling av frilandskulturer är starkt säsongsbetonat, men det är inget som Martin går in på.¹⁵

Den som mest detaljerat beskriver handelsträdgårdarna är historikern Malcolm Thick i sin bok *The Neat House Gardens. Early Market Gardens Around London*. Handelsträdgårdarna låg i ett område i Westminster, intill floden Themsen. Odlingarna fanns kvar till dess att området började bebyggas under tidigt 1800-tal. Thick beskriver hur de etablerades i området samt odlingsmetoder, produktion, försäljning med mera.¹⁶

Rosemary Weinstein och Brent Elliott skriver var sitt kapitel om handelsträdgårdarna i London i boken *London's Pride: The Glorious History of the Capital's Gardens*. Weinstein beskriver framför allt handeln med trädgårdsprodukter under 1500- och 1600-talen i sitt kapitel *Londons market gardens in the early modern time*. Matvanorna förändrades och bidrog till det ökade intresset för trädgårdsprodukter. Bland annat användes varmbänkar för odlingen av tidiga kulturer.¹⁷ Elliott beskriver utvecklingen under 1700- och 1800-talen i kapitlet *Commercial horticulture in victorian London* och berör odlingen av både nytto- och prydnadsväxter. Järnvägens betydelse berörs. I och med införseln av trädgårdsprodukter odlade längre bort från London övergick handelsträdgårdarna i Londons ytterkanter till produktion av blommor, vilka var svårare att transportera längre sträckor.¹⁸

Den amerikanske historikern Geoff D. Zylstra beskriver i artikeln *Stretching Time, Collapsing Space: How New Jersey Market Gardeners Used Technology to Control Production, 1838–1876*, hur handelsträdgårdsmästarna i New Jersey använde sig av modern teknik för att övervinna naturgivna begränsningar i tid och rum för produktionen av trädgårdsgrödor. Zylstra beskriver hur odlingssäsongen tänjdes med hjälp av kallbänkar och

¹⁵ Martin 1985.

¹⁶ Thick 1998.

¹⁷ Weinstein 1990.

¹⁸ Elliott 1990.

varmbänkar. Strävan att få höga skördar vår och höst ledde till ett överskott på sommaren. Tekniken att konservera trädgårdsprodukter, till exempel tomater, medförde att det blev möjligt att ta hand om tillfälliga överskott under perioder då marknaden var mättad.¹⁹

Tillgången till billig arbetskraft var viktig för handelsträdgårdarna, särskilt under den intensiva perioden under sommarhalvåret. Donna J. Ulyatt redogör i artikeln *Female agricultural labour on the Dixon Estate, Lincolnshire, 1801–17* för den billiga och flexibla arbetskraft som kvinnor och flickor utgjorde på ett gods i Storbritannien. De utförde säsongsbundna arbeten som ogrärensning, potatissättning, höskörd, skörd av rovor, bönor, morötter och säd. Genom att de var billig och flexibel arbetskraft, möjliggjorde det för Dixon att hålla en mängd olika kulturer i odling och det medförde goda inkomster till ägarna.²⁰

Tomaten är en av de viktigaste ätliga trädgårdsväxterna i kommersiell odling idag i Sverige och har ökat mycket snabbt, trots att den sent togs i odling. Dess historia beskrivs i Quilleys och Beynons artikel *From Andean Weed to Culinary Staple: The Assimilation of the Tomato into Anglo-American Economy and Culture*. På 1880-talet var det allt fler odlare som tog in tomaten i sitt sortiment, och odlade den i liten skala i små växthus. Nya varianter förädlades fram, växthusteknologin och odlingstekniken utvecklades mot slutet av 1800-talet och växthusen blev allt vanligare. Efter första världskriget fanns alla förutsättningar för kommersiell odling av tomater i stor skala och kulturen slog igenom på allvar.²¹

I Paulina Rytkörens avhandling *Fruits of capitalism: modernisation of Chilean agriculture 1950–2000* finns gemensamma beröringspunkter genom den ökande handeln med trädgårdsprodukter på en global marknad. Exporten av framför allt vindruvor och äpplen från Chile har länge varit betydelsefull och det beror framför allt på att skördesäsongen i landet skiljer sig åt från den i andra exportländer, vilket medför att de kan ta ut ett högt pris. Tidsperioden som berörs ligger precis efter min.²²

Torfinn Skard, en norsk trädgårdslärare och trädgårdshistoriker, skrev boken *Hagebruk og gartneri i Norge: en historisk undersøkelse fram til omkring 1950*. Den täcker in Norges trädgårdshistoria så långt tillbaka det var möjligt för författaren att finna fakta och fram till omkring 1950. Bland annat behandlas trädgårdsodlingens historia uppdelad i handelsträdgård, grön-

¹⁹ Zylstra 2013.

²⁰ Ulyatt 2006.

²¹ Quilleys & Beynons 2006.

²² Rytkönen 2004.

saks-, frukt- och bärödling, utbildning med mera, men även offentliga och privata parker.²³

I Sverige är det främst trädgårdshistorikern Åsa Ahrland som behandlat den kommersiella trädgårdsodlingen och trädgårdsmästarens arbete i en akademisk avhandling, *Den osynliga handen: Trädgårdsmästaren i 1700-talets Sverige*, vilken lades fram 2005. En del av forskningsfrågorna rör sådant som även jag kommer in på, till exempel trädgårdens ekonomi och handel, trädgårdsmästarens kunskap och kunskapsbehov. Delar av källmaterialet är likartat, då Ahrland bland annat använder sig av räkenskaper, dagböcker, tidningar och andra publikationer, författade av trädgårdsmästare. Tidsmässigt är avhandlingen inriktad på 1700-talet. Många av de odlingsmetoder som tillämpades kring sekelskiftet 1900 är likartade de som beskrivs.²⁴

Åsa Ahrland och jag bidrog med ett kapitel om kommersiell trädgårdsodling under 1900-talet, *Trädgårdsnäringen: det urbana, moderna och globala samhällets gröna hantverk* i en antologi från KSLA (Kungliga Skogs- och lantbruksakademien) *Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan år 1900: studier av de areella näringarnas geografi och historia*. Något som särskiljer trädgårdsnäringen från övriga areella näringar är att det varit och i hög grad fortfarande är ett hantverksyrke, där det finns begränsningar för i vilken grad det går att rationalisera.²⁵

Trädgårdsekonomen Lena Ekelund Axelsons avhandling *Structural Changes in the Swedish Marketing of Vegetables* rör marknaden för köksväxter i Sverige och är framför allt inriktad på en senare period än min, men hon gör tillbakablickar ända till 1920-talet i de inledande kapitlen. Ämnesmässigt finns flera beröringspunkter i frågor som rör handeln med köksväxter, ökad import och förändrade förutsättningar för avsättningen av produkterna för de svenska odlarna.²⁶

Trädgårdsmästarnas utbildning och praktik behandlas i konsthistorikern Catharina Nolins avhandling *Till stadsbornas nytta och förlustande: Den offentliga parken i Sverige under 1800-talet*. Avhandlingens frågor rörde bland annat vilka de bakomliggande orsakerna var att offentliga parker anlades i städerna och om det fanns någon koppling till det framväxande borgerskapet. Ytterligare frågor rör exempelvis parkernas gestaltning och användning. Under 1800-talet anlades offentliga parker i städer över hela landet och de var tillgängliga för alla som levde i städerna, oavsett samhälls-

²³ Skard 1963.

²⁴ Ahrland 2006.

²⁵ Ahrland & Olausson 2011.

²⁶ Ekelund Axelsson 1991.

klass. Det bidrog troligtvis till att efterfrågan på prydnadsväxter ökade, både av perenner, buskar, träd och ettåriga växter till rabatter.²⁷

Forskning om handelsträdgårdar omfattar även hantverksmässiga odlingsmetoder och fältstudier, där det kan finnas växtmaterial kvar i form av växter på platser där det legat handelsträdgårdar. Tina Westerlunds licentiatavhandling *Trädgårdsmästarens förökningsmetoder – schema och katalog över förökningsdelar vid vegetativ förökning av fleråriga örtartade växter* berör en del av det erfarenhetsbaserade, praktiska arbetet vid plantaskolor och handelsträdgårdar som inte dokumenterats tidigare. Westerlund utvecklar metoder för att dokumentera hantverksmässigt arbete, vilket var en viktig del av trädgårdsmästarens kunskapsbas, som framför allt erhöles genom praktik hos verksamma trädgårdsmästare.²⁸ Programmet för odlad mångfald (POM) är ett nationellt program för att inventera, samla in och bevara äldre kulturväxter. Många olika växtgrupper omfattats, till exempel perenner, lökar och knölar med ett ursprung före år 1940 eller krukväxter med en odlingshistoria från före år 1960. Flera skrifter har givits ut av POM, som behandlar olika växtgrupper, varav flera odlades och såldes vid handelsträdgårdar.

Några exempel på köksväxter ges i Lena Nygårds *Vi odlade till husbehov*, och Nygårds och Matti Wiking Leinos *Klint Karins kålrot och Mor Kristins böna*. Prydnadsväxter behandlas i Karin Persson och Eva Janssons *Narcisser – folkklära lökar*, Karin Perssons *Att inventera lök- och knölväxter: en handledning* och i Linnea Oskarssons *Att inventera perenner: en handledning*. Ett tiotal studenter vid Sveriges lantbruksuniversitet har skrivit examensarbeten i anslutning till POM:s arbete. De som är särskilt intressanta i detta sammanhang redogör för utbudet i handeln av begonia, fuchsia, trädgårdsärta, trädgårdsböna, lobelia, petunia och tagetes fram till 1950. Dessa kulturer odlades och såldes vid handelsträdgårdar.²⁹

Andra perspektiv är konsumtionshistoria och agrarhistoria och jag kommer att ge några exempel som berör detta. En viktig bakomliggande faktor till trädgårdsnäringens expansion är den ökande efterfrågan på nytto- och prydnadsväxter, framför allt i städerna. Det handlade dels om förändrade matvanor och dels om ett ökat intresse för prydnadsväxter i olika former. Förändrade matvanor, som bidrog till trädgårdsnäringens expansion, behandlas i artikeln *The changing place of vegetables in Dutch food culture: the role of marketing and nutritional sciences 1850–1990*, författad av

²⁷ Nolin 1999.

²⁸ Westerlund 2013.

²⁹ Nygårds 2005; Nygårds & Wiking Leino 2013; Persson & Jansson 2008; Persson 2010; Oskarsson 2008.

30 • Inledning

Adel P. den Hartog. En viktig orsak var att trädgårdsnäringen aktivt arbetade med marknadsföring för att öka försäljningen av trädgårdsprodukter, bland annat genom argument om grönsakers nyttighet och positiva betydelse för hälsan.³⁰

Yvonne Hirdmans arbete *Magfrågan: mat som mål och medel: Stockholm 1870–1920* från 1983, inriktar sig på konsumtionen av livsmedel under en period som delvis överlappar min. Handelsträdgårdarna ökade då som mest i antal, men konsumtionen av köksväxter, frukt och bär nämns endast vid ett fåtal tillfällen.³¹

Agrarhistorikern Carin Martiin (Israelsson) behandlar i sin avhandling *Kor och människor. Nötkreatursskötsel och besättningsstorlekar på torp och herrgårdar 1850–1914* en bransch med likartad problematik som den handels-trädgården hade. Skötsel av boskap, hantering av och handel med mjölk har vissa likheter med trädgårdsodling och hantering och handel av dess produkter, då det handlade om en resurskrävande produktion av ömtåliga produkter som snabbt behövde nå ut på marknaden. Mjölkproduktionen kommersialiserades samtidigt som trädgårdsodlingen och delvis låg samma drivkrafter bakom. Urbaniseringen medförde att efterfrågan ökade och med järnvägen följde snabbare och längre transporter.³²

Mats Morell, Iréne Flygare och Maths Isacson ger en allmän bakgrund till den agrarhistoriska utvecklingen under 1900-talet i två delar av bokverket *Det svenska jordbrukets historia*. Morells del *Jordbruket i industrisamhället* behandlar perioden 1870–1945, och Flygare och Isacsons del *Jordbruket i industrisamhället* behandlar perioden 1945–2000.³³

³⁰ Den Hartog 2004.

³¹ Hirdman 1983.

³² Martiin (Israelsson) 2005.

³³ Morell 2001; Flygare & Isacson 2003.

2

Metod

Den övergripande metod som använts i avhandlingen är fallstudiemetodik, vilken i sig inkluderat flera olika metoder för bearbetning av källor av varierande slag. Det finns även inslag av kvantitativ metod, till exempel när källmaterial i kassaböckerna bearbetats.

Fallstudiemetodik

Huvuddelen av avhandlingen utgörs av fallstudier av fyra handelsträdgårdar. Fallstudier är en lämplig metod när de frågor man vill besvara är av karaktären "hur" eller "varför" och när syftet är att detaljstudera en specifik företeelse som man vill få en ökad förståelse för. Ofta är det ett enda fall som studeras ingående och det kan handla om en enskild person, händelse eller ett företag. I sin bok om fallstudier menar Robert K. Yin, historiker och forskare i experimentell psykologi, att fallstudier främst är användbara för att studera aktuella händelser, där observation och intervju är möjliga att genomföra.³⁴ Rolf Johansson, professor i arkitektur, argumenterar för att använda fallstudier för historiska studier i de fall det finns källmaterial av många olika slag och olika metoder använts för att samla in källmaterialet. Han exemplifierar det med arkitekturhistoriska fallstudier och menar att de metoder som används i fallstudieforskning kan berika historieforskningen.³⁵

Fallen representerar två olika typer av handelsträdgårdar. Det är dels enskilda företag och dels herrgårdsträdgårdar, som drevs med anställd personal. Jag har valt att arbeta med multipla fallstudier (det vill säga fler än ett fall), eftersom jag är intresserad av att studera likheter och skillnader mellan

³⁴ Yin 2009, s. 8–13.

³⁵ Johansson 2000, s. 69–70.

dess båda typer av handelsträdgårdar. Genom att arbeta med flera får jag också en rikare bild av hur olika handelsträdgårdar fungerade i Stockholms län mellan 1900–1950.³⁶ Avhandlingens frågeställningar går ut på att studera hur aktörerna i olika fall agerade beroende av de resurser som fanns tillgängliga i vart och ett av fallen. Avhandlingens syfte och frågeställningar samt källmaterialens karaktär och omfattning i de olika fallen har styrt vad beskrivningarna av respektive handelsträdgård i kapitel 5–8 omfattar.

Att söka efter källmaterial

Källmaterial i form av räkenskaper från handelsträdgårdar hör till kategorin ”enskilda arkiv”. De är i privat ägo och försvinner ofta i samband med ägarbyte, dödsfall eller flytt, då det kasseras helt eller gallras. Det kan därför vara svårt att få tag på räkenskaper och annat källmaterial från handelsträdgårdar. Det är sällsynt att sådant källmaterial lämnas in till arkiv då verksamheten upphör. Från arkivinstitutionernas sida har det aldrig skett någon systematisk insamling av sådana arkiv eftersom det inte omfattats av offentlig lagstiftning, förutom bokföringslagen. Detta gäller generellt för många verksamheter som dominerats av familjeföretag, vilket leder till att forskningen om dessa blir underrepresenterad i jämförelse med andra verksamheter där det finns tillgång till källmaterial i arkiven.³⁷

Efterlysningar och insamling av källmaterial har utgjort en del av avhandlingsarbetet. Under omkring ett års tid sökte jag efter källmaterial över hela landet. Förutom sökningar i Nationell Arkivdatabas (NAD) och kontakter med kommunarkiv och andra mindre arkiv tillhörande hembygdsföreningar, trädgårdsföreningar och liknande, har efterlysningar gjorts i branschens egen tidning *Viola*, *Bulletin för trädgårdshistorisk forskning*, genom *Sveriges Hembygdsförbund* och i olika nätverk inom trädgårdsnäringen.³⁸ Ett stort antal äldre handelsträdgårdar, trädgårdsmästarefamiljer och ättlingar till handelsträdgårdsmästare kontaktades, sammantaget långt fler än 200 personer över hela landet. Många gånger kom jag för sent och fick höra att om jag hört av mig något år tidigare hade det funnits källmaterial kvar, men nu var det tyvärr borta.

Av de källmaterial jag har fått tips om var det mesta allt för fragmentariskt för att kunna användas i det syfte som avses i avhandlingen. Det fanns ofta

³⁶ Yin 2009, s. 60–62.

³⁷ Riksarkivet 2010, s. 3. Ett annat exempel är de verkstäder i form av familjeföretag som Bo Larsson behandlar i sin avhandling från 2008, se Larsson 2008, s. 19–21.

³⁸ Två av efterlysningarna av källmaterial finns i Olausson 2007a; Olausson 2007b, s. 32.

fotografier och någon enstaka kassabok som sparats av nostalgiska skäl då det mesta i övrigt rensats ut. Information om ytterligare material har fortsatt att komma in efter hand. Det tyder på att det ännu är möjligt att finna intressant källmaterial för ytterligare forskning inom ämnet, men det kräver att ytterligare satsningar görs på att efterlysa och samla in sådant material. Flera privatpersoner har delat med sig av värdefulla erfarenheter och kunskaper inom området. Många förslag har rört personer med omfattande kunskaper om trädgårdsnäringen som borde intervjuas. I många fall är det nu för sent och det är beklagligt att inte ha kunnat hänvisa dem vidare, särskilt då kunskapsluckorna inom området är stora.

Många handelsträdgårdar hade ingen systematisk bokföring, vilket bland annat Carl G. Dahl, föreståndare för trädgårdsutbildningen på Alnarp, påpekade: *Det är välbekant, att långt ifrån alla [...] handelsträdgårdsmästare, föra ordentliga räkenskaper ...*³⁹ Den 1 januari 1930 kom det en ny bokföringslag som omfattade trädgårdsnäringens företag, om de inte kunde räknas som binäring till jordbruket.⁴⁰ Det är svårt att bedöma vilket genomslag lagen fick, men det har knappast gått att finna mer än enstaka handlingar från enskilda handelsträdgårdar före detta år. Vid de större gårdarna har det sedan länge funnits bokföring, vilket även omfattat handelsträdgårdarna så länge de drevs i gårdens regi. Då de arrenderades ut ingick inte längre bokföringen som en del av den större gården och därmed har det försvunnit.

Räkenskaperna var av varierande omfattning och detaljeringsgrad. I ett föredrag för konditionerade trädgårdsmästare i Stockholm från 1921, ger föredragshållaren J.A. Thulin ett antal starka argument för varför en noggrann bokföring var fördelaktigt.

En herrgårdsträdgård, som idkar handelsträdgårdsrörelse, samtidigt som den tillgodoser parkens skötsel och underhåll och ävensom principalens behov av grönsaker och blommor, måste därför meddels noggrann bokföring skilja på handelsträdgårdsrörelsen, parken och ägarens förbrukning av trädgårdsalster. Trädgårdsodlingen är för närvarande icke så givande, att den kan bära några andra omkostnader än de, som äro oundvikligen nödvändiga för dess egen drift.⁴¹

De handelsträdgårdar som slutligen valdes ut för fallstudierna har alla innehållsrika källmaterial, med bland annat verifikationer, personliga anteckningar, dagböcker och fotografier som kompletterat uppgifterna i kassaböcker, deklarationer och andra räkenskapsmaterial.

³⁹ Dahl 1930, s. 3.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Thulin 1921, s. 125.

Urval av fallobjekt

Det finns flera olika sätt att gå till väga för att välja ut fall. Inom naturvetenskaplig forskning är sannolikhetsurval den vanligaste urvalsmetoden. Den utgår från ett slumpmässigt urval, vilket möjliggör en generalisering utifrån resultaten. Inom kvalitativa fallstudier är oftast inte en statistisk generalisering något som eftersträvas och urvalet kan därmed bygga på andra principer. Jag har framför allt varit intresserad av informationsrika källmaterial som gjort det möjligt att i detalj studera de olika handelsträdgårdarnas verksamhet.⁴² Efterlysning och insamling av källmaterial från handelsträdgårdar har varit en del av avhandlingsarbetet och då det inleddes visste jag inte vad jag skulle finna. Det var även nödvändigt att snabbt börja arbeta med de källmaterial som kom in och var av tillfredsställande kvalitet, det vill säga hade potential att ge rika och detaljerade företagsbeskrivningar. Efter att tips om källmaterial börjat komma in och en del av detta granskats, insåg jag att det var nödvändigt att sätta upp ett antal kriterier inför urvalet:

- Verksamheten ska stämma in på avhandlingens definition av vad en handelsträdgård var under tidsperioden 1900–1950.
- Källmaterialen ska omfatta minst tio år under tidsperioden 1900–1950.
- Källmaterialen ska vara så informationsrikt att syftet med avhandlingen kan uppfyllas.
- Handelsträdgården ska ha legat i det som vid tiden var Stockholms län.
- Både enskilda företag och herrgårdsträdgårdar ska finnas representerade i fallstudierna.

Källmaterial från sex handelsträdgårdar uppfyllde samtliga kriterier. Två av företagen var herrgårdsträdgårdar och ingår båda i studien. Av de fyra enskilda företagen valdes de två som hade de rikaste källmaterialen. De hade en noggrann bokföring under en längre tidsperiod och dessutom en hel del övrigt källmaterial. I samtliga fall finns räkenskaper från före och/eller efter den studerade tidsperioden 1900–1950 och det skulle därför vara möjligt att använda dem i utökade studier. Det finns källmaterial från tre av verksamheterna parallellt under stora delar av 1930- och 1940-talen. Bokföringen från Krusenbergs gård är det mest omfattande, men upphör i början av 1920-talet och följs av enstaka senare dokument. Det är endast från Antuna gård som källmaterialet täcker hela tidsperioden, men det är

⁴² Merriam 2010, s. 61; Yin 2009, s. 91–92.

rikligast under 1930- och 1940-talen. I tabell 2.1 finns en sammanställning av de fyra handelsträdgårdar som valdes ut. Gemensamt för de båda enskilda företagen är att de varit i samma familjs ägo sedan de etablerades och att de legat kvar på ursprunglig plats.

Tabell 2.1. De handelsträdgårdar som studerats i avhandlingen och källmaterialens omfattning.

Fallstudie	Typ av handelsträdgård	Tidsperiod med källmaterial
Antuna gårds handelsträdgård	Herrgårdsträdgård	Ca 1880–1953 ¹
Krusenbergs gårds handels-trädgård	Herrgårdsträdgård	1870–1930 ²
Nilssons handelsträdgård	Enskilt företag	1929–1998
Nora handelsträdgård ³	Enskilt företag	1938–

¹ Källmaterialet är knapphändigt före 1933.

² Det finns uppgifter om intäkter från försäljning av trädgårdsprodukter från 1953 och framåt samt enstaka uppgifter efter 1930, främst i form av utkast till arrendekontrakt.

³ Företaget har ändrat namn två gånger och har idag en annan inriktning än under den tidsperiod som studeras i avhandlingen.

Bearbetning, tolkning och analys

Räkenskaper och annat källmaterial från de fyra handelsträdgårdarna har bearbetats noggrant utifrån de övergripande frågeställningar som beskrivs i kapitel ett. De fyra arkiven är av olika omfattning och karaktär. Ett antal aspekter har identifierats som nyckelfrågor (till exempel investeringar, marknad, arbetskraft och sortiment) och dessa har bearbetats djupare. Två av arkiven är mer informationsrika och det återspeglas i mer omfattande och detaljerade fallbeskrivningar. Det rör sig om Nilssons handels-trädgård och handelsträdgården vid Krusenbergs gård. Tre huvudmetoder inom humanvetenskaplig forskning har kombinerats i avhandlingen, se tabell 2.2.⁴³ Källmaterialen beskrivs närmare i kapitel tre samt i anslutning till de fyra fallstudierna i del två.

⁴³ Myrdal 2005, s. 11.

Tabell 2.2. De tre huvudsakliga metoder som använts i avhandlingen samt exempel på vilka källmaterial de tillämpats på.

Tre huvudmetoder	Tillämpning
Noggrann analys av texter	Tidskrifter, äldre facklitteratur, trädgårdsutredningar och andra tryckta skrifter, dagböcker.
Statistisk bearbetning av kvantitativa data	Räkenskaper, offentlig statistik, uppgifter i dagböcker, uppgifter ur böckerna <i>Svenska trädgårdar</i> .
Egen observation	Personliga meddelanden, besök på plats, föremål, bilder, växter.

Källpluralism

Jag har använt flera olika källor för att få en mer detaljerad bild av handels-trädgårdarnas verksamhet och för att kunna besvara avhandlingens frågeställningar.⁴⁴ Vart och ett av de olika källmaterialen analyseras källkritiskt med avseende på:

- äkthet (om källorna är äkta eller inte);
- oberoende (att uppgifterna i olika källmaterial inte bygger på samma ursprungliga källa);
- tendens (en bedömning av i vilket sammanhang och med vilket syfte källmaterialet skapades);
- närhet (hur nära i tid källan kom till i förhållande till det som beskrevs, det vill säga hur samtida uppgifterna är).⁴⁵

Källorna används sedan för att från olika håll belysa och besvara frågeställningarna. Den källpluralistiska metoden kan beskrivas som att bilderna av ett skeende som de olika källorna ger dubbelxponeras ovanpå varandra. Tydligheten och skärpan ökar i vissa fält, där motiven sammanfaller och i andra fält föreställer jag mig att bilden blir suddig, där motivet skiljer sig åt i de olika bilderna. Både de skarpa och de suddiga fälten kan analyseras.

Prisvariationer

Under stora delar av 1900-talets första hälft varierade prisläget mycket och det måste hanteras på något sätt då man arbetar med räkenskaper och annat källmaterial med prisuppgifter. Mellan åren 1913 och 1920 steg prisenivån

⁴⁴ Myrdal 2007, s. 497.

⁴⁵ Ågren 2005, s. 253–259.

3,5 gånger och sjönk därefter med 38 procent till 1921. Dessa kraftiga prISRörelser medför en risk att källmaterialet tolkas fel.⁴⁶ I de fall jämförelser görs över tid har jag räknat om alla ingående poster i balansräkningarna till 1950 års penningvärde. Jag har utgått ifrån ett konsumentprisindex som sammanställts av ekonomhistorikerna Rodney Edwinsson och Johan Söderberg.⁴⁷

Representativitet

De fyra fallstudierna bidrar till att ge en ökad förståelse för hur verksamheten vid handelsträdgårdar kunde te sig och vilka problem trädgårdsmästarna kunde ställas inför under 1900-talets första hälft. Genom fallstudierna kan jag fördjupa och utveckla bilden av den generella utvecklingen av trädgårdsnäringen. De ger exempel på olika strategier för att uppnå konkurrenskraft på marknaden. Det finns olikheter mellan fallen, särskilt mellan herrgårds-trädgårdarna och de enskilda företagen, men många drag var gemensamma och också generella för många handelsträdgårdar vid tiden. I kvalitativ forskning är det inte möjligt, och inte heller ett syfte, att göra en statistisk generalisering, det vill säga att besvara frågor om hur mycket eller hur ofta. Däremot är en analytisk generalisering möjlig.⁴⁸

De flesta handelsträdgårdarna i Sverige under 1900-talets första hälft var små, både arealmässigt och med avseende på antal sysselsatta, vilket Nora handelsträdgård i Danderyd och Nilssons handelsträdgård på Runmarö är exempel på. Enligt företagsräkningarna hade 71 procent av trädgårdsföretagen upp till tre sysselsatta 1931. Uppgifterna omfattar handelsträdgårdar, plantskolor och andra företag inom branschen, även om den första gruppen var störst. År 1951 hade andelen små företag ökat till 74 procent. Vid båda dessa tidpunkter utgjorde trädgårdsföretag med fler än elva anställda cirka tre procent av samtliga företag. År 1951 uppgavs det totala antalet trädgårdsföretag vara cirka 6 800 stycken.⁴⁹

Frukt- och trädgårdsutredningen undersökte hur fördelningen mellan små, medelstora och stora handelsträdgårdar såg ut över landet under 1930-talets andra hälft. Till kategorin stora företag räknades de som hade fler än sju årsanställda, de medelstora företagen hade fyra till sju årsanställda och de små hade tre eller färre årsanställda. Hälften av de stora företagen

⁴⁶ Ullenhag 2001, s. 26–27.

⁴⁷ Edwinsson & Söderberg 2011, s. 270–292.

⁴⁸ Johansson 2003, s. 8–9; Merriam 2010, s. 183–188;

⁴⁹ Kommerskollegium 1935; Kommerskollegium 1955, s. 140, 242.

låg i Skåne och i områdena kring Stockholm och Göteborg. Det var enbart i de sydligaste delarna av landet som antalet större företag hade ökat. I många delar av landet saknades denna kategori helt, till exempel i Blekinge, Kronobergs, Västmanlands, Örebro och Gotlands län, eller var ovanliga, till exempel i norra Sverige. I Stockholms län var den ungefärliga fördelningen mellan stora, medelstora och små handelsträdgårdar 1:3:11. Fler än sjuttio procent av handelsträdgårdarna i länet hade således tre eller färre helårsanställda. På många håll i landet ökade de små företagen mest i antal.⁵⁰

De riktigt små företagen omfattas inte alltid av statistiska undersökningar. Nilssons handelsträdgård är ett sådant exempel, vilken drevs av en person och där odlingsarealen omfattade mindre än ett halvt hektar. Därför är uppgifterna i bokverket *Svenska trädgårdar* intressanta eftersom företag av alla storlekar finns med. Det finns uppgifter om arealer för 537 handelsträdgårdar i Stockholms län från slutet av 1930-talet.⁵¹ Av dessa hade 13 företag mindre än ett halvt hektar. Totalt 131 företag (24 procent) hade en areal mindre än ett hektar och 368 företag (69 procent) två hektar eller mindre.⁵² Nora handelsträdgård försörjde en familj om tre personer. Tomten omfattade cirka 0,85 hektar 1938, men då var inte all mark möjlig att använda till odling. Knappt tio år senare hade tomten minskat till 0,77 hektar. Uppgifterna om handelsträdgårdarnas areal vid de båda herrgårdarna varierar och är inte heller särskilt relevanta eftersom det i praktiken inte fanns några strikta gränser för trädgårdsodlingarna. Om handelsträdgården behövde ta mer mark i anspråk var det sannolikt inte något större problem, då de arealmässigt utgjorde en ytterst liten del av gårdarnas totala arealer.

I folkräkningarna finns uppgifter om befolkningens fördelning på olika yrken, inklusive fördelningen av män och kvinnor inom dessa. I tabell 2.3 har uppgifter sammanställts för perioden 1910–1950, där det framgår hur många personer som hade trädgårdsskötsel som huvudsaklig sysselsättning (kategorierna trädgårdsodlare, trädgårdsmästare, trädgårdsarbetare och trädgårdsdrängar har slagits samman, då indelningen inte var densamma över alla år). Andelen kvinnor var liten, men ökade från knappt 300 personer år 1910 till drygt 2 200 år 1950. *Svenska trädgårdar* tar upp uppgifter om sju företag i Stockholms län som ägdes av kvinnor eller där kvinnor på annat sätt var delaktiga i verksamheten. I två fall var det änkor till trädgårdsmästare som drev företagen vidare, i ett fall arbetade en kvinna tillsammans

⁵⁰ Frukt- och trädgårdsutredningen 1938, s. 238–239.

⁵¹ Jag uppskattar att drygt hälften av samtliga trädgårdsföretag fanns med i bokverket *Svenska trädgårdar*, vilket beskrivs mer ingående i nästa kapitel.

⁵² Lind & Thulin 1939, 165–366.

med sin far och bror i familjeföretaget och i övriga fall hade kvinnorna själva startat eller övertagit handelsträdgårdar.⁵³

Tabell 2.3. Antal personer med trädgårdsskötsel som huvudsaklig sysselsättning (trädgårdsodlare, trädgårdsmästare, trädgårdsarbetare, trädgårdsdrängar) och hur stor andelen kvinnor var. Övriga familjemedlemmar inkluderade hustrur, barn och andra, vilka deltog i verksamheten i varierande grad.

År	Antal personer med trädgårdsskötsel som huvudsaklig sysselsättning	Andel kvinnor	Övriga familjemedlemmar	Andel kvinnor
1910	9 808	3 %	15 024	70 %
1920	14 419	7 %	16 529	71 %
1930	20 309	7 %	18 477	72 %
1940	22 711	5 %	24 419	71 %
1950	24 695	9 %	26 616	73 %

Källa: SCB 1917, s. 25–26; SCB 1927, s. 139, 142; SCB 1936a, s. 206; SCB 1943, s. 147; SCB 1955, s. 86.

Det finns även uppgifter i folkräkningarna om ”övriga familjemedlemmar” som var sysselsatta i verksamheten. Till den kategorin räknades hustrur, barn under 15 år och andra ”medhjälpare familjemedlemmar” som på olika sätt och i varierande omfattning kan ha deltagit i arbetet. De allra minsta barnen bidrog inte alls, medan andra familjemedlemmar arbetade lika mycket i verksamheten som exempelvis trädgårdsmästaren gjorde. I denna kategori var andelen kvinnor (inklusive barn) omkring 70 procent, se tabell 2.3.⁵⁴ I olika skildringar av hur arbetet vid handelsträdgårdar kunde se ut förekommer ofta uppgifter om att kvinnan i familjen hade ansvar för försäljningen på torget eller i saluhallen och att kvinnor och män i familjeföretag arbetade tillsammans med förekommande arbetsuppgifter i trädgården.⁵⁵ Kvinnor var således i hög grad med som arbetskraft även om de inte är synliga i källmaterialen på samma sätt som männen.

⁵³ Ibid, s. 170, 221, 254, 302, 304, 360–361.

⁵⁴ SCB 1917, s. 25–26; SCB 1927, s. 139, 142; SCB 1936a, s. 206; SCB 1943, s. 147; SCB 1955, s. 86.

⁵⁵ Det finns exempelvis skrifter från hembygdsföreningar och publicerade levnadsberättelser med uppgifter om arbetet vid handelsträdgårdar. Några exempel är Andersson 1977; Fredlund 1994, s. 9–10; Hässelby hembygdsmuseum 2011, s. 17; Lissing 2012; Tilstam 1996, s. 54.

3

Material

De källmaterial som används i avhandlingen presenteras här, uppdelade i tre grupper: kvantitativa data, texter och egna observationer. Ett resonemang förs om källkritiska frågor och om de olika källornas svagheter och styrkor.

Kvantitativa data

Till denna grupp av källmaterial hör räkenskaper, det vill säga bokföringen från respektive handelsträdgård, och officiell statistik. Uppgifter från de två banden *Svenska trädgårdar* har bearbetats och använts som ett komplement till den officiella statistiken.⁵⁶

Räkenskaper

Räkenskaper har varit det huvudsakliga källmaterialet för fallstudierna och består i huvudsak av kassaböcker, verifikationer och i ett par fall deklarationer och tidsrapporter. Källmaterialens omfattning och detaljeringsgrad har varierat mellan fallstudierna och över tid inom respektive fall. I bokföringen från de båda herrgårdarna redovisas olika verksamhetsgrenar i separata kon-ton, som brukligt var. Således har trädgården sitt eget konto, liksom hushållet, ladugården, skogen och så vidare. När trädgården levererade produkter till hushållet bokfördes deras värde som en kostnad i hushållets konto och som en intäkt i trädgårdens konto. Värdet motsvarade inte fullt marknadspris. På Krusenbergs finns uppgifter om att hushållet fick tio procent rabatt.

⁵⁶ Lind & Thulin 1939 och 1940.

Resurser från andra delar av gården som behövdes i trädgården bokfördes på samma sätt, till exempel gödsel från ladugården och ved från skogen. Därmed synliggörs även flöden inom gården.

Krusenbergs gårds handelsträdgård

Källmaterialet är det mest omfattande i studien. Krusenbergs gårds och dess ägarläkts arkiv finns bevarat vid Landsarkivet i Uppsala och vid Carolina Rediviva (Uppsala universitetsbibliotek).⁵⁷ Det finns dels ordnat och förtecknat i ett antal separata arkivkapslar, dels i gårdens kassaböcker fram till och med 1919, dels i gårdens huvudböcker från 1920–1930. Handels-trädgården arrenderades ut från 1933 och därefter finns endast enstaka dokument som rör dess verksamhet. Samtliga av dessa källmaterial finns på landsarkivet. Jag har även arbetat med en dagbok skriven av Johan Landqvist, en av de trädgårdsmästare som arbetade vid Krusenbergs gård under min undersökningsperiod. Jag benämner denna dagbok ”Landqvists dagbok”. Originalet finns i Landqvists handelsträdgård i Uppsala och en kopia har överlämnats till Landsarkivet i Uppsala. En mer utförlig beskrivning av källmaterialet och dess kvalitet finns i kapitel 5.

Antuna gårds handelsträdgård

Det källmaterial som rör handelsträdgårdens verksamhet finns i Antunas gårdsarkiv på Antuna gård, utanför Upplands Väsby. Arkivet omfattar framför allt källmaterial som rör gårdens jordbruk. Det finns två arkivkapslar med ordnat men oförtecknat källmaterial som rör trädgården. Det är nästan uteslutande från perioden 1933–1953. Utöver detta har jag använt uppgifter i gårdens huvudböcker från år 1900 och framåt. Serien med huvudböcker är inte komplett och uppgifterna om trädgårdens verksamhet är kortfattade. En mer utförlig beskrivning av källmaterialet och dess kvalitet finns i kapitel 6.

Nilssons handelsträdgård

Arkivet från Nilssons handelsträdgård finns på Centrum för näringslivshistoria i Bromma i Stockholm. Det källmaterial jag använt är från 1929–1950 och omfattar cirka fyra arkivkapslar med anteckningsböcker, kalendrar, räkenskaper och lösa dokument. Det finns ytterligare källmaterial från tiden därefter. Arbetet pågår med att ordna och förteckna källmaterialet

⁵⁷ Delar av gårdens omfattande arkiv har tidigare använts i en avhandling vid avdelningen för agrarhistoria, se Martiin (Israelsson) 2005.

och det kommer att bli sökbart genom Nationell ArkivDatabas (NAD). En mer utförlig beskrivning av källmaterialet och dess kvalitet finns i kapitel 7.

Nora handelsträdgård

Företaget finns fortfarande kvar, men under namnet Danderyds blomsterhandel. Källmaterialet är oordnat och oförtecknat, och bevaras i företagets privata arkiv vid handelsträdgården i Danderyd. Det källmaterial som jag har arbetat med omfattar motsvarande tre–fyra arkivkapslar med räkenskaper, dagböcker, lösa dokument, diplom med mera från 1938–1950, men det finns ytterligare källmaterial från tiden därefter. En mer utförlig beskrivning av källmaterialet och dess kvalitet finns i kapitel 8.

Utredningar, officiell statistik med mera

Ett viktigt och innehållsrikt källmaterial utgörs av de två statliga trädgårdsutredningar som gjordes under respektive strax efter den aktuella tidsperioden. Den första var Frukt- och trädgårdsutredningens *Betänkande med utredning och förslag rörande produktions- och avsättningsförhållandena inom trädgårdsnäringen* från 1938, på uppdrag av Jordbruksdepartementet. Som underlag till utredningens arbete gjordes ett antal särskilda undersökningar av förhållandena inom olika områden av trädgårdsnäringen. I bilagor i betänkandet redovisas särskilda undersökningar, till exempel en sammanställning av svar från trädgårdskonsulenter, länsträdgårdsmästare och andra om produktionen vid handelsträdgårdar över hela landet. Den senare trädgårdsutredningen *Betänkande med förslag rörande avsättningen av trädgårdsprodukter m.m.* från 1952 kompletterades med *Undersökning av trädgårdsnäringens ekonomiska läge åren 1949–1951* som finns som stencil från 1953. Syftet med båda utredningarna var likartat och rörde framför allt hur avsättningen av trädgårdsprodukter från de svenska trädgårdsodlarna skulle underlättas.⁵⁸

Den officiella statistiken *lämnar endast knapphändiga uppgifter rörande trädgårdsodlingens produktionsförhållanden*.⁵⁹ Fram till 1971 är statistiken som berör trädgårdsnäringen inte systematisk och därmed bristfällig. Det saknas i stort sett uppgifter från perioden 1951–1971.⁶⁰ Intresset från statligt håll var inte särskilt stort när det gällde trädgårdsnäringens angelägenheter. I hushållningssällskapens berättelser, som gavs ut till och med 1911, sammanställdes länsvis de sammanslagna arealuppgifterna om frukträdgårdar,

⁵⁸ Frukt- och trädgårdsutredningen 1938; SCB 1953; Trädgårdsutredningen 1952.

⁵⁹ Trädgårdsutredningen 1952, s. 9.

⁶⁰ Ekelund Axelsson 1991, s. 35.

humlegårdar och grönsaksodling. De mer detaljerade uppgifterna rör fruktodlingen i landet.⁶¹ Det finns uppgifter om trädgårdsodling i de jordbruksstatistiska lokalundersökningarna som genomfördes under perioden 1913–1920, men där ingår även parker i arealuppgifterna om trädgårdsodlingen i landet.⁶² I jordbruksräkningarna från åren 1927, 1932, 1937 och 1951 finns uppgifter om trädgårdsnäringen, men de samlades in på olika sätt de olika åren och är därför inte alltid jämförbara över tid. Det är svårt att göra någon säker bedömning mer än i grova drag av utvecklingen över tid.⁶³ Uppgifter om arealer för odling av trädgårdsväxter under glas redovisades exempelvis första gången 1932, men hade stora brister, vilket påpekades i den följande undersökningen från 1937.⁶⁴ År 1943 genomfördes en fullständig trädgårdsinventering, vilken inkluderade yrkesmässig odling vid trädgårdsföretag och jordbruk samt fritidsodling i villaträdgårdar och på kolonilotter.⁶⁵ Det finns även mindre undersökningar utförda i samband med trädgårdsutredningarna samt av köksväxtsproduktionen under andra världskriget.⁶⁶

Svenska trädgårdar

De två banden *Svenska trädgårdar* som utkom åren 1939 och 1940, innehåller länsvisa presentationer av en mängd handelsträdgårdar och andra verksamheter inom trädgårdsnäringen.⁶⁷ Totalt beskrivs fler än 3 000 handelsträdgårdar över hela landet. Det finns uppgifter om när handelsträdgårdarna startade, var de låg, vem som var trädgårdsmästare, trädgårdens areal och odlingsyta under glas uppdelat i bänkar och växthus, med mera. Dessa uppgifter har jag sammanställt länsvis och använder dem som ett komplement till den officiella statistiken. En brist i *Svenska trädgårdar* är att många handelsträdgårdar saknas. I förordet beskrivs kortfattat hur uppgifterna samlats in:

[Materialet] har insamlats av utsända medarbetare, vilkas uppgift varit att besöka i möjligaste mån samtliga trädgårdar i landet. För att slutligen bereda

⁶¹ SCB 1900–1911.

⁶² SCB 1913–1920.

⁶³ SCB 1930; SCB 1936b; SCB 1941; SCB 1956.

⁶⁴ SCB 1941, s. 67. På sidan 3 i samma källa står det att även uppgifterna om arealen för köksväxtodling och fruktodling i Jordbruksräkningen från 1932 var *ofullständig och ojäm*n.

⁶⁵ SCB 1944.

⁶⁶ Frukt- och trädgårdsutredningen 1938; Kommerskollegium 1935; Kommerskollegium 1955; Trädgårdsutredningen 1952. I företags- och folkräkningar finns uppgifter om antal företag och sysselsatta inom trädgårdsnäringen.

⁶⁷ Ett motsvarande verk hade tidigare tagits fram i Danmark, *Danske gartnerivirksomheder* i tre band från 1934–1936.

de personer, med vilka förlaget av en eller annan orsak ej kommit i kontakt, tillfälle att inkomma med uppgifter, ha meddelanden införts i fackpressen. Trots detta ha uppgifter i vissa enstaka fall ej kunnat erhållas och boken har därför ej blivit så fullständig som önskats. Förlaget ha dock icke sparat någon möda och torde således icke kunna lastas härför.⁶⁸

Från Stockholms län finns uppgifter från 600 handelsträdgårdar, plantskolor, sjukhusträdgårdar och liknande. I kapitel 12 redovisas en sammanställning av de uppgifter som finns rörande sortimentet vid handelsträdgårdarna i länet. När allt som inte var handelsträdgårdar gallrats bort, återstod 549 handelsträdgårdar. Ytterligare fem uteslöts då det saknades uppgifter om odling och sortiment.⁶⁹ För att få en uppskattning av hur stor andel av handelsträdgårdarna i länet som täcks in, kan en jämförelse göras med uppgifterna i företagsräkningarna från 1931 och 1951, där antalet trädgårdsföretag i Stockholms län uppgavs vara 879 respektive 1 106. Dessa antal inkluderade alla typer av trädgårdsföretag, till exempel plantskolor och anläggningsföretag, även om övervägande delen var handelsträdgårdar.⁷⁰ Uppskattningsvis finns uppgifter från minst 800 handelsträdgårdar i länet i företagsräkningarna. Det finns ett bortfall även i de uppgifterna. En grov bedömning är att drygt hälften av handelsträdgårdarna finns med i *Svenska trädgårdar*. Handelsträdgårdarna vid Krusenbergs gård och Antuna gård finns med, men de två enskilda företagen saknas.⁷¹

De två banden recenserades i *Viola*. Recensenten var kritisk till urvalet av trädgårdar och till att många för trädgårdsnäringen centrala personer inte fanns med. Han kommenterade bland annat att det saknades uppgifter om Alnarp och de som arbetade där, samt att det fanns felaktiga uppgifter och stavfel.⁷²

Texter

Till de texter som använts hör samtida tryckta skrifter av olika slag, tidningar, tidskrifter och dagböcker. Dagböckerna har utgjort ett värdefullt komplement till räkenskaperna i fallstudierna.

⁶⁸ Lind & Thulin 1939, s. 5.

⁶⁹ Ibid, s. 165–366.

⁷⁰ Kommerskollegium 1935; Kommerskollegium 1955.

⁷¹ Med kompletterande material kan vissa luckor fyllas. Jag har bland annat fått uppgifter från Föreningen Folk och Trädgård i Tungelsta om hur många handelsträdgårdar som en gång funnits på orten. Om uppgifterna är korrekta saknas 23 procent av de handelsträdgårdar som man vet fanns i Tungelsta vid samma tid som uppgifter samlades in till *Svenska trädgårdar*. Personliga meddelanden, Jan Sandh 2007.

⁷² *Viola* 1939, nr 42; *Viola* 1940, nr 41.

Tryckta skrifter

Samtida tryckta skrifter av olika slag har använts som källor för att förstå och beskriva utvecklingen inom trädgårdsnäringen och för att kunna analysera de fyra fallstudierna. Det rör sig till exempel om handböcker för trädgårdsmästare, tidningar, tidskrifter och andra tryckta skrifter från olika organisationer inom trädgårdsnäringen, framför allt kalender och jubileumsskrifter från Sveriges handelsträdgårdsmästareförbund (SHTF). De viktigaste tidningarna och tidskrifterna har varit *Viola*, *Svensk trädgårdstidning*, *Allmän svensk trädgårdstidning* och *Trädgården*. Tidningen *Viola*, som utkommit sedan 1895 och fortfarande ges ut, har varit ett viktigt källmaterial.⁷³ Under perioden 1900–1950 utkom tidningen med 22–52 nummer per år.⁷⁴ Jag har kontinuerligt använt dem för att komplettera bilden av utvecklingen inom trädgårdsnäringen. Det är i hög grad engagerade trädgårdsmän från SHTF och lärare vid olika trädgårdsutbildningar som står bakom artiklarna. Många av artiklarna är författade av samma personer som skriver artiklar i samtida handböcker för yrkesodlare. De frågor som rör självständiga handelsträdgårdsmästare får stort utrymme.

Svensk trädgårdstidning var organ för Sveriges konditionerade trädgårdsmästares förbund (SKTF) och gavs ut under perioden 1920–1928 med ett nummer per månad. Tidskriften tar bland annat upp frågor som rör den anställda handelsträdgårdsmästarens situation. Från 1929 ersattes den av *Allmän svensk trädgårdstidning* som utkom med 24 nummer per år. Flera organisationer medverkade i den, bland annat SKTF, Föreningen Sveriges trädgårdskonsulenter och Stockholms handelsträdgårdsmästareförening. Tidskriften *Trädgården* utkom från 1902–1919 med 12–52 nummer per år. Under fem år, 1906–1910, gavs den ut av Stockholms Gartnersällskap och Svenska trädgårdsföreningen och därefter av Sveriges allmänna trädgårdsförbund.⁷⁵

Dagböcker och andra personliga anteckningar

Dagböcker och anteckningsböcker har bidragit med detaljerad information som saknats i räkenskaperna och berikat fallbeskrivningarna med citat. Tre trädgårdsmästare vid två av handelsträdgårdarna har skrivit dagböcker. De består av kortfattade noteringar av vilka arbetsuppgifter som utförts under

⁷³ Tidningens undertitel har varierat under åren, till exempel *Viola. Notis- och Annonsblad* (från nr 10, 1896), *Viola. Illustrerat Notis- och Annonsblad* (från nr 13, 1899), *Viola. Organ för trädgårdsodlingen i Sverige* (från nr 11, 1927) etc.

⁷⁴ Halldor 1935, s. 493.

⁷⁵ Ibid, s. 494–496.

dagen och kan besvara frågor om hur sortimentet såg ut, vilka arbetsuppgifter som utfördes, när på året och hur mycket tid de tog. Allt arbete är inte synligt, till exempel självklara uppgifter som vattning. I Nils Welanders dagbok finns varje dag en kort notis om vädret. Det finns anteckningsböcker bevarade efter Erik Nilsson från de första åren då han byggde upp sitt företag. Arbetstidsberäkningar har gjorts baserade på dagboken från en av trädgårdsmästarna vid Krusenbergs handelsträdgård, Johan Arvid Landqvist. Mer utförliga beskrivningar av källmaterialen finns i samband med fallstudierna.

Egna observationer

Besök på de platserna där handelsträdgårdarna i fallstudierna har legat, föremål, fotografier och personlig kommunikation har berikat fallbeskrivningarna och ökat min förståelse för hur de olika handelsträdgårdarna fungerade.

Besök på plats

Jag har besökt platserna där handelsträdgårdarna finns eller har funnits. Även om det inte alltid finns spår kvar av odlingarna ger det en känsla för hur förutsättningarna på platsen sett ut. Det går ofta att känna på jordmånen och se om odlingslanden ligger gynnsamt, exempelvis med avseende på solbelysning, vindförhållanden och närheten till vatten, vilket påverkar odlingsförutsättningarna. Vid besöket i Långstrand på Runmarö, där resterna av Nilssons handelsträdgård fanns kvar, kunde jag gå in i de växthus som fanns kvar, se och känna på redskapen, känna på jorden och söka efter växtmaterial där odlingarna legat. Jag kände på en av de tunga trälådor som användes för att packa och transportera varorna från odlingarna till torget i Sandhamn. Sammantaget har det bidragit till att jag fått en bättre inblick i hur det slitsamma arbetet gick till i praktiken. Marken där odlingarna låg hade plöjts upp och endast ett fåtal växter fanns kvar från odlingarna, framför allt gullris. Uthus och bostadshus fanns kvar. Det ska även finnas rester kvar av den bevattningsanläggning som trädgårdsmästaren drog från sjön Nore träsk och fram till odlingarna.⁷⁶

Nora handelsträdgård är den enda av handelsträdgårdarna som fortfarande

⁷⁶ Enligt muntliga uppgifter används den fortfarande för att förse flera hushåll med vatten. Personliga meddelanden, Rosén 2011.



Besök vid Nora handelsträdgård, numera Danderyds blomsterhandel, år 2011. Växthuset från 1947 finns kvar. Fotograf Inger Olausson.

Besök vid Nora handelsträdgård, numera Danderyds blomsterhandel, år 2011. Byggnaden vid växthusetets borte gavel är den byggnad som inrymde packrummet och fanns på platsen då Welanders kom dit 1938. Fotograf Inger Olausson.



har verksamhet igång, även om inriktningen är en annan. Företaget heter idag Danderyds blomsterhandel. De tre växthus som byggdes på 1940-talet finns kvar och används främst för exponering av de växter, krukor och andra trädgårdsattiraljer som är till salu. Det finns rester kvar av bänkgård och planteringar, fruktträd och prydnadsväxter. Eftersom ytorna inte längre används för kommersiell produktion har en del vuxit igen. Hjärtat i företaget är den byggnad som fanns på platsen redan 1938, vilken inrymmer pannrum och blomsterhandelns arbets- och butikslokaler. På väggen som vätter mot de tre växthusen finns spår kvar efter de tidigare växthusen som ersattes på 1940-talet.

Vid Krusenbergs gård finns knappt några spår kvar efter den en gång omfattande handelsträdgården. En del fruktträd finns kvar i parken, ett fåtal rabatter och den före detta trädgårdsmästarbostaden, men inga synliga spår av handelsträdgårdens verksamhet i form av växtmaterial, växthus, drivbänkar eller liknande. På Antuna gård finns fler spår kvar av odlingarna. Vid ett besök i december 2011 fanns växthus kvar, som den siste arrendatorn fortfarande använde för egen odling, samt några bodar som hörde till trädgården. Växthusen kan tågresenärerna mellan Uppsala och Stockholm skymta. De ligger på västra sidan av stambanan, strax söder om Upplands Väsby. Det gamla vinkastet revs för många år sedan. De flesta av odlingsytorna är sedan länge igenväxta, uppodlade till jordbruksmark eller omgjorda till park. I parken finns en del fruktträd kvar från de tidigare omfattande odlingarna, samt häckar och andra liknande strukturer. Som helhet har trädgården och parken fått en helt annan karaktär än den hade under 1900-talets första hälft.

Föremål, växter och bilder

Från de två enskilda företagen finns fotografier, föremål, redskap och byggnader kvar. Vid Nilssons handelsträdgård på Runmarö fanns redskap, trälådor och bockar som användes vid försäljningen på torget och pirran som användes för att dra ner lådorna med grönsaker, blommor och bär till båten. Vid Danderyds handelsträdgård fanns även en del växtmaterial kvar. Förutom träd, buskar och perenner fanns exemplar av krukväxten *adiantum* (venushår) som sades vara från 1940-talet, se figur på sidan 49. Bladen användes som snittgrönt i blomsterbinderier. Några exemplar av tomat-sorten 'Danderyd', som förädlats fram av familjen Welanders, fanns också kvar. På flygbilder från tidsperioden över Nora handelsträdgård, Antuna gård och Krusenbergs gård syns odlingsytor, växthus och kast, drivbänkar, fruktträd, parker, rabatter med mera.



Adiantum (bland annat på övre raden) finns kvar från Nils Welanders tid som trädgårdsmästare i Nora handelsträdgård, Danderyd. Det finns även *Asparagus sprengeri* på undre raden, i mitten och till höger i bild. Fotograf Inger Olausson, 2011.

Personlig kommunikation

Muntliga uppgifter har inte varit någon huvudsaklig källa. Orsaken är att jag sökt precisa uppgifter om avkastning, storlek med mera och då är muntliga uppgifter mindre pålitliga. I samtliga fall har jag funnit personer som på olika sätt haft inblick i hur förhållanden var vid handelsträdgårdarna eller känt personer som arbetat där. I samtal med dessa personer har min förståelse för verksamheten vid handelsträdgårdarna fördjupats och i vissa fall har oklarheter kunnat redas ut. I vissa fall har de muntliga uppgifterna skilt sig från vad som kommit fram i det skriftliga källmaterialet, exempelvis då det gällt årtal eller omfattningen av odlingarna. De muntliga uppgifterna har därför främst använts för att förtydliga eller komplettera uppgifterna om sådant som redan kunnat anas i de övriga källmaterialen.

Från Krusenberg har jag haft kontakt med Uno Wahlstrand (son till en av handelsträdgårdens arrendatorer, Birger Wahlstrand), Emy Gustavsson (boende på Krusenberg och vars sväger arrenderade trädgården), Carl Cederström (barnbarn till Signe Melander och son till Brita Cederström, som skrev en bok om Krusenberg) och Sune Sagström (inspektör från 1955 och senare arrendator av jordbruket).

Agronom Johan Curman visade Antunas gårdsarkiv, vilket han själv ordnat upp, och besvarade många av de frågor jag hade i samband med det första besöket. Vid gården bor Sven Erik Elfström, som var den siste arrendatorn av trädgården, från 1958. Han hade innan dess arbetat i trädgården. Hans sambo, Ingrid Svensson, har lämnat upplysningar om verksamheten. Elsbeth Nordgren, född Areschoug, arbetade i handelsträdgården perioden mars–oktober 1950 och har bidragit med uppgifter om verksamheten.

På Runmarö har trädgårdsmästare Nilssons brorsdotter Birgitta von der Burg och hennes man Christer bistått med källmaterial, som donerats till Centrum för näringslivshistoria. Pia Landelius, redaktör för *Runmarö tidning* som ges ut av hembygdsföreningen, intervjuade Nilsson vid flera tillfällen under perioden 1995–2008. Hon har bistått med fotografier och en inspelad intervju från 2008. Jag har i några fall använt citat av Nilsson ur Landelius artiklar, exempelvis när han berättade om sina kunder i Sandhamn. Lars Westerberg, ordförande i föreningen Skärgården och boende på ön, har bidragit med värdefulla upplysningar om förhållandena på Runmarö vid 1900-talets mitt. Inger Rosén, som var granne med Nilsson, har också bidragit med uppgifter.

Anna Leimu Welander och Lasse Leimu som äger Danderyds blomsterhandel, lånade ut delar av sitt arkiv och har båda bidragit med uppgifter.

4

Teoretiska utgångspunkter

De företagsekonomiska teorier som presenteras här och som tillämpas i analysen av handelsträdgårdarna i avhandlingen är framför allt utvecklade för större företag som kan studeras i nutid. Jag visar i avhandlingen att teorierna även är användbara som förklaringsmodeller och utgångspunkter för att synliggöra, tydliggöra och resonera kring skeenden i fallen.

Det resursbaserade perspektivet

I avhandlingen används det resursbaserade perspektivet, vilket är en analysmodell som fokuserar på resurser som ger konkurrensfördelar inom företag eller organisationer.⁷⁷ Begreppet resurs definieras brett. Det är lätt att i första hand associera till fysiska resurser, till exempel tillgången till vatten, mark, fröer eller redskap. Men resurser är i detta sammanhang mycket mer, till exempel i form av kompetens, tillgång till infrastruktur, en närbelägen marknad och kommunikation med kunder. Resurser är allt det som trädgårdsmästaren använde sig av för att skapa ett värde.⁷⁸

Ekonomen Edith Penrose var en av dem som på 1950-talet bidrog till att utveckla teorierna kring det resursbaserade perspektivet, som idag är en av de mest tillämpade teorierna om strategier. En utgångspunkt är att varje företag kan betraktas som ett knippe av resurser. Detta perspektiv är användbart om man vill studera företag inifrån och analysera hur de agerar för att fortleva och utvecklas, vilken grad av konkurrensfördelar företaget

⁷⁷ På engelska används begreppet "Resource based view" och förkortas RBV.

⁷⁸ Barney 1991; Eisenhardt & Martin 2000.

har, hur unika och hur tätt knutna resurserna är till det specifika företaget.⁷⁹ I avhandlingen används det resursbaserade synsättet för att bena upp vilka de viktigaste resurserna var, om de förändrades eller användes på ett nytt sätt över tid och vad det berodde på. Fokus hamnar i hög grad på interna resurser, eftersom de främst kommer fram i källmaterialet, men externa faktorer var givetvis också betydelsefulla för handelsträdgårdarnas verksamhet. Ytterligare en aspekt på resurserna är i vilken grad de stod till trädgårdsmästarens förfogande, det vill säga om de ägdes av handelsträdgården som därmed har full kontroll över resursen, eller om de ägdes av någon annan och åtkomligheten därmed var beroende av denna part.

Företagsekonomen Jay Barney har utvecklat en modell som fått stort genomslag inom företagsekonomisk forskning. För att vara konkurrenskraftigt ska företags resurser ha följande fyra egenskaper: värdefulla, sällsynta, svåra att imitera samt effektivt organiserade.⁸⁰ I fallstudierna försöker jag reda ut vilka de viktigaste resurserna var i respektive handelsträdgård, och som hade de fyra egenskaperna. Dessa kallar jag för ”nyckelresurser” och de bidrog till att företaget var konkurrenskraftigt. Barney delar upp resurserna i tre kategorier:

- fysiska (till exempel odlingsmark, växthus, inventarier, lokalisering, tillgång till förbrukningsmaterial);
- personella (till exempel kunskaper, utbildning, erfarenhet, skicklighet hos dem som arbetade i handelsträdgården);
- organisatoriska (till exempel planering, kontroll och koordinering, kontakterna inom företaget, kontakten mellan trädgårdsmästaren och kunderna).⁸¹

En betydelsefull organisatorisk resurs som bidrog till konkurrenskraften var kontakterna mellan aktörer inom och utanför företaget. Omvärldsbevakning var en förutsättning för att kunna anpassa odling och sortiment efter förändrade villkor på marknaden. Därför är det relevant att resonera kring de nätverk trädgårdsmästaren ingick i och som hade betydelse för trädgårdsmästarens kunskapsuppbyggnad. Det finns en omfattande teoribildning om nätverk och nätverkande som jag väljer att inte gå in djupare på, eftersom jag enbart betraktar dem som resurser som bidrog till handelsträdgårdarnas

⁷⁹ Till exempel Barney 1991; Eisenhardt & Martin 2000; Landström & Löwegren 2009.

⁸⁰ Barney 1991, s. 105–107; Landström & Löwegren 2009, s. 223–224. VRIO är den förkortning som används för dessa egenskaper, vilket står för ”value”, ”rarity”, ”imperfectly imitable”, och ”organization”.

⁸¹ Barney 1991, s. 101.

konkurrenskraft. Kortfattat kan nätverk delas in i två varianter beroende på om dess inre bindningar är starka eller svaga. I nätverk med starka bindningar känner kontakterna varandra väl, har många gemensamma kontaktytor utåt och en liknande kunskapsbas. Den kunskap dessa kontakter kan erbjuda skiljer sig lite från det som övriga individer redan vet. Kontakterna i ett nätverk med svaga bindningar känner inte varandra väl och har i övervägande grad unika kontaktytor utåt. Tillsammans erbjuder de därmed en större yta mot omvärlden. Nätverk med svaga bindningar kan därför vara en viktigare resurs för den företagare som exempelvis vill söka nya marknader för sin kompetens eller sina produkter. Dessa kontakter har en annan kompetens än företagarens och kan ge den respons som behövs för förnyelse.⁸²

Strategier

I avhandlingens syfte ingår att studera hur strategierna i fyra handelsträdgårdar sett ut, det vill säga hur den eller de som fattade beslut om handelsträdgårdens verksamhet agerade för att få konkurrensfördelar på marknaden. Det sortiment och därmed den inriktning som fanns vid respektive handelsträdgård påverkades av vilka tillgängliga resurser som fanns, till exempel vilken marknad trädgårdsmästaren vände sig till, avståndet till kunderna, tillgången till drivbänkar och växthus och trädgårdsmästarnas kompetens. Om konkurrenssituationen eller tillgången till resurser förändrades kunde det vara nödvändigt att anpassa verksamheten, exempelvis genom att förändra sortimentet eller byta marknad.⁸³

Om strategibegreppet

Begreppet ”strategi” används på olika sätt i olika sammanhang. Vissa likställer strategi med planering, det vill säga att det är en i förväg uttänkt plan som följs.⁸⁴ Företagsekonomen Michael Porter, en av de främsta forskarna inom området konkurrensstrategier, menar att strategin förklarar hur en konkurrensutsatt organisation agerar för att uppnå en överlägsen konkurrensförmåga. Genom ”strategisk konkurrens” väljer företaget en väg som skiljer sig från konkurrenternas. En strategi som är konkurrenskraftig leder till en överlägsen och hållbar prestationsförmåga.⁸⁵

⁸² Granovetter 2005.

⁸³ Landström & Löwegren 2009, s. 401.

⁸⁴ Landström & Löwegren 2009; Magretta 2012, s. 19.

⁸⁵ Magretta 2012, s. 19–20, 29–30.

Företagsekonomen Henry Mintzbergs beskrivning av en strategi går ut på att det inom ett företag ofta finns en plan eller idé om hur företaget ska agera om någonting inträffar. Men när något väl händer, till exempel en kris- eller konkurrenssituation som kräver en anpassning, kan det sätt som företaget agerar skilja sig från hur den ursprungliga planen såg ut. Det är hur företaget agerar som är företagets strategi, inte den ursprungliga planen. Strategin är alltså ofta improviserad och kan i efterhand förklaras med att *det bara blev så*.⁸⁶ Företagsekonomerna Landström och Löwegren refererar till Mintzberg och formulerar sig så här:

Henry Mintzberg [...] menar att inget företag någonsin har utvecklat en strategi med hjälp av analytiska tekniker, utan strategierna utvecklas kontinuerligt genom att entreprenören agerar på de förändringar som hela tiden uppstår i företaget och dess omgivning.⁸⁷

Michael Porters marknadsstrategier

Michael Porters tre marknadsstrategier, kallade ”lågprisstrategi”, ”differentierad strategi” och ”fokuserad strategi”, kan användas för att identifiera olika strategier som företag tillämpar för att uppnå konkurrensfördelar på marknaden. Lågprisstrategin går ut på att företaget säljer sina produkter till lägre pris än konkurrenterna på marknaden. En differentierad strategi innebär att företaget särskiljer sig i förhållande till sina konkurrenter och därigenom har möjlighet att ta ut ett högre pris. Om företaget tillämpar en fokuserad strategi, väljer det ut en specifik grupp av kunder som det inriktar sig på, med avsikt att skräddarsy sin verksamhet till dessa kunders efterfrågan för att erbjuda bättre service och därmed kunna ta ett högre pris för sina produkter eller tjänster.⁸⁸ Ett företag kan tillämpa en eller flera av dessa strategier.⁸⁹

Lokal förankring

Lokal förankring är en översättning av begreppet ”embeddedness” och handlar om hur företaget är knutet till en fysisk plats eller till ett socialt sammanhang, vilket påverkar möjligheterna att få tillgång till olika resurser. Företagsutveckling ses inte enbart som en ekonomisk process. De sociala

⁸⁶ Mintzberg et al 2009, s. 9–10.

⁸⁷ Landström & Löwegren 2009, s. 403–404.

⁸⁸ Landström & Löwegren 2009, s. 148–150, 401–402; Magretta 2012, s. 114–115.

⁸⁹ Magretta 2012, s. 115.

aspekterna är också relevanta. En företagare som etablerar sig på en ort blir en del av lokalsamhället, vilket innebär att hon eller han har ett socialt utbyte och ett förtroende inom detsamma. Det har i sin tur betydelse för företagets verksamhet, då det kan uppstå nya företagsmöjligheter vilka kan tas tillvara och kommersialiseras. Den lokala förankringen gör resurser tillgängliga. I många fall är de tillgängliga just för att företaget har en stark lokal förankring och kan därmed kompensera för olika begränsningar i den omgivande miljön.⁹⁰

Plats och rörelserum

Lokaliseringen var betydelsefull för handelsträdgårdarnas konkurrenskraft innan ömtåliga trädgårdsprodukter kunde hanteras och transporteras längre sträckor utan att skadas, genom att transportsektorn anpassades för dessa produktslag. I städernas omedelbara närhet ägde den mest intensiva produktionen rum av färskvaror som inte tålde lagring utan snabbt behövde komma ut på marknaden. Det handlade till exempel om färska mejeriprodukter och trädgårdsprodukter. Ju högre grad av tålighet och ju mindre intensiv produktionen var, desto mer perifer kunde den vara i förhållande till staden.⁹¹

Många handelsträdgårdar låg där de låg på grund av tillgången till viktiga resurser, som odlingsmark, bränsle eller en järnvägslinje. Då transporterna blev effektivare och även ömtåliga produkter kunde transporteras längre sträckor, försvagades kopplingen till städerna. De företagsekonomiska begreppen "place" och "space" kan vara relevanta som utgångspunkt för ett resonemang kring detta. Teorier kring dessa begrepp finns inom många andra discipliner, till exempel landskapsplanering, kulturgeografi och ekonomisk geografi. Begreppen översätter jag till "plats", vilket definieras som den fysiska plats där handelsträdgården låg, respektive "rörelserum", vilket definieras som en rörelse, exempelvis kommunikationen mellan den plats där företaget låg och den plats där trädgårdsmästaren mötte sina kunder. Jag använder begreppen för att resonera kring hur platsens betydelse förändrades på grund av förändringar i det omgivande samhället.

⁹⁰ Jack & Anderson 2002.

⁹¹ Chisholm 1962. Det finns flera lokaliseringsteorier. Chisholm beskrev nationalekonomen von Thunens modell från 1820-talet, där ömtåliga varor, exempelvis trädgårdsprodukter, producerades närmare befolkningscentra än mer tåliga produkter, exempelvis virke. De moderna lokaliseringsteorierna är mer komplexa och inkluderar exempelvis sociala aspekter, konkurrens och teknisk utveckling. Lokaliseringsteori, <http://www.ne.se/lang/lokaliseringsteori>, Nationalencyklopedin, hämtad 2014-01-08.

På vissa platser, som jag valt att benämna ”perifera”, fanns andra mål än de rent ekonomiska, där tillväxt var ett mål. Det kunde istället handla om att upprätthålla kulturella eller sociala värden knutna till platsen. Om dessa värden konkurrerade med de ekonomiska, kunde en lägre avkastning accepteras till förmån för andra värden.⁹²

Dynamisk förmåga

Med ”dynamisk förmåga” menas företagets flexibilitet och anpassningsförmåga. Det rör vilken förmåga den som fattar beslut i företaget har att snabbt omstrukturera rutiner och tillgängliga resurser.⁹³ Något som är utmärkande för trädgårdsnäringen är att många viktiga förutsättningar snabbt kan förändras. Modets växlingar kan exempelvis på kort tid påverka vilka blommor som är populära. Under den tidsperiod som studerats har de två världskriegen fått till följd att importen begränsats och därmed förändrat konkurrenssituationen på marknaden. Samtidigt blev det brist på viktiga resurser och kostnaderna för dem ökade.

Min teoretiska föreställningsram

Jag kommer att använda företagsekonomiska teorier för att synliggöra, tydliggöra och resonera kring skeenden i fallstudierna. Det resursbaserade perspektivet använder jag för att bena upp viktiga resurser och se om de förändrades eller användes på ett nytt sätt över tid. De strategier som går att utläsa i de olika fallen förklarar hur aktörerna agerade för att uppnå konkurrensfördelar på marknaden, till exempel vilka kunder de vände sig till. Tillgängligheten till resurserna kunde variera och påverkades bland annat av den lokala förankringen. Begreppen plats och rörelserum används för att resonera kring hur platsens betydelse förändrades på grund av förändringar i det omgivande samhället. Den dynamiska förmågan påverkade hur snabbt trädgårdsmästaren kunde anpassa sig till förändringar på marknaden.

Mitt syfte med att använda en företagsekonomisk begreppsapparat är att beskriva handelsträdgårdarnas förändring under perioden 1900–1950 i ett affärsmässigt perspektiv. Avsikten är inte att utveckla företagsekonomiska teorier.

⁹² Johnstone & Lionais 2004.

⁹³ Eisenhardt & Martin 2000; Zahra med flera 2006. På engelska används begreppet ”dynamic capabilities”.

Del 2

Fallstudier

5

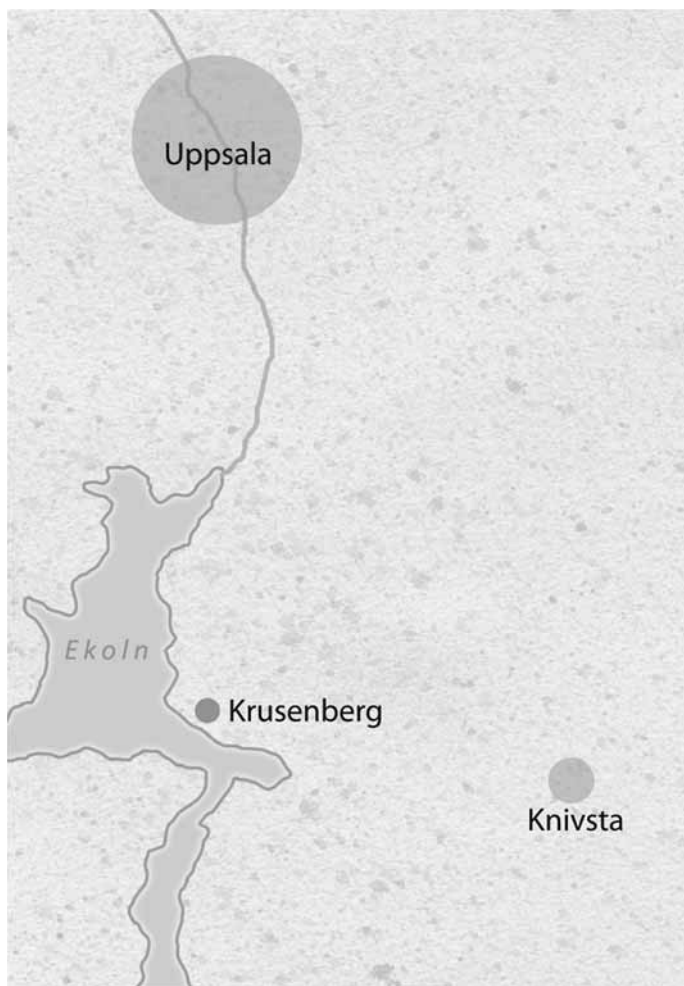
Krusenbergs gårds handelsträdgård, Uppsala

Vid Krusenbergs gård söder om Uppsala bedrevs under 1900-talets första hälft skogsbruk och jordbruk med ett gårdsmejeri. Där fanns omfattande trädgårdsodlingar, vilka var uppdelade i en handelsträdgård och en plantskola. Den senare hade även en fruktodling med försäljning av framför allt äpplen.⁹⁴ I källmaterialen går det att följa handelsträdgården fram till 1933, då den arrenderades ut. Med "Krusenbergs gårds trädgård" syftar jag på trädgården som helhet, men det är framför allt verksamheten inom Krusenbergs gårds handelsträdgård som beskrivs i fallstudien.

Lokalisering

Krusenbergs herrgård ligger i Alsike socken cirka 1,5 mil söder om Uppsala, med huvudbyggnaden på en udde i sjön Ekoln. I figuren på nästa sida framgår läget i förhållande till Uppsala och i figurerna på sidorna 59 och 63 var odlingarna låg i förhållande till gården och sjön. Det framgår att ett av de tre växthus som fanns på 1950-talet även fanns med på den äldre kartan från 1895. Fruktodlingarna låg i sydvästlig riktning om mangårdsbyggnaden. Trädgårdsmästarens bostad var ett av de mindre husen mellan gårdens huvudbyggnad och bryggan. Idag finns rester kvar av fruktträdgården och parken, men inga spår av handelsträdgården. Där växthusen låg finns idag byggnader för övernattande konferensgäster.

⁹⁴ Plantskolan kallades även för trädskola.



Krusenbergs gårds läge i förhållande till Uppsala. Avståndet är cirka 1,5 mil. Illustration Björn Lundkvist.

Bakgrund

Trädgårdsodlingarna vid Krusenbergs gård hade ursprungligen försett dem som ägde herrgården med trädgårdsprodukter. Från 1800-talets slut ägdes herrgården av baron Emanuel Cederström (1848–1920) och efter hans död tog dottern Signe (1895–1981, gift Melander) över. Emanuels mor, Thérésine Cederström (1815–1873), var trädgårdsintresserad och ritade om trädgården 1845. Detta återspeglas i räkenskaperna, där ett antal större inköp av trädgårdsväxter finns bokförda. Troligtvis tillkom även ett växthus eller kast (för odling av exempelvis vindruvor) vid denna tid, och därmed lades grunden för en del av handelsträdgårdens verksamhet. Det finns uppgifter om intäkter från trädgården från 1853 och framåt. Även Emanuel Cederström och Signe Melander hade ett stort trädgårdsintresse.⁹⁵

Källmaterial

Källmaterialet från Krusenbergs gårdsarkiv är innehållsrikt och omfattande. I tabell 5.1 finns en sammanställning över de delar av källmaterialet som mer ingående behandlar trädgårdens verksamhet (handelsträdgården och plantskolan), men det finns ytterligare material utöver detta. Räkenskapsåret löpte från den första november till den 31 oktober till och med 1921–1922, då det övergick till kalenderår. Den sista kassaboken från trädgården upphör den sista september 1926. Inventarieförteckningar finns från 1890-talet och från år 1920. Den senare utgjorde troligtvis underlag till bouppteckningen som upprättades efter baron Emanuel Cederströms död. Från 1933 arrenderades handelsträdgården ut och därefter finns inget källmaterial bevarat, med undantag av arrendekontrakt från åren 1940 och 1946.⁹⁶ Räkenskaper och liknande tillhörde arrendatorerna och finns därför inte i arkivet.

⁹⁵ Cederström 1996, s. 59–60.

⁹⁶ Krusenbergs säteri, E1:1 och F2:1.

Tabell 5.1. Delar av källmaterialet från Krusenbergs gård som detaljerat redovisar uppgifter om trädgårdens, främst handelsträdgårdens verksamhet.

	Trädg. kassa- böcker	Trädg. verifika- tioner	Inventarie- förteckn.	Gårdens kassa- böcker	Gårdens huvud- böcker	Landqvists dagbok
1878–1901	x		1892, -93, -94	x		
1902–1903				x		
1904–1909	x			x		
1911				x		
1912–1913		x		x		
1914–1916	x	x		x		
1917–1918	x	x		x		x
1919	x	x		x		
1920	x ¹	x	x			
1921	x				x	
1922–1923					x	
1924–1926	x				x	
1927					x	
1928						
1929					x	
1930				x	x	
	G2B:1-4	G5C:2	G1A:1, D1:2	G2A:8-10	G1B	

På sista raden anges var respektive material finns på Landsarkivet i Uppsala, handlingar rörande Krusenbergs säteri.

¹ Ej fullständig.

I kassaböckerna från trädgården redovisas sålda produkter månadsvis från plantskolan respektive handelsträdgården, ofta med uppgifter om kvantiteter. De två verksamheterna redovisas vanligtvis var för sig från räkenskapsåret 1907–1908. I de fall där uppgifterna slagits samman kan de två verksamheterna vara svåra att skilja åt. Från vissa år finns även de ursprungliga kassaböckerna bevarade. De fördes av den trädgårdsmästare som ansvarade för respektive område och innehåller detaljerade uppgifter om vilka kvantiteter som såldes av olika kulturer dag för dag. Därefter slogs redovisningarna samman i en gemensam kassabok för Krusenbergs gårds trädgård som helhet. Trädgårdsmästare Johan Arvid Landqvist (1881–1968) var en av de mest noggranna vad gällde bokföringen. I vissa fall uppgav han både kvan-

titeter och sorter av de sålda produkterna.⁹⁷ I avhandlingen redovisas främst verksamheten vid handelsträdgården, men i de fall det inte varit möjligt att separera verksamheterna åt nämns även plantskolan. Exempelvis är det i de flesta fall inte möjligt att se om de anställda, förutom trädgårdsmästarna, användes som en gemensam resurs eller om de endast arbetade inom en av de två verksamheterna.

Under åren 1913–1922 förde trädgårdsmästare Johan Arvid Landqvist också dagbok. Han arbetade på Krusenbergs gård räkenskapsåren 1916–1918 och övriga år vid andra handelsträdgårdar, till exempel vid Börstorp och Skattmansö.⁹⁸ Dagboksanteckningarna är utförliga men täcker inte in hela arbetsåret. De flesta år upphörde skrivandet under sommaren, förmodligen för att det var den mest hektiska perioden i trädgården. Anteckningarna återupptogs då det nya räkenskapsåret startade.⁹⁹ En av kassaböckerna från trädgården är märkt med Landqvists namn (och det är dessutom lätt att identifiera hans vackra handstil). Uppgifterna i denna kassabok är mer detaljerade än de flesta andra. Landqvists dagbok har använts för arbetstidsberäkningar och ger information om det arbete som en trädgårdsmästare utförde under ett år. Agrarhistorikern Janken Myrdal resonerar kring hur bondedagböcker kan användas för arbetstidsberäkningar. Med utgångspunkt från om dagboksförfattaren skriver ”jag” eller ”vi”, samt med kännedom om hur den tillgängliga arbetskraften såg ut kan antaganden göras om hur många personer som deltog i arbetet.¹⁰⁰ I Landqvists fall beskrivs enbart det arbete som utfördes, utan några ledtrådar om de arbetsuppgifter som beskrevs utfördes av en ensam person eller om det var flera som hjälptes åt.

Odlingsarealer

I ett arrendekontrakt från 1946 framgår att handelsträdgården då omfattade sex hektar. Det är det enda källmaterial från gården där arealuppgifter nämns.¹⁰¹ I *Svenska trädgårdar* från 1930-talets slut uppges arealen vara 1,25 hektar.¹⁰² Med hjälp av kartor från 1895 och 1952 och fotografier från 1930-talet har det varit möjligt att se var handelsträdgården och plantskolan

⁹⁷ Krusenbergs säteri, G2B:3.

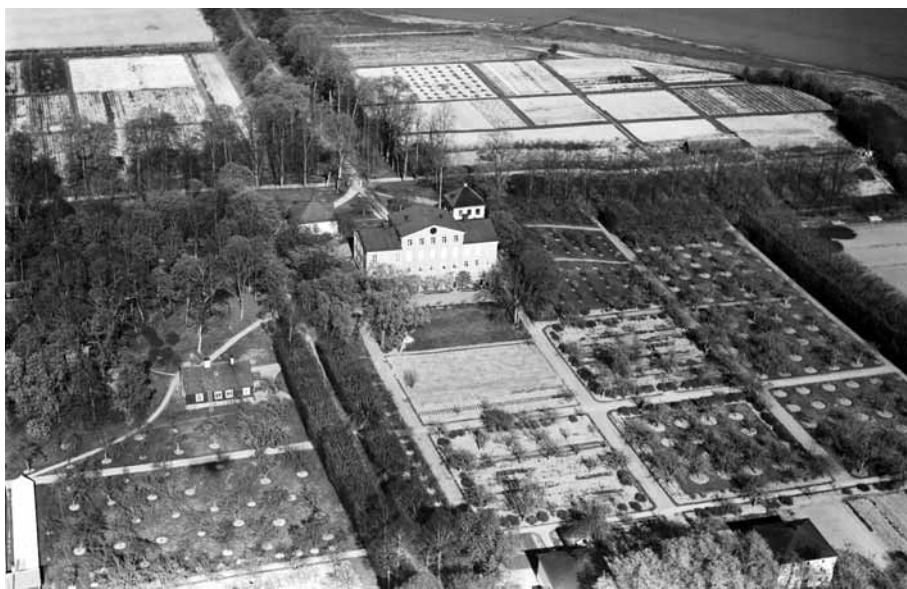
⁹⁸ Räkenskapsåret var 1 november–31 oktober.

⁹⁹ Landqvists handelsträdgårds arkiv, Landqvists dagbok 1913–1922; Krusenbergs säteri, G2B:3. En förklaring till uppehållen kan ha varit att arbetsbelastningen var hög och tiden inte räckte till för att föra dagbok.

¹⁰⁰ Myrdal 1991, s. 17.

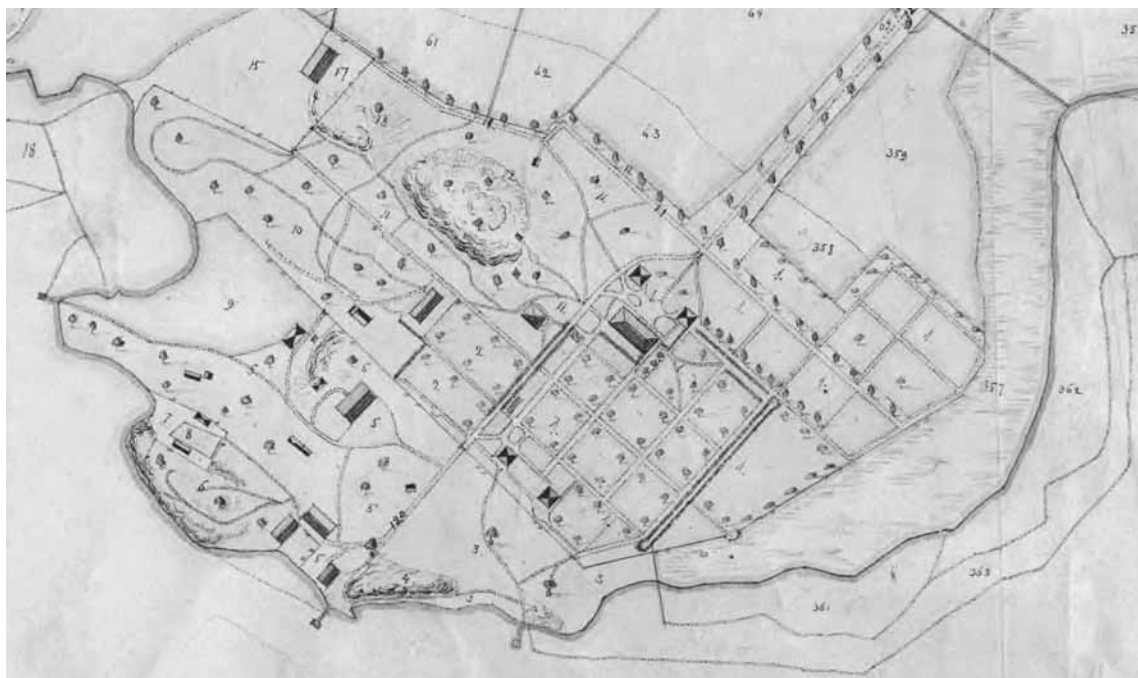
¹⁰¹ Krusenbergs säteri, E1:1.

¹⁰² Lind & Thulin 1939, s. 400.



Flygfoto över Krusenberg 1936. I det nedre vänstra hörnet skymtar ett av växthusen. Byggnaden i mitten längst fram i bilden är trädgårdsmästarebostaden. Fotograf Flygtrafik AB. Upplandsmuseet.

Krusenbergs gård 1895. Söder och väster om huvudbyggnaden låg fruktträdgården och här finns fruktträd än idag. Laga skifte, Krusenberg, Alsike socken, LMMY – Uppsala län, 03-als-45.



låg vid dessa tidpunkter (se s. 63).¹⁰³ Frukträd finns än idag på de platser där fruktodlingar är markerade på 1952 års karta. Trädgårdsodlingarna låg i nära anslutning till sjön Ekoln, vilket medförde att tillgången till bevattningsvatten var obegränsad.

Investeringar

Till investeringar räknas kostnader för inköp av drivbänkar eller material för att bygga sådana, större renoveringar av växthus eller ombyggnad/nybyggnad av dessa inklusive inköp av panna, varmvattenrör, bord, inventarier med mera. Det är alltså inköp av mer bestående slag som räknas hit. De investeringar som tas upp här är växthus samt drivbänkar, redskap för skötsel av park och odlingar. Det har inte varit möjligt att särskilja vilka redskap och andra föremål som användes i handelsträdgården respektive plantskolan.

Drivbänkar och växthus

Uppgifterna om antal drivbänkar och växthus, inklusive kast och orangeri, har sammanställts i tabell 5.2.¹⁰⁴ I särskilda glaslistor anges förbrukningen av fönsterglas vid herrgården och där framgår att det under åren 1879 och 1880 gick åt stora mängder till trädgårdens bänkfönster, växthus och kast. Det finns uppgifter om lagning och nytillverkning av bänkfönster.¹⁰⁵ I inventarieförteckningen från 1920 (se bilaga 3) delades föremålen in under rubrikerna "växthuset" respektive "vinkasten". Det tyder på att det fanns ett växthus och minst två vinkast (se ordlista i kapitel ett). I Landqvists dagbok från 1917–1918 står det ofta omnämnt att arbete utfördes i växthuset. I huvudboken för 1927 framgår att ett växthus byggdes till en kostnad av cirka 5 000 kronor.¹⁰⁶ På den ekonomiska kartan från 1952 finns tre växthus med.

¹⁰³ Cederström 1996.

¹⁰⁴ Facktermer som kast och drivbänkar förklaras i kapitel 1.

¹⁰⁵ Krusenbergs säteri, D 5:1.

¹⁰⁶ Krusenbergs säteri, G1B:6. (Cirka 7 700 kronor omräknat till 1950 års penningvärde.)

Tabell 5.2. Uppgifter om kast, växthus och drivbänkar vid olika tidpunkter i Krusenbergs handelsträdgård.

År	Uppgift om kast och växthus	Uppgifter om drivbänkar*
1920	"Växthus", "vinkasten"	54 bänklådor
1924		Köper in 400 bänkfönster
1927	Ett växthus byggdes nytt/ byggdes om	–
1940	Tre växthus	317 bänkfönster, 160 drivbänkar
1946	Tre växthus	348 bänkfönster

* Det är två olika begrepp som används (bänklåda respektive bänkfönster), vilket gör det svårtolkat. En bänklåda kunde ha ett till fyra bänkfönster.

Källa: Krusenbergs säteri, E1:1, F2:1, G1B:3.

I arrendekontraktet från 1940 framgår vad som ingick i arrendet, bland annat tre växthus: *den till egendomen Krusenbergs gård hörande köksträdgård, innefattande 3 st. växthus av glas, 2 st. pannhus, område för drivbänkar, stallbacken, magasins- och brunnslanden med de gränser dessa områden hittills hävdats ...*¹⁰⁷ Enligt utkastet till arrendekontrakt från 1946 fanns tre växthus, två pannrum med packbodar, plantskolans packbod, före detta orangeriet, en stallbyggnad och två elevrum samt trädgårdsmästarebostaden.¹⁰⁸ Vinkasten nämns inte i dessa båda källmaterial och det kan bero på att de hade ersatts av växthus eller att de för enkelhetens skull kallades för växthus.

Inventarier

Uppgifter om inventarier av olika slag i Krusenbergs trädgård finns från 1890-talet, från 1920 och 1946 (se bilaga 3). Föremålen som räknas upp speglar bredden i trädgårdsmästarens yrke och ger en bild av olika arbetsmoment, från trädgårdsodling och parkskötsel till snickeri, glasmästeri och biodling. Många av de föremål som omnämns på 1890-talet fanns förmodligen kvar även en bit in på 1900-talet och därför är de uppgifterna intressanta.

Här följer en beskrivning av några inventarier som fanns 1920, grupperade efter användningsområden. Det fanns luckor och rörmattor (troligen vassmattor) för att stänga ute kylan från bänkar, kast och växthus samt skuggramar till växthuset för att kunna skydda växter mot för stark sol. Till växthuset fanns bland annat stegar, vattenkannor och termometrar. Det var

¹⁰⁷ Krusenbergs säteri, E1:1.

¹⁰⁸ Krusenbergs säteri, F2:1.

viktigt att ständigt ha kontroll över fukt och temperatur i växthusen under alla tider på året, då det varken fick bli för kallt eller för varmt. Termometern var även viktig om växter skulle värmebehandlas i vattenbad för att därefter kunna drivas fram i blom, till exempel liljekonvaljer. I kapitel 12 finns en beskrivning av hur liljekonvaljer drevs fram.¹⁰⁹

Det fanns föremål för att sålla jord och jordbårar för att bära jord, exempelvis till drivbänkarna eller i växthusen. Jordbearbetning var viktigt för att förbättra jordmånen och bekämpa ogräsen. Arbetet utfördes med spadar, grepar och hackor. Det fanns även en rensharv som drogs av en häst. I vattentunnan tempererades bevattningsvattnet från sjön och näring kunde tillsättas. Vattenkärnan och vattenkannorna var viktiga. Det fanns en mängd snickarredskap för underhåll av hus och bänkar. Bin var viktigt för pollineringen, framför allt i fruktträdgården för att få jämnare och större frukter. Det fanns således utrustning till en bigård, inklusive en honungsslunga. För skötseln av fruktodlingar och park, samt för underhåll av gångar, fanns en mängd föremål, till exempel gångskyfflar, gångskyffel för häst, kantjärn, redskap för beskärning, trädkrapor, häckhuggare (häckar slogs med sabel) och häcksaxar.¹¹⁰

År 1946 fanns 18 drivbänksmattor, som användes för att täcka drivbänkarna som skydd mot kraftig kyla. För transporter av växter till torget fanns en *gammal bristfällig transportör* och ett torgstånd. Lingonlådor (41 stycken) har förmodligen använts för att packa grönsaker och annat inför transport till torget. Det fanns ett besman att väga produkterna med. För bevattning fanns två $\frac{3}{4}$ tums gummislangar, 25 respektive 35 meter långa, och sex vattenkannor av två storlekar, ett vattenkar och en vattentunna. För beskärning fanns en sekator, en grensax och en häcksax. För jordbearbetning och rensning fanns tre grepar, fyra spadar, en grävgrep, tio skyffeljärn, fyra bethackor och en järnkratta. Det fanns en slipsten för att hålla verktygen vassa.¹¹¹

Förbrukningsvaror

Till förbrukningsvaror räknas växtmaterial, gödsel, strö, torv, löv, bekämpningsmedel, krukor, omslagspapper och liknande som behövdes för skötseln av odlingarna, i och för underhåll av byggnader och inventarier. I räkenskaperna nämns inköp för plantskolan och handelsträdgården tillsammans och det är därför i många fall svårt att separera vad som hörde till respektive. År

¹⁰⁹ Krusenbergs säteri, D1:2.

¹¹⁰ Fjäderhane & Arvidsson 1963, s. 29; Krusenbergs säteri, D1:2.

¹¹¹ Krusenbergs säteri, F2:1.

1907–1908 bokfördes inköp av blod, råttgift, *Brumatalin*, insektpulver, kvassia, formalin, kromgult (färgpigment), glas, stifttråd, ympvax (till ympning av träd), ljus till växttransportören, makulatur, silkespapper, bindgarn, material till fruktlådor, träbaljor, sockerlådor, etiketter, räkningsblanketter, samt ett fotogenkök och matvaror till trädgårdshushållet. Av växtmaterial köptes främst växter till plantskolan, men även 100 skolade krysantemumsticklingar, lökar och fröer.

Vid gården fanns tillgång till gödsel för varmbänkar och som gödning till odlingarna. Det finns uppgifter från 1907–1908 om att gödsel hade köpts in från annat håll: *7 lass gödsel från Stafsund* och från 1924 om att puderett köps från ett reningsverk. Det kan tyda på att tillgången inte var tillräcklig för att täcka trädgårdens behov. Arrendatorn hade tillgång till löv från trädgård och park, jord *för den brukade jordens och växthusens räkning*, vatten från en vattenledning i trädgården, potatisodling för eget behov, 25 m³ pannved per år, vass inom gårdens område samt stallgödsel under perioden 15 november till 15 augusti.¹¹²

Arbetskraft

Fram till 1907 hade en trädgårdsmästare ansvar för hela Krusenbergs gårds trädgård. Från hösten 1907 tillkom en ny tjänst med titeln ”orangör”, vilken hade särskilt ansvar för odling och försäljning från växthus och bänkgårdar. Året därpå ändrades titeln till ”underträdgårdsmästare” och hösten 1911 till ”trädgårdsmästare”. Trädgårdsmästaren vid handelsträdgården ansvarade för odlingarna av grönsaker, blommor och vissa bär och kollegan vid plantskolan för odling och försäljning av frukt, bär, träd och buskar. Under långa perioder var det stor omsättning på trädgårdsmästare och annan personal, vilket framgår av bilaga 4, där arbetsstyrkan i trädgården redovisas för perioden 1907–1920. Förutom trädgårdsmästarna var vanligtvis tre till fem elever anställda och en till två trädgårdsarbetare, men arbetsstyrkan varierade mycket från ett år till ett annat. Trädgårdseleverna arbetade ofta endast en säsong och flyttade därefter till en annan arbetsgivare. Det var en del av deras utbildning till trädgårdsmästare.

Utöver grundlönen fick trädgårdsmästarna tio procent i provision av den totala försäljningen. Under några år angavs att ett minimibelopp skulle utbetalas oavsett hur resultatet blev, men provisionen kom snart upp i betydligt större belopp. Det var störst intäkter i plantskolan, där stora mängder träd,

¹¹² Ibid.

buskar, frukt och bär såldes. Handelsträdgårdens produkter hade ett lägre värde och försäljningen kom inte upp i samma belopp. Lönerna till de båda trädgårdsmästarna skiljde sig därför åt vilket framgår av bilaga 4. Orangören och underträdgårdsmästaren hade fem procent i provision på försäljningen från växthus och bänkgårdar men var garanterad minst 100 kronor utöver grundlön och städja.¹¹³ Utöver den kontanta lönen utgick en del av lönen i stat, det vill säga in natura. Året 1908–1909 bestod den av vete, råg, korn, ärtor, potatis, söt mjölk och skummjölk. Vissa år var det många som arbetade för dagersättning och andra år saknas uppgifter om tillfällig arbetskraft i gårdens bokföring. Det framgår inte av källmaterialen om arbetsstyrkan, förutom trädgårdsmästarna, var uppdelad mellan de olika trädgårdarna eller om den var flexibel och kunde röra sig däremellan.

Trädgårdsmästare Carl Adolf Ryding (1851–1912) var verksam fram till 1890 och beskrivs som en av dem som byggde upp handelsträdgården. Han var född i socknen, där hans far hade varit dragon.¹¹⁴ Tio år senare var Karl Gustaf (K.G.) Gellert (1872–1968) trädgårdsmästare. Han var på Krusenbergs i två omgångar, 1899–1901 och 1903–1909. Under perioden 1901–1903 arbetade han i Stockholm och i Hamburg, där han även hade varit innan han kom till Krusenbergs 1899. Efter åren på Krusenbergs startade han ett eget företag med handelsträdgård och plantskola i Ångelsta i utkanten av Uppsala.¹¹⁵ Det kom en ny trädgårdsmästare till handelsträdgården varje år från hösten 1907 till hösten 1914.

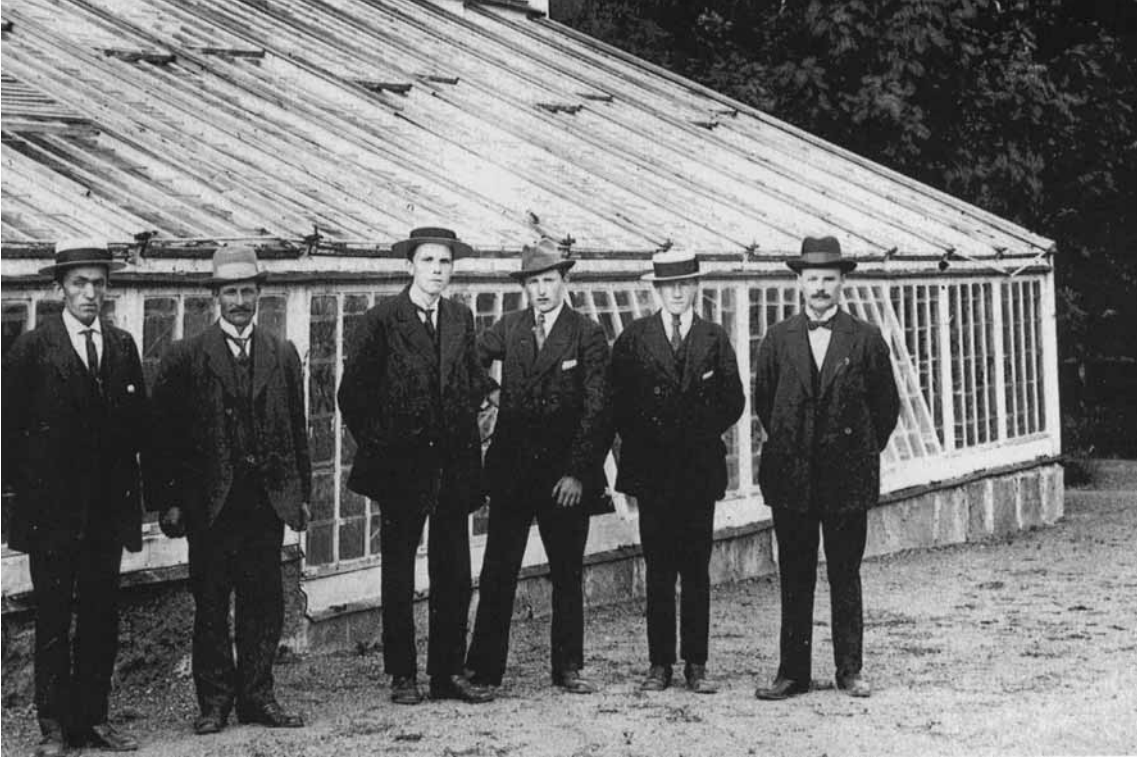
Johan Arvid Landqvist (1881–1968) anställdes på hösten 1916, se figurer sidan 77. Han var född i Skärvs socken i Skaraborg och hade haft anställning som underträdgårdsmästare på Krusenbergs gård 1910–1911 och som trädgårdsmästare vid gästgiveriet i socknen. Därefter studerade han på Bergianska trädgårdsskolan i Stockholm och arbetade i trädgårdarna på Börstorps slott i Västergötland och på Skattmansö i Västmanland innan han återkom till Krusenbergs. Han var trädgårdsmästare för handelsträdgården under tre år, från hösten 1916 till hösten 1919. Några år senare startade han en egen handelsträdgård i Årsta utanför Uppsala (en kilometer från Gellerts företag).¹¹⁶ Han skrev dagbok under de två första åren på Krusenbergs, vilken jag använt som källmaterial. Hans fru, Edla Landqvist (1882–1957), anställdes som trädgårdshushållerska för trädgårdens personal fram tills hon

¹¹³ Krusenbergs säteri, G2A:8.

¹¹⁴ Husförhörlängder, Alsike sn, AI:14; Cederström 1996, s. 61.

¹¹⁵ Husförhörlängder, Alsike sn, Alla:1–3, 1895–1900, 1901–1905 resp 1906–1912. Sveriges dödbok 1901–2009; Fredlund 1994, s. 5. År 1910 var han med och tog initiativet till bildande av Uppsala trädgårdsodlareförening i Uppsala, som senare bytte namn till senare Fyris trädgårdsodlareförening.

¹¹⁶ Fredlund 1994, s. 6. Personliga meddelanden, Landqvist 2013.



Arbetskraft vid Krusenbergs trädgård, troligen 1918. Från vänster Johan Jansson, J.A. Landqvist, Knut Johansson, Sven Hagström, Einar Svensson och J.A. Söderkvist. Landqvist och Söderkvist var trädgårdsmästare, de övriga trädgårds elever. Fotograf okänd. Familjen Cederström.

födde parets första barn sommaren 1918. I tjänsten ingick bland annat att laga mat åt trädgårdsmästarna och den övriga trädgårdspersonalen.

Johan (John) Jansson (1883–1968), född i Torshälla i Södermanland, kom till Krusenbergs som trädgårdselev 1916 och blev kvar. Han tog över tjänsten som trädgårdsmästare efter Landqvist och var sammanlagt på Krusenbergs gård i tio år, se figur sidan 69.¹¹⁷ En annan av de trädgårdsmästare som stannade en längre tid på Krusenbergs gård var Johan Albin Söderqvist (1885–1964), som arbetade i plantskolan, se figur sidan 80.¹¹⁸ År 1926 tillträdde trädgårdsmästartjänsten av Herbert Lindström (1905–1989). Han var född i Östra Ryds församling i Stockholms län och hade praktiserat i trädgårdar i Hässelby under sex år och i Lund i drygt två år. Fram till 1933 var han anställd som trädgårdsmästare, men övergick därefter till att arrendera handelsträdgården. Det finns uppgifter från 1939 om att där dessutom fanns två biträden och fyra säsongsarbetare i handelsträdgården.¹¹⁹ Birger Wahlstrand (1909–1991) tog över arrendet efter Lindström. Han var uppväxt på Krusenbergs gård, där hans far hade varit statare, och hade arbetat i trädgården som trädgårdselev åren 1925–1928.¹²⁰ Wahlstrands arrende upphörde i december 1945, och han startade därefter en trädgårdsanläggningsfirma i Kuggebro söder om Uppsala.¹²¹ Från den 1 januari 1946 kom en ny arrendator. Trädgårdsmästare Gustav Thelander flyttade till Krusenbergs gård från Hässelby villastad och arrenderade handelsträdgården för 3 000 kronor per år.¹²²

Marknad

Trädgårdens produkter såldes framför allt på torget i Uppsala. Tidvis var försäljningen koncentrerad till lördagarna. På fredagarna skrev Landqvist *gör iordning till staden* eller *gör iordning till Uppsala* i sin dagbok och där framgår att försäljningen pågick året om.¹²³ I beskrivningar från andra handelsträdgårdar framgår att förberedelserna kunde ta en stor del av natten inför torgdagen eftersom allt skulle vara så färskt och nyskördat som möjligt. En eller två personer fick ersättning för mat i samband med för-

¹¹⁷ Han var döpt och folkbokförd som Johan, men benämns John Jansson i räkenskaperna från Krusenbergs gård, kanske för att särskiljas från de två trädgårdsmästarna Johan Landqvist och Johan Söderqvist som arbetade i trädgården vid samma tid.

¹¹⁸ Husförhörlängder, Alsike sn, Alla:1–5, 1895–1928.

¹¹⁹ Lind & Thulin, 1939, s. 400.

¹²⁰ Husförhörlängder, Alsike sn, Alla:5, s. 118, 121.

¹²¹ Personliga meddelanden, Wahlstrand 2013.

¹²² Krusenbergs säteri, E 1:1 och F2:1.

¹²³ Landqvists handelsträdgårds arkiv, Landqvists dagbok 1913–1922, år 1917–1918.

säljningen på torget. Vid den stora höstmarknaden i oktober varje år utgick även ersättning för logi och för en nattvakt under de fem nätter varorna stod uppställda på torget. Det var en viktig marknad eftersom många passade på att köpa rotfrukter, lök, äpplen och andra trädgårdsprodukter som gick att lagra, för att täcka vinterns behov.¹²⁴

I räkenskaperna finns uppgifter om vad som såldes på torget och till vilka priser, men naturligtvis inga uppgifter om vad som inte blev sålt, hur stort svinnet var eller vad som hände med det som blev över. I några fall kan uppgifter i Landqvists dagbok om hur stora kvantiteter som skördades jämföras med vad som sedan såldes. Exempelvis skrev Landqvist att 20 kilo spenat hade skördats den 26 april 1918. Dagen efter såldes 10 kilo spenat enligt uppgifter i kassaboken. En del av det som odlades gick till ägarfamiljens hushåll. I räkenskaperna från 1907–1908 framgår att tre procent av trädgårdens totala intäkter i kronor kom från hushållet och det var sannolikt att de hade rabatt på produkterna från trädgården.¹²⁵ Av arrendekontrakten från 1930- och 1940-talen framgår att ägaren till herrgården skulle ha rabatt på sina inköp av trädgårdsprodukter. År 1940 var denna rabatt tio procent av marknadspriset.¹²⁶

Det återkommer uppgifter om att produkter sålts till kunder i Stockholm, Knivsta och Uppsala och även i andra delar av landet, men det kan även ha omfattat försäljning från plantskolan. I några fall går det att utläsa att någon kund fick förmånliga priser, vilket påverkade det slutliga resultatet av försäljningen och därmed även provisionen till trädgårdsmästaren. Försäljningen till hushållet på Krusenbergs gård angavs som en klumpsumma vid räkenskapsårets slut. Baron Cederström och hans familj hade en bostad i Uppsala och en i Stockholm. Ibland förekommer uppgifter om att produkter levererats dit. På 1920-talet finns anteckningar om att produkter såldes vid handelsträdgården.

Det var extra viktigt att paketera varorna väl då de skulle transporteras till marknaden under vinterhalvåret. År 1907–1908 köptes makulatur, påsar och kulört papper som användes som emballage. Där nämndes även ljus till en så kallad ”transportör”, vilket var en låda för förvaring av växter vid transport och exponering vid försäljning. Med hjälp av tända ljus hölls temperaturen uppe så att växterna inte frös. I inventarieförteckningen från 1892 listas en *wäxttransportör med glas* och året därefter en *transportör af*

¹²⁴ Fredlund 1994, s. 3.

¹²⁵ Det kan tyckas märkligt att hushållet betalar för produkterna, men det är så som bokföringen vid de större gårdarna fungerade. Samtliga intäkter och utgifter bokfördes och det fanns särskilda konton för alla verksamhetsområden.

¹²⁶ Krusenbergs säteri, E1:1 och F2:1.

glas. I förteckningen från 1893 nämndes även en vagn och en *huv till vagnen för blomtransport*. I inventarieförteckningen från 1920 fanns ingenting sådant med, men i utkastet till arrendekontraktet 1946 nämns en transport, med tillägget *gammal och bristfällig*.¹²⁷

Redan vid mitten av 1800-talet utgjorde intäkterna i Krusenbergs trädgård en förhållandevis stor del av gårdens totala intäkter. Under perioden 1895–1919 rörde det sig om i genomsnitt 22 procent. Av tabell 5.3 framgår att intäkterna från trädgården (både handelsträdgården och plantskolan) varierade. Under perioder då omsättningen av arbetskraft var hög var resultatet sämre, framför allt under de perioder då det kom en ny trädgårdsmästare varje år.¹²⁸ Den nyanställda trädgårdsmästaren var beroende av det arbete den tidigare trädgårdsmästaren hade gjort eftersom produktionen pågick under hela året. Räkenskapsåret startade den första november och det var då tjänsterna tillträdde. Samtliga belopp är omräknade till 1950 års penningvärde för att de ska vara jämförbara.¹²⁹

Tabell 5.3. Intäkter, kostnader och resultat omräknat till 1950 års penningvärde från Krusenbergs gårds handelsträdgård och plantskola perioden 1900–1919. Tidsskalan är indelad i räkenskapsår (november–oktober).

År	Intäkter i kronor	Procentuell förändring av intäkter i kronor jämfört med föregående år	Kostnader i kronor	Resultat i kronor	Ny träd- gårds- mästare
1899–1900	17 351		10 870	6 484	
1900–1901	21 503	24 %	12 257	9 247	
1901–1902	16 452	–23 %	10 762	5 690	X
1902–1903	14 859	–10 %	10 612	4 247	X
1903–1904	20 310	37 %	13 683	6 627	*
1904–1905	25 642	26 %	10 304	15 338	
1905–1906	25 601	–0,2 %	12 543	13 058	
1906–1907	23 759	–7 %	13 034	10 725	
1907–1908	26 254	11 %	12 574	13 680	X**
1908–1909	23 122	–12 %	15 133	7 989	X

¹²⁷ Krusenbergs säteri, F2:1.

¹²⁸ Produktionen påverkades kanske även av att den underträdgårdsmästare som varit anställd från oktober 1907 drabbades av stelkramp och avled i juni 1909. Död- och begravningsbok, Alsike sn, C:8 (1895–1911).

¹²⁹ Edvinsson & Söderberg 2011, s. 270–292.

År	Intäkter i kronor	Procentuell förändring av intäkter i kronor jämfört med föregående år	Kostnader i kronor	Resultat i kronor	Ny träd- gårds- mästare
1909–1910	20 961	–9 %	13 447	7 514	X
1910–1911	19 945	–5 %	15 367	4 578	X
1911–1912	17 739	–11 %	13 240	4 499	X
1912–1913	17 595	–0,8 %	14 921	2 676	X
1913–1914	20 504	17 %	15 099	5 405	X
1914–1915	17 612	–14 %	12 532	5 080	X
1915–1916	15 302	–13 %	11 786	3 516	
1916–1917	22 519	47 %	10 980	11 538	***
1917–1918	32 669	45 %	12 135	20 535	
1918–1919	21 159	–35 %	16 578	4 580	

* Trädgårdsmästare K.G. Gellert återkom efter två år på annat håll.

** Trädgårdsmästare K.G. Gellert arbetade kvar men från detta år anställdes ytterligare en person med ansvar för handelsträdgården.

*** Trädgårdsmästare J.A. Landqvists anställdes. Han hade tidigare arbetat ett år i trädgården (1910–1911).

Källa: Krusenbergs säteri G2B:1, G2B:3.

Odlingsinriktning och sortiment

I bilaga 2 finns en sammanställning av sortimentet 1878–1879, 1907–1908 och 1917–1918. Syftet med den är att se om det förändrades över tid och om det skedde någon specialisering eller diversifiering av produktionen. Kvaliteten på källmaterialet har styrt vilka år som kunnat redovisas. Året 1917–1918 var försäljningen mer omfattande än vanligt och sortimentet bredare. Det kan ha hängt samman med att det var brist på livsmedel som en konsekvens av krig och missväxt.¹³⁰ Det ger en något missvisande bild att ett år med ovanligt hög produktion tas med. Å andra sidan är det intressant att se vad sortimentet som mest kunde omfatta samt att redovisa ett år då det finns uppgifter från trädgårdsmästare Landqvists dagbok.

¹³⁰ Morell 2001, s. 157–161.

Förändring av sortimentet över tid

För att få en uppfattning om hur sortimentet förändrades över en längre tidsperiod har visst källmaterial från 1878–1879 använts. Då var sortimentet av sålda produkter begränsat jämfört med hur det såg ut 30–40 år senare. Då fanns prydnadsväxter, till exempel stamrosor, hyacinter och azaleor, samt grönsaker, kryddväxter, rotfrukter och primörer. Flera av prydnadsväxterna odlades i växthus och primörerna i varmbänkar. Trädgården var därmed beroende av tillgång till ved och gödsel för uppvärmningen.¹³¹ De flesta av de kulturer som odlades 1878–1879 fanns även i odling åren 1907–1908 och 1917–1918, vilket framgår av bilaga 2. De största kulturerna har rangordnats efter vilket belopp de såldes för. Ibland finns det uppgifter om kvantiteter, men enheterna varierar.

Försäljningen av lackvioler motsvarade 24 procent av de totala intäkterna i kronor under räkenskapsåret 1878–1879, då 125 stycken såldes för cirka 70 kronor. Därefter följde 33 azaleor (22 procent av intäkterna) och drygt 6 500 rädisor (15 procent). Året 1907–1908 var gurka den kultur som det såldes mest av (14 procent). Därefter följde vitkål, azalea, *diverse snitt* och spenat. Sortimentet var omfattande med fler än hundra olika kulturer, varav de flesta var prydnadsväxter, men många såldes i små kvantiteter. Tio år därefter, 1917–1918, var gurka fortfarande den kultur som drog in mest pengar (sju procent av de totala intäkterna), och därefter följde rödlök, potatis, reseda och spenat. Sortimentet skiljde sig knappt mellan räkenskapsåren 1907–1908 och 1917–1918 avseende nyttoväxter, men antalet prydnadsväxter hade minskat och deras andel av den totala försäljningen hade också minskat, se tabell 5.4. Sammanfattningsvis mer än fördubblades sortimentet av nyttoväxter under en period om trettio år, fram till 1907–1908, och under de följande tio åren var sortimentet stabilt. Det var stor variation i intäkter och kvantiteter år från år vilket försvårar jämförelserna över tid.

Tabell 5.4. Andel av den totala försäljningen i kronor som utgjordes av nyttoväxter respektive prydnadsväxter vid Krusenbergs gårds handelsträdgård.

	Nyttoväxter Andel av intäkterna (%)	Prydnadsväxter Andel av intäkterna (%)
1878–1879	37	63
1907–1908	60	40
1917–1918	69	31

Källa: Krusenbergs säteri G2B:1, G2B:3.

¹³¹ I kapitel 11 beskrivs hur odling i växthus och varmbänkar gick till.

Från 1930-talet finns inga räkenskaper bevarade eftersom handelsträdgården arrenderades ut. Det finns uppgifter i *Svenska trädgårdar* om vad som odlades under glas, i tre växthus och 500 drivbänkar vid 1930-talets slut. Det var 1 000 kilo tomater, 500 kilo gurka, 2 000 kilo meloner, 300 kilo blomkål, 4 000 krysantemum och 1 000 cyklamen. Troligtvis förtecknades endast de största kulturerna och sortimentet kan därför ha varit bredare. Odlingen på friland var uppdelad i 0,75 hektar köksväxter och 0,5 hektar blommor.¹³² I samma källa framgår att en del av försäljningen var i parti, vilket talar för att odlingen var inriktad på större kvantiteter av färre kulturer.

Variationerna i sortimentet ser ut att vara stora över tid. En förklaring kan vara att allt som odlades inte såldes och därför inte är synligt i räkenskaperna. Här är dagboken till viss hjälp, i de fall det går att utläsa vad som odlades och skördades. I dagboken finns uppgifter om sorter av ettåriga blommor och grönsaker som saknas i kassaböckerna. Många ettåriga växter användes troligtvis i planteringar vid herrgården. I de fall verifikationer finns bevarade kan det vara möjligt att hitta uppgifter om vilka fröer som beställdes, vilket kan jämföras med vad som såldes.

Försäljningens fördelning under ett år

Under vinterhalvåret 1917–1918 såldes mer prydnadsväxter än nyttoväxter. I januari till mars såldes framför allt tulpaner, hyacinter, konvaljer och narcisser, men även lagringstålga köksväxter, till exempel rödbetor, vitkål och kålrötter. I slutet av mars och i april skördades de första primörerna, som odlats i varmbänkar. Det var rädisor, spenat, sallat, färsk potatis och dill. Produktionen av primörer var viktig då som nu för den kommersiella trädgårdsodlingen. Det gällde att få fram produkter så tidigt som möjligt eftersom priset sjönk vecka för vecka. Ett exempel var spenat, som 1917 första gången såldes den sjunde april för fem kronor per kilo. Veckan därefter var kilopriset tre kronor och ytterligare en vecka senare 1,50 kronor. Den första potatisen såldes också den sjunde april, för två kronor per liter. En kultur som såldes i stora mängder men till ett lågt pris var rädisor. Den första skörden såldes den 31 mars för två kronor för 400 rädisor. I mitten av maj var priset nere i 75 öre för 100 stycken. Totalt såldes 5 000 rädisor 1917 och det genomsnittliga priset under hela säsongen 1917 (mars till maj) var en krona för 100 stycken. Rädisor såldes i stora kvantiteter även tio år tidigare. 1907–1908 såldes nära 16 000 rädisor för 80 kronor. Vid denna tid såldes även morötter, rabarber, sparris, gurka, småplantor. Gurka

¹³² Lind & Thulin 1939, s. 400.

var en produkt som trädgården drog in mycket pengar på. Priset var stabilt under sommaren, med ett kilopris på en krona. Nyttoväxter såldes framför allt under hösten, från augusti till oktober.

Trädgårdsmästarens arbetsuppgifter

För att få en bild av vilka arbetsuppgifter som utfördes under olika delar av året och hur mycket tid olika arbetsuppgifter tog, har Landqvists dagbok för åren 1916–1918 bearbetats. Landqvist förde noggranna anteckningar varje dag om det arbete han utfört i trädgården. Det finns en del källkritik att ta i beaktande, speciellt när det gäller att utifrån dagboken försöka skapa sig en bild av hur lång tid olika arbetsmoment tog, eftersom det inte går att avgöra om Landqvist ensam utförde arbetet eller hade hjälp av andra och hur många de i så fall var som hjälptes åt. Vissa uppgifter var ”enmansjobb”, medan andra krävde att flera personer deltog i arbetet. Vissa uppgifter kunde utföras av den som inte hade några djupare kunskaper inom området, medan andra var mer kvalificerade och krävde kunskap och erfarenhet.¹³³

Ofta saknas uppgifter om självklara dagliga rutiner, exempelvis vattning i växthus och drivbänkar. Det är ett exempel på ett kvalificerat arbete som krävde erfarenheter och inte gärna lämnades över till en nybörjare. Olika växter har olika behov av vatten och när de står i en kruka är de mer känsliga för ett överskott eller brist på vatten än om de växer på friland. En del arbetsuppgifter nämns endast ett av åren. Ett exempel är hanteringen av liljekonvaljer, som tog mycket tid i anspråk 1916–1917 men inte alls nämndes året därefter. I räkenskaperna framgår att cirka 700 liljekonvaljer såldes 1916–1917 och cirka 1 000 stycken 1917–1918. Arbetet utfördes således under båda dessa år, men det finns inga uppgifter om vem som utförde det. En möjlig förklaring är att trädgårdseleven Johan Jansson, som anställdes samtidigt som Landqvist, lärdes upp och efter hand tog över vissa av sysslorna.¹³⁴

Jag har sammanställt de arbetsuppgifter som Landqvist utförde, när de utfördes samt antalet arbetsdagar de nämns, se tabellerna 5.5–5.7. Om flera arbetsmoment nämns under en och samma dag, har arbetsdagen delats upp i lika delar mellan de olika uppgifterna enligt den metod som Myrdal använde för att beräkna arbetstid i bondedagböcker.¹³⁵ Om tre arbetsuppgifter nämndes under en dag beräknas vardera ha tagit en tredjedel av dagen i anspråk. Därefter har arbetsuppgifter grupperats tematiskt i tabellerna.

¹³³ Landqvists handelsträdgårds arkiv, Landqvists dagbok 1913–1922.

¹³⁴ Ibid.

¹³⁵ Myrdal 1991, s. 17–18.

Tabell 5.5. Ett exempel på beräkning av antal dagar som olika arbetsuppgifter tog i anspråk. Krusenbergs handelsträdgård, december 1916.

Arbetsuppgift	Datum	Antal dagar
Körning av bänkströ	30	1
Körning av bänkgödsel	18, 19	2
Lagat bänkfönster	5, 9, 29	3
Vassmattor (kört vass, bundit mattor)	16	1
Plöjning, grävning	6, 10, 28	3
Arbeten i växthuset (putsning i, tvättning av, rustning av, lagning, kör jord till, kör ved till)	2, 3, 4, 17	4
Hugga ved	11,	1
Köra hem ved (från skogen)	12, 13	2
Torgning	7	1
Julgranar	24	1
Beskärning (allé, fruktträd)	27	1
Summa		20

Källa: Landqvists handelsträdgårds arkiv, Landqvists dagbok 1913–1922.



Johan Arvid Landqvist. Fotograf och år okänt. Landqvists handelsträdgård.



Johan Arvid Landqvist på äldre dagar. Fotograf och år okänt. Landqvists handelsträdgård.

Tabell 5.6. Antal dagar som Landqvist utförde arbete inom respektive arbetsområde under november–maj 1916–1917 i Krusenbergs handelsträdgård. Inom parentes anges procent av månadens arbetsdagar.

1916–1917	Nov	Dec	Jan	Feb	Mar	Apr	Maj	Summa
Arbete i bänkgård	8 (31 %)	0,5 (3 %)	3,3 (13 %)	8,2 (34 %)	9,8 (38 %)	11,2 (51 %)	4,9 (21 %)	45,9
Arbete i växthus	0,5 (2 %)	3,5 (18 %)	0,5 (2 %)	2,3 (10 %)	0,8 (3 %)	1,9 (9 %)	1 (4 %)	10,5
Arbete med ved/bränsle	2,2 (8 %)	3,7 (19 %)	8,8 (35 %)	4,3 (18 %)	6 (23 %)	1,2 (5 %)	0	26,2
Prydnadsväxtodl.	7 (27 %)	4,5 (23 %)	3,3 (13 %)	6 (25 %)	7,2 (28 %)	3,8 (17 %)	3,1 (13 %)	34,9
Nyttoväxtodl.	0,5 (2 %)	1,3 (7 %)	0,3 (1 %)	1,8 (8 %)	1,6 (6 %)	1,2 (5 %)	9,2 (40 %)	15,9
Jordbearbetning	5,1 (20 %)	3,3 (17 %)	7,3 (29 %)	0	0	0	0	15,7
Förbereder för torgning	1,7 (7 %)	1,5 (8 %)	0,8 (3 %)	1,2 (5 %)	0,7 (3 %)	1,6 (7 %)	1,3 (6 %)	8,8
Övrigt arbete	1 (4 %)	1,8 (9 %)	0,5 (2 %)	0	0	1 (5 %)	3,5 (15 %)	7,8
Totalt antal arbetsdagar per månad	26	20	25	24	26	22	23	166

Källa: Landqvists handelsträdgårds arkiv, Landqvists dagbok 1913–1922.



Arbetskraft vid Krusenbergs gård omkring 1915. De två männen som står i mitten av bilden är trädgårdsmästarna Johan Albin Söderkvist och Gotthard Pettersson. Fotograf okänd. Familjen Cederström.

Tabell 5.7. Antal dagar som Landqvist utförde arbete inom respektive arbetsområde under november–maj 1917–1918 i Krusenbergs handelsträdgård. I procent anges hur stor andel av månaden respektive arbete tagit i anspråk.

1917– 1918	Nov	Dec	Jan	Feb	Mar	Apr	Maj	Summa
Arbete i bänk- gård	3,5 (13 %)	3,5 (22 %)	9,6 (37 %)	10,5 (44 %)	11,2 (47 %)	10 (40 %)	2 (8 %)	50,3
Arbete i växthus	–	–	0,5 (2 %)	2,3 (10 %)	5,3 (5 %)	1,2 (5 %)	5 (21 %)	14,3
Arbete med ved/ bränsle	1,4 (5 %)	4,5 (28 %)	8,2 (32 %)	4,7 (20 %)	2,5 (10 %)	1,5 (6 %)	–	22,8
Pryd- nads- växtodl.	5,2 (20 %)	1,3 (8 %)	5 (19 %)	2,5 (10 %)	2,8 (12 %)	4,5 (18 %)	5,6 (23 %)	26,9
Nytto- växtodl.	4,8 (18 %)	–	0,3 (1 %)	1,5 (6 %)	0,8 (3 %)	3,6 (14 %)	6,1 (25 %)	17,1
Jordbe- arbet- ning	7,5 (29 %)	4,5 (28 %)	–	–	–	–	–	12
Förbere- der för torgning	2,5 (10 %)	1 (6 %)	1,3 (5 %)	2,5 (10 %)	1,3 (5 %)	3,8 (15 %)	4 (17 %)	16,4
Övrigt arbete	1 (4 %)	1,2 (8 %)	1,1 (4 %)	–	–	0,5 (2 %)	1 (4 %)	4,8
Totalt antal arbets- dagar per månad	26	16	26	24	24	25	24	165

Källa: Landqvists handelsträdgårds arkiv, Landqvists dagbok 1913–1922.

I posterna ”arbete i bänkgård” och ”arbete i växthus” ingår produktion av både nytto- och prydnadsväxter där det framgått att arbetet utfördes i bänkgård eller växthus. Till posterna ”prydnadsväxtodling” och ”nyttoväxtodling” har det arbete förts som inte gått att dela upp på bänk eller växthus. Det kan även omfatta odling på friland. Arbetet i bänkgård och växthus tog alltså mer tid i anspråk än vad som framgår av sammanställningen. Frilandsodlingen nämns sällan i dagboken och det har därför inte varit motiverat att



Johan Söderkvist var trädgårdsmästare vid Krusenbergs gårds plantskola i många år. Fotografiet från 1926. Fotograf okänd. Familjen Cederström.

lägga in den som en särskild post.¹³⁶ Troligtvis var det arbetet mindre kvalificerat och utfördes i högre grad av trädgårdsarbetare, -drängar och -elever.

Arbetet i bänkgården tog anmärkningsvärt mycket tid i anspråk, cirka hälften av den totala arbetstiden under perioden november–mars. Förmodligen motiverades det av det höga priset, vilket var högre ju tidigare primörerna kom ut på marknaden. Arbetsuppgifterna i bänkgården bestod bland annat av att tömma bänkarna på jord och brunnen gödsel på hösten, reparera ramar och glas under vintern, skörda vass som bands till vassmattor, vilka användes som isolering av bänkarna. Köra gödsel och strö, blanda det och lägga i bänken (det vill säga göra i ordning den för sådd). Arbetet med veden för uppvärmningen av växthusen var en annan tidskrävande uppgift. De mer krävande kulturerna tomat och gurka odlades i växthus och just gurka var den kultur som drog in mest pengar räkenskapsåren 1907–1908 och 1917–1918. Eftersom inte hela året redovisas är det inte möjligt att göra jämförelser mellan arbetsinsatser och avkastning inom nytto- respektive prydnadsväxtodlingarna.

Arbete i bänkgården

Arbetet i bänkgården pågick under en stor del av året. I november togs bänkfönster och bänklådor upp och lådorna tömdes på jord. I januari och februari ägnades mycket tid åt reparationer, underhåll eller nytillverkning av bänkfönster. I räkenskaperna återkom ofta posterna ”inköp av kitt och färg” eller ”råvaror för tillverkning av färg”. Fönstren skulle slutligen putsas inför säsongen och bäras ut till bänkgården. I januari skördades vass som bands till mattor, vilka användes för att isolera varmbänkarna under odling. Arbetet med att köra strö påbörjades samtidigt och i februari lades de första bänkarna.¹³⁷ Detta arbete återkom i omgångar från februari månad. De första kulturerna var färdiga i slutet av mars, vilket framgår av både dagbok och räkenskaper.¹³⁸

¹³⁶ Landqvists handelsträdgårds arkiv, Landqvists dagbok 1913–1922.

¹³⁷ Hur varmbänkar fungerar beskrivs i kapitel 7.

¹³⁸ Landqvists handelsträdgårds arkiv, Landqvists dagbok 1913–1922.

Arbete i växthus och kaster

I dagboken skriver Landqvist ofta *diverse arbeten i växthuset* och *ranchering* eller *putsning* i växthuset, utan några ytterligare detaljer.¹³⁹ Vattning nämns aldrig, men brunnen i växthuset nämns. Den användes förmodligen för att temperera vattnet innan det användes för bevattning. I kasten odlades vindruvor och persikor. Det finns uppgifter om att beskärning och bekämpning av ohyra utfördes. I räkenskaperna framgår vilka mängder ved som förbrukades av trädgården. Främst gick bränslet åt för att värma upp växthuset, men en del gick även till trädgårdshushållet, för uppvärmning och matlagning.

Reflektion

Trädgårdsodlingarna vid Krusenbergs gård var omfattande. Där fanns två trädgårdsmästare, vilket var ovanligt. Fler än hundra olika kulturer odlades enbart i handelsträdgården år 1907–1908. Många av dessa hade olika krav på värme, vatten och ljus och behövde skötas på olika sätt för att blomma eller ge skörd. Trädgårdsmästare Landqvists dagbok ger en unik möjlighet att få en inblick i trädgårdsmästarens arbete. Utöver planering och skötseln av odlingarna behövde trädgårdsmästaren kunna sköta bokföring, undervisa elever, planera och leda arbetet, underhålla växthus, drivbänkar och andra inventarier med mera. I handelsträdgården var omsättningen av trädgårdsmästare tidvis anmärkningsvärt hög. Under perioden 1907–1914 anställdes varje år en ny person som skulle vara ansvarig för handelsträdgården som orangör, underträdgårdsmästare eller trädgårdsmästare. Det går endast att spekulera i olika orsaker till detta. Det var kanske svårt att hitta skickliga trädgårdsmästare. Ägaren, baron Cederström, hade ett stort intresse för trädgården och ställde kanske höga krav. En trädgårdsmästare behövde kommunicera väl med ägarfamiljen och andra personer inom gården för att få tillgång till de resurser som behövdes för att sköta odlingarna, till exempel bränsle, gödsel och dragkraft.

¹³⁹ Att *ranchera* med betydelsen ställa i ordning, ordna, kunde i detta sammanhang innebära att flytta om eller glesa ut avståndet mellan krukväxter i takt med att de växte sig större för att ge dem mer ljus och utrymme. Om det var olika temperatur eller ljusförhållanden i olika delar av växthuset kunde växter behöva flyttas om för att få optimala förhållanden, vilket varierade mellan olika växtslag. Det är ständigt återkommande arbetsuppgifter i en växthusodling.

6

Antuna gårds handelsträdgård, Upplands Väsby

Vid Antuna gård vid Edssjöns södra del, sydväst om Upplands Väsby, drevs en handelsträdgård i gårdens regi. Den bestod av odlingar i växthus och på friland, bland annat med omfattande frukt- och bärodlingar.

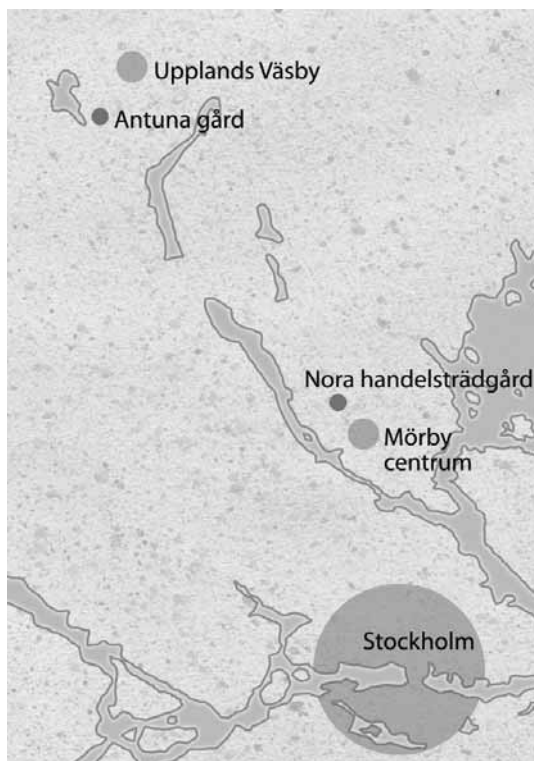
Lokalisering

Antuna gård ligger i Eds socken vid Edssjöns södra del, sydväst om Upplands Väsby och nordväst om Rotebro, norr om Stockholm. Avståndet till stationen i Rotebro är knappt tre kilometer. Trädgårdsprodukter såldes bland annat i Klarahallarna, dit det var drygt två mil. Ett antal flygbilder visar hur handelsträdgården, frukt- och bärodlingarna samt parken låg i förhållande till gården åren 1936 och 1949, se figurerna på sidorna 84–85. Odlingarna omgavs av granhäckar vilka förbättrade odlingsklimatet och skärmade av trädgårdsodlingarna från området kring herrgården.

Bakgrund

Industrimannen Carl Frans (C.F.) Lundström (1823–1917) kom från Jönköping, där han tillsammans med sin bror drev en tändsticksfabrik. Han hade även gjort affärer med lingon, som köptes upp kring Jönköping och exporterades till England i mitten av 1800-talet.¹⁴⁰ Tillsammans med hustrun

¹⁴⁰ Curman 1996, s. 110–111.

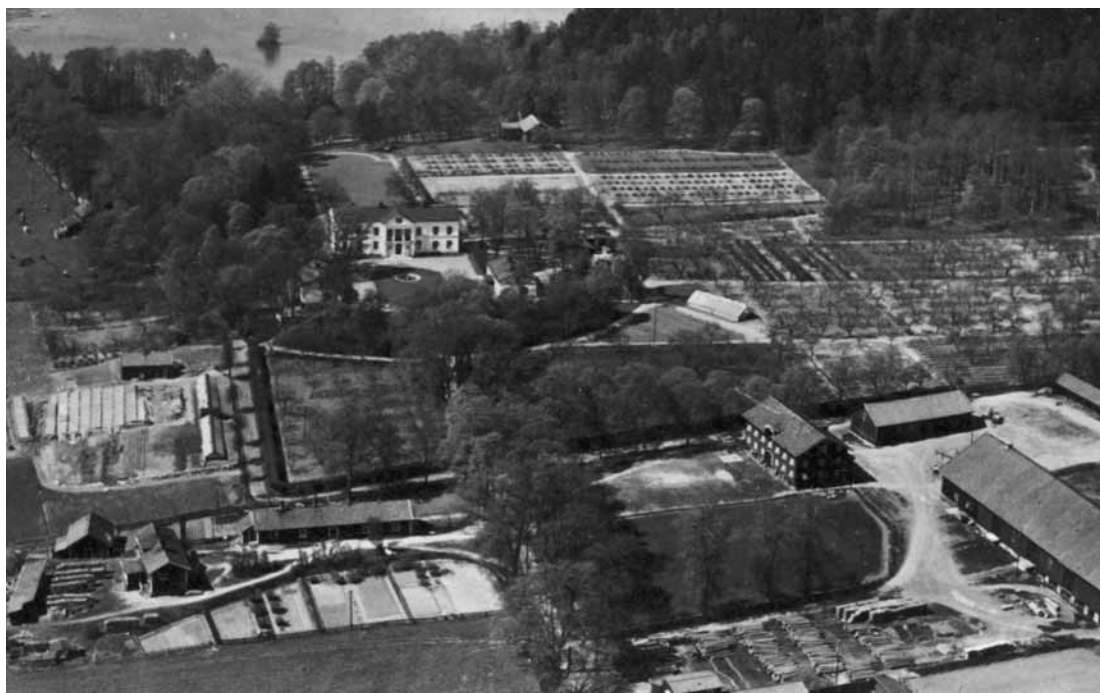


Antuna gårds och Nora handelsträdgårds läge i förhållande till Stockholm. Avståndet mellan Antuna gård och centrala Stockholm, där Klarahallarna låg, är cirka 2,3 mil. Illustration Björn Lundkvist.



Antuna gård 1952. Huvudbyggnaden ligger i mitten av kartan, med flyglar och en rundel i gräs framför. De prickade ytorna visar var trädgårdsodlingarna låg. Söder om huvudbyggnaden låg bänkgård, växthus och frilandsodlingarna och norr om låg frukt- och bär-odlingar samt ett kast. Ekonomiska kartan, Sollentuna 101 9d.

Antuna gård 1936 med Edsjön i bakgrunden. Fotograf Ahrenbergsflyg. Stockholms läns museum.





Antuna gård 1949. Snett till höger, bakom huvudbyggnaden, syns fruktodlingarna. Ett kast skymtar till höger i bild och längst ned till vänster finns frilandsodlingar och bänkgården. Fotograf Ahrenbergsflyg. Stockholms läns museum.



Antunas gårdsarkiv. Fotograf Inger Olausson.

Sophie Kristina, född Malmberg (1830–1897), köptes Antuna gård 1868. Där fanns ladugård med mjölkkor och växtodling. Paret Lundström var trädgårdsintresserade och utökade trädgården strax efter köpet. Bland annat lät de plantera fler än 600 fruktträd och anlade en plantskola på 1870-talet, Antuna Trädskolor. Där salufördes mer och mindre vanliga prydnadsträd till parker och alléer, bland annat parklind, poppel, hästkastanj, blodbok och blodlönn. Den fanns inte kvar på 1930-talet och jag har inte funnit några uppgifter om när den upphörde. En park i engelsk stil anlades och den, liksom trädgårdsodlingarna, avskärmades med granhäckar. Växthus, bänkgårdar, sparrissängar, vin- och persikohus tillkom. Här fanns ett hus för lagring av frukt, två växthus, ett kast och drivbänkar.¹⁴¹ Från 1910-talet drevs gårdens verksamhet av ett av barnbarnen till paret Lundström, agonom Carl G. Curman (1886–1958).¹⁴²

Källmaterial

Antunas gårdsarkiv omfattar i huvudsak handlingar som rör jordbruket. Källmaterialen från trädgården är ordnade men oförtecknade och ryms i två arkivkapslar med kassaböcker, verifikationer med mera.¹⁴³ Huvudböckerna från 1800-talets andra hälft och till omkring 1950 omfattar ett trädgårdskonto. Huvudböcker saknas från några år och uppgifterna i dem rörande trädgården är knapphändiga. Huvudböckerna för vart femte år har granskats. Tidsperioden 1933–1950, då det finns detaljerat källmaterial, har studerats djupare. De viktigaste källmaterialen presenteras i tabell 6.1.

Tabell 6.1. De viktigaste källmaterialen från Antuna gårds handelsträdgård.

	Räkningar	Kassaböcker	Källmaterial rörande dags-verken	Osorterade verifikationer
1919			x	
1922–1923	x			
1933–1939		x		
1940	x	x		
1941–1942		x	x	

¹⁴¹ Curman 1996, s. 223, 242 och 248.

¹⁴² Ibid, s. 241.

¹⁴³ Antuna gårdsarkiv, arkivkapsel 26 och 27. Eftersom det saknas förteckning över innehållet i respektive kartong och jag kommer att hänvisa till dem båda.

	Räkningar	Kassaböcker	Källmaterial rörande dags- verken	Osorterade verifikationer
1943		x		1940-talet
1944–1945		x	x	
1946–1949	x	x	x	
1950		x	x	

Utöver detta finns trädgårdens konto med i gårdens huvudböcker, vilka finns bevarade för de flesta år under perioden 1900–1950.

Källa: Antuna gårdsarkiv, arkivkapsel 26 och 27.

För perioden november 1933 till augusti 1949 är uppgifterna i kassaböckerna sammanslagna månad för månad. De sålda produkterna är uppdelade i kulturer med uppgift om de hade odlats i köksträdgården, i bänkgården, i växthuset eller i fruktträdgården. I bilaga 5 finns en sammanställning av sortimentet i trädgården med denna uppdelning. Under perioderna januari 1937 till juni 1944 och januari 1945 till oktober 1949 finns uppgifter dag för dag. I de månatliga anteckningarna framgår för hur stor summa produkter sålts till hushållet, men det finns inga detaljerade uppgifter om vilka dessa produkter var. Detsamma gäller uppgifterna i huvudböckerna.

Från juni 1944 till maj 1952 finns dagsverkslistor. Från den första januari 1950 är de indelade på arbeten i växthus, bänkar, friland, bär och frukt, park och prydnad, övrigt arbete och gårdskarlbete. Under den period denna uppdelning görs i dagsverkslistorna, saknas kassaböckerna. Det finns därför inget parallellt källmaterial där det framgår vilket arbete som utfördes i till exempel bänkar och växthus samt hur försäljningen varit. Om man gör antagandet att produktionen var likartad åren 1948 och 1950, kan en bedömning göras av vilken arbetsinsats som krävdes i respektive odling. Arbetet som redovisas i kategorierna ”park och prydnad”, ”övrigt arbete” och ”gårdskarlbete” går inte att utläsa i kassaböckerna, men detta arbete ingick i de arbetsuppgifter som trädgårdsmästaren ansvarade över.¹⁴⁴

Vad gäller källmaterialets tillförlitlighet kan man notera att det ibland förts in felaktiga uppgifter i de dagliga anteckningarna, till exempel om fallfrukt med uppgiften ”växthus” vilket korrigerats till ”fruktträdgården” i den månatliga sammanfattningen. Efter 1946 är uppgifterna inte lika noggrant förda och ibland saknas uppgifter om var produkterna hade odlats.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Curman 1996, s. 242.

¹⁴⁵ Det är osäkert exakt när trädgårdsmästare Linnarsson slutade på sin tjänst. Han avled i november 1949. Det är troligtvis hans handstil som återfinns i kassaböckerna från trädgården. De upphör i september detta år.

För att få en uppfattning om detaljeringsgraden i de olika kassaböckerna har en jämförelse gjorts av uppgifterna från 1945. I de dagliga anteckningarna från juni anges att gurkor, växter, plantor, grönsaker och jordgubbar hade sålts. I den månatliga sammanställningen anges gurkor och växter från växt-husen. Den senare är således en förenklad sammanfattning av de dagliga anteckningarna. Från bänkgården nämndes i de dagliga anteckningarna från samma månad plantor, morötter, gurkor, rädisor, jordgubbar, lök, blomkål och grönsaker. I den månatliga sammanfattningen anges endast plantor, morötter, rädisor och jordgubbar. När uppgifterna i de dagliga sammanställningarna jämförs med de månatliga, skiljer sig slutsummorna åt. Skillnaden är ett par hundra kronor i den senare sammanställningen från 1945. En detaljerad kontroll av uppgifterna från januari–mars visar att noggrannheten varit lägre i de månatliga sammanställningarna. Slutsumman för sålda produkter är korrekt, men en del av de kulturer som nämnts i de dagliga sammanställningarna saknas.

Uppgifterna om trädgårdens intäkter och kostnader skiljer sig åt i trädgårdens kassaböcker och i gårdens huvudböcker, där framför allt fler kostnader finns med. Med utgångspunkt enbart från trädgårdens räkenskapsmaterial ser resultatet positivt ut, men i huvudböckerna ges en annan bild. I tabellerna 6.3 och 6.4 redovisas uppgifterna i respektive material. När jag resonerar om andelen sålda produkter av olika slag utgår jag från trädgårdens räkenskaper.

Odlingsarealer

Från 1939 finns uppgifter i *Svenska trädgårdar* att trädgården vid Antuna gård omfattade två hektar frukt och bäroddlingar och sju hektar park, två växthus och 300 bänkfönster.¹⁴⁶ I ett formulär från Socialstyrelsens utredningsbyrå från juni 1950 rörande en årlig undersökning av trädgårdsarbets-tares löner finns några uppgifter om trädgården. Där framgår att den då omfattade fyra hektar med 200 kvadratmeter växthus och 400 kvadratmeter drivbänkar.¹⁴⁷ I tidningen *Viola* från 1953 annonserades efter en arrendator för trädgården. I annonsen finns uppgifter om att trädgården omfattade sex tunnland, det vill säga tre hektar, med fruktträd, hallon och jordgubbar.

¹⁴⁶ Lind & Thulin 1939, s. 282.

¹⁴⁷ Antuna gårdsarkiv, arkivkapsel 26 och 27.

Två växthus fanns med måtten 20 × 3,5 meter (totalt 140 kvadratmeter) och dessutom två kast och 100 bänkfönster. En bevattningsanläggning, bostad om två rum och kök samt en försäljningsruta i Klarahallarna nämndes även i annonsen.¹⁴⁸ Uppgifterna rörande omfattningen av trädgårdsodlingarna vid Antuna gård från dessa olika tidpunkter är sammanställda i tabell 6.2.

Tabell 6.2. Uppgifter från olika år om areal och omfattningen av växthus, kast och drivbänkar vid Antuna gårds handelsträdgård.

År	Areal	Växthus och kast	Bänkgård/bänkfönster
1914–1915		Ett växthus byggdes/ byggdes om	250 drivbänkar köptes in
1939	Två hektar frukt- och bärödling Sju hektar park	Två växthus	300 fönster
1950	Fyra hektar trädgård	200 m ² växthus	400 m ² drivbänkar
1953	Tre hektar trädgård	Två växthus, 140 m ² Två kast	100 fönster

Källa: Antuna gårdsarkiv, arkivkapsel 26 och 27 samt huvudbok 1914–1915.

Investeringar

Det fanns kast, växthus och ett okänt antal drivbänkar. Räkenskapsåret 1914–1915 finns uppgifter om att ett växthus byggdes med rör för uppvärmning och att 250 drivbänkar köptes in.¹⁴⁹

Förbrukningsvaror

Det fanns tillgång till en del förbrukningsvaror vid gården, till exempel gödsel från stall och ladugård, ved från skogen och löv från parken. Det fanns en vattenledning från en källa nära Edssjön, som ledde till ladugården. Den passerade trädgården och bör ha kunnat nyttjas där.¹⁵⁰ Inköpen utifrån

¹⁴⁸ Viola 1953, nr 4.

¹⁴⁹ Antuna gårdsarkiv, huvudbok 1914–1915. Facktermer som kast och drivbänkar förklaras i kapitel 1.

¹⁵⁰ Curman 1996, s. 230, 234–235.

ökade över tid. I räkenskapsmaterialet har uppgifter från åren 1940 och 1950 sammanställts. Den största skillnaden är att inköpen av handelsgödsel och växtskyddsmedel ökade kraftigt.

Gödsel och jordförbättringsmedel

År 1940 köptes stallgödsel, gödsel, kalk, lövjord, torvmull och sand till varmbänkar, för gödning, jordförbättring och jordblandningar. Tio år senare finns uppgifter om stallgödsel, gödsel, torvströ och sand samt benmjöl, hornmjöl och än flera handelsgödselmedel: ammoniumsulfat, chilesalpeter, kalisalpeter, svavelsyrat kali, syrefosfat, *Herba nr 2*, *Herba nr 3* och *TG* (trädgårdsgödning).¹⁵¹ Bakteriekulturer köptes in för ympning med baljväxtbakterier vid sådd av exempelvis ärtor. Det skulle enligt frökatalogerna ge bättre skördar.¹⁵²

Växtskyddsmedel

Rökpulver var det enda växtskyddsmedel som nämndes 1940 och det är oklart vad det var. År 1950 hade antalet preparat ökat. Förutom rökpulver köptes *Agrocid*, formalin, *Gesarol besprutning*, svavelblomma, *Ope-carbosol*, nikotinrökpulver och *Jofurollbad*.¹⁵³

Bränsle

År 1940 användes ved, koksbrickor och koks som bränsle till växthusen. Tio år senare, 1950, nämns koks och bensin (förmodligen till transporter) som bränsle. Kanske hade de upphört med den arbetskrävande, men billiga resurs som veden utgjorde.

Övrigt

De växtmaterial som köptes in var lökar, fröer, plantor och sticklingar och förändrades inte över tid. År 1940 köptes silkespapper, omslagspapper, papperspåsar och kartonger, för att slå in och paketera olika produkter. Utöver detta köptes bast (för att binda buketter och liknande), notblock, ståltrådspik (för att fästa glastrutor innan de kittades) och spik. Det material som köptes in 1950 för att slå in och på olika sätt paketera växter samt för bloms-

¹⁵¹ I bilaga 1 finns en beskrivning av förekommande gödningsmedel.

¹⁵² Sellberg & Co Fröhandel 1948, s. 35.

¹⁵³ I bilaga 1 finns uppgifter om vad växtskyddsmedlen var verksamma emot.

terbinderier, är något mer omfattande: krukor, papper, papp, makulatur, garn, påsar, näveraskar (till planteringar vid jul), bast, bindgarn och skafttråd (de tre sistnämnda till blomsterbinderiarbeten). För underhåll köptes stiftråd, kitt, oljefärg, zinkvitt (färgpigment), virke, grus och cement. Utöver detta köptes klammer till häfttång, furukäppar (användes bland annat som stöd till växter) och glödlampor. Det är troligt att det fanns belysning i växthusen vid denna tid.

Arbetskraft

Trädgårdsmästare Claes Erik Jonsson (1845–1926) var verksam på Antuna gård 1874–1909. Han var född i Vadsbro i Södermanland och hade utbildat sig i Hedenlunda trädgård och därefter på Svenska trädgårdsföreningens elevskola i Rosendal.¹⁵⁴ Efter Jonsson anställdes Ernst Lamberg (1870–1957), som stannade i tio år. Han efterträddes av John Linnarsson (1883–1949), som var verksam från 1919 till en kort tid innan han avled, det vill säga i närmare trettio år.¹⁵⁵ Linnarsson var född i Västra Tunhems församling i Älvsborgs län, söder om Vänersborg, se figur på sidan 92. Han praktiserade omkring tio år i olika trädgårdar och var liksom sin företrädare elev vid Svenska Trädgårdsföreningens elevskola.¹⁵⁶ Vid Antuna fick han förutom en grundlön, tio procent i provision på den totala försäljningen från handelsträdgården, vilket framgår av räkenskaperna. I *Svenska trädgårdar* från 1939 uppges att det utöver trädgårdsmästaren fanns två biträden och sex säsongsanställda. Efter Linnarsson var Erik Arbin (1912–1997) trädgårdsmästare fram till 1953. Från den första mars 1953 arrenderades trädgården ut till trädgårdsmästare Karl Edvin Johansson. Han var den förste arrendatorn och efterträddes 1958 av Sven Erik Elfström (1926–), som bodde kvar på Antuna gård 2014.

I församlingsböckerna från 1900–1939 finns uppgifter om trädgårdsmästare, trädgårdselever, trädgårdsdrängar och trädgårdsarbetare till och med 1916, därefter nämns endast trädgårdsmästare och några enstaka trädgårdsarbetare.¹⁵⁷ Dagsverkslistorna från åren 1945 och 1950 har studerats i detalj för att få en bild av hur arbetskraften såg ut i trädgården under dessa år. Det finns uppgifter om arbetad tid av timanställda, vilket omfattar all

¹⁵⁴ *Viola* 1926, nr 4, s. 5; Sveriges dödbok 1901–2009.

¹⁵⁵ Linnarsson var trädgårdsmästare under den period då det finns mest material från trädgården och som främst beskrivs i fallstudien.

¹⁵⁶ Lind & Thulin 1939, s. 282; Sveriges dödbok 1901–2009.

¹⁵⁷ Församlingsbok, Eds sn, AllA:1–5, 1896–1939, Stockholms län.

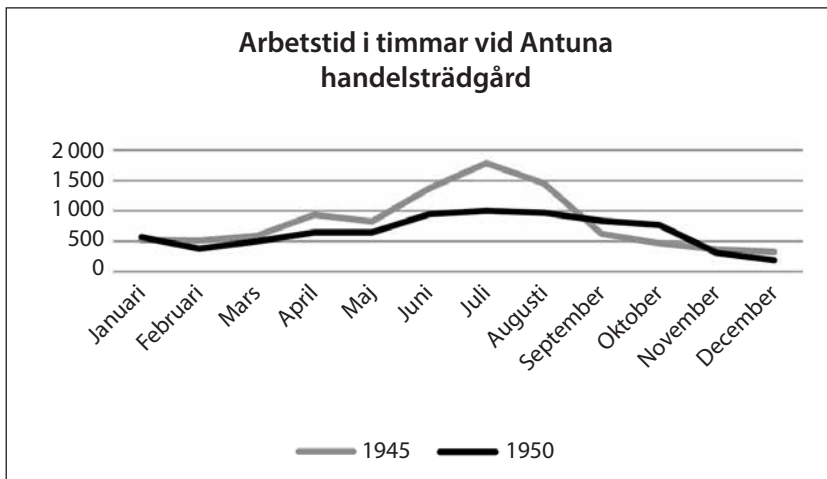


Trädgårdsmästare Linnarsson i vinkastet på Antuna. Fotograf och år okänt. Familjen Curman.

arbetskraft förutom den fast anställde trädgårdsmästaren, Linnarsson. År 1945 arbetade David Eriksson (1891–1968) och Knut Ekström (1914–1988) heltid under hela året, med en årsarbetstid på cirka 2 400 respektive 2 200 timmar. J. Hamberg arbetade cirka 1 500 timmar detta år, fru Uhlén och Lennart Hamberg cirka 600 timmar vardera, fru Hamberg och fru Erkki cirka 500 timmar vardera och därutöver tio personer med i genomsnitt cirka 150 timmar. Totalt arbetade dessa 17 personer närmare 9 800 timmar detta år utöver de timmar Linnarsson (62 år gammal) arbetade, vilket inte framgår av källmaterialet.

Fem år senare, 1950, omfattar uppgifterna om arbetstid all arbetskraft. Linnarsson, som hade en fast månadslön, avled året innan och därmed redovisades och avlönades allt arbete per arbetad timme. Knut Ekström var kvar i trädgården på heltid, cirka 2 500 årsarbetstimmar. David Eriksson arbetade heltid till i början av november och fick ihop drygt 2 000 timmar detta år. Elsbeth Areschoug (1929–) arbetade nära 1 400 timmar, fru Berthold och fru Hamberg nära 500 timmar och därutöver nio personer med i genomsnitt knappt 100 timmar. Ytterligare tre personer nämndes, men de arbetade var och en mindre än en dag. 14 personer arbetade tillsammans cirka 7 700 timmar detta år, drygt 2 000 timmar mindre än 1945 utöver Linnarsson som då avlönades för en heltidstjänst. Arbetstidens fördelning över året redovisas i diagram 6.1.

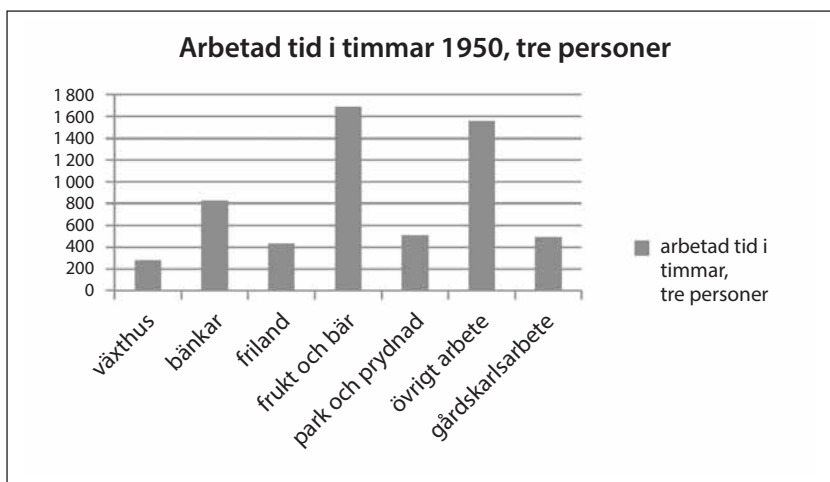
Diagram 6.1. Arbetad tid i Antuna gårds trädgård, fördelad över årets månader åren 1945 respektive 1950. År 1945 fanns dessutom en trädgårdsmästare anställd på heltid vars arbetstid inte redovisas i figuren.



Källa: Antuna gårdsarkiv, arkivmapp 26 och 27.

I dagsverksjournalerna från 1950 är det möjligt att se hur de timmar som Knut Ekström, David Eriksson och Elsbeth Areschoug arbetade fördelades på växthus, bänkar, friland, frukt och bär, park och prydnad, övrigt arbete respektive ”gårdskarlarbete”. I det sistnämnda ingick bland annat att hugga och bära in ved, snöskottning, skötsel av gräsmattor och gångar, räfsa löv med mera, se diagram 6.2.¹⁵⁸ Observera att varken trädgårdsmästarens eller den timavlönade arbetskraftens tid är inräknad. Av de totalt 5 800 timmarna lades en tredjedel på frukt och bär och nästan lika mycket på övrigt arbete. Därefter följde 800 timmar på bänkar, knappt 300 timmar i växthuset och övriga poster däremellan.¹⁵⁹

Diagram 6.2. Arbetstidens fördelning på olika förekommande sysslor i Antuna gårds trädgård under 1950.



Källa: Antuna gårdsarkiv, arkivmapp 26 och 27.

Marknad

Uppgifterna om intäkter, kostnader och resultat skiljer sig åt mellan kassaböckerna från trädgården och uppgifterna om trädgårdens konto i huvudböckerna, jämför tabell 6.3 och 6.4. I de senare bokfördes exempelvis kostnader för hästar och oxar som användes som dragkraft i trädgården

¹⁵⁸ Curman 1996, s. 242.

¹⁵⁹ Antuna gårdsarkiv, arkivkapsel 26 och 27.

och därför är resultatet ett annat. Även intäkterna skiljer sig åt. Exempelvis skördades vall i delar av parken, vilket bokfördes som en intäkt till trädgården från ladugårdens konto. De uppgifter som följer baseras på de uppgifter som finns i trädgårdens kassaböcker.

Under femtioårsperioden som studerats varierade avsättningen av de odlade produkterna. Under de år andra världskriget pågick (1939–1945) är intäkterna högre. Trots att även kostnaderna steg är resultatet bättre under dessa år. Under hela perioden gick en del av försäljningen till Antuna gårds hushåll. På 1910-talet utgjorde den andelen nio procent av den totala försäljningen. Andelen som såldes till hushållet ökade till tio procent av den totala försäljningen 1935 och elva procent 1945. I övrigt såldes produkter vid trädgården. Det finns inga uppgifter om de även hade torgförsäljning, som var en vanlig försäljningsform vid tiden.¹⁶⁰ Från 1930-talet och framåt framgår att produkter såldes i Klarahallarna i centrala Stockholm. År 1935 omfattade försäljningen där 90 procent av intäkterna och från 1940 finns i genomsnitt en resa per vecka bokförd. Klarahallarnas läge medförde att det var enkelt att ta sig dit med tåg.

Stora mängder frukt och en del grönsaker såldes genom Stockholms-ortens trädgårdscentral från slutet av 1930-talet och fram till och med 1953. Från några år finns avräkningarna kvar med uppgifter om hur stora mängder det handlade om och av vilka sorter. År 1940 var det 10,3 ton äpplen av olika kvaliteter, från första klass till ”hushållsfrukt” och ”fabriksfrukt”. Andra produkter såldes i mindre kvantiteter: 196 kilo plommon, 150 kilo vit gurka, 95 kilo blomkål, 75 kilo purjolök, 21 kilo selleri, 8 kilo sockerärter, 50 kilo palsternacka, 245 kilo rödbetor i tre kvalitetsklasser och 100 kilo vitkål. Försäljningen under sommarmånaderna juni till september varierade mellan 20 och 41 procent av årets totala intäkter under 1930- och 1940-talen, se tabell 6.3. År 1945 var försäljningen störst i juli, följt av augusti och april. Under januari till mars omfattade den 10,5 procent, vilket var en betydlig ökning jämfört med tio år tidigare, vilket vittnar om att produktionen i växthus hade ökat. Kostnaderna ökade under kriget, framför allt för bränsle, vilket påverkar resultatet negativt även om försäljningen ökade.¹⁶¹

¹⁶⁰ Antuna gårdsarkiv, huvudbok 1914–1915 samt arkivkapsel 26 och 27.

¹⁶¹ Antunas gårdsarkiv, arkivkapsel 26 och 27.

Tabell 6.3. Uppgifter från trädgårdens kassaböcker om intäkter, kostnader och resultat vid Antuna gårds handelsträdgård åren 1933–1948, omräknat till 1950 års penningvärde.

År	Intäkter kronor	Procentuell förändring av intäkter jämfört med föregående år	Kostnader kronor	Resultat kronor	Intäkter under juni- september i procent av årets totala intäkter
1933–1934	13 612		5 832	7 779	27 %
1934–1935	12 448	–9 %	4 936	7 511	32 %
1935–1936	14 475	16 %	5 463	9 012	29 %
1936–1937	15 999	11 %	6 845	9 154	24 %
1937–1938	13 923	–13 %	5 909	8 014	32 %
1938–1939	12 371	–11 %	5 452	6 919	41 %
1939–1940	17 992	46 %	9 986	8 006	33 %
1940–1941	22 254	24 %	7 722	14 531	27 %
1941–1942	20 105	–10 %	6 055	14 050	30 %
1942–1943	20 104	0	6 088	14 015	30 %
1943–1944	24 202	20 %	6 748	17 453	20 %
1944–1945	18 106	–25 %	6 285	11 820	24 %
1945–1946	14 974	–17 %	5 883	9 091	26 %
1946–1947	11 615	–22 %	4 995	6 620	21 %
1947–1948	13 491	16 %	5 505	7 985	56 %

Källa: Antuna gårdsarkiv, arkivkapsel 26 och 27.

Tabell 6.4. Uppgifter om trädgårdens konto i Antuna gårds huvudböcker om intäkter, kostnader och resultat i herrgårdsträdgården vid Antuna gård, omräknat till 1950 års penningvärde. Räkenskapsåret löpte från 1/11 till 31/10.

År	Intäkter	Kostnader	Resultat
1899–1900	15 377	12 011	3 366
1904–1905	12 677	13 332	– 656
1909–1910	14 262	16 104	– 1 843
1914–1915	24 809	20 237	4 571
1919–1920	17 915	21 735	– 3 821
1924–1925	15 784	17 162	– 1 379
1929–1930	17 864	17 368	495
1934–1935	11 883	16 566	– 4 515
1939–1940	12 681	14 409	– 1 729
1944–1945	28 236	23 643	4 593

Källa: Antuna gårdsarkiv, huvudböcker.

Odlingsinriktning och sortiment

I bilaga 5 finns en sammanställning av sortimentet i handelsträdgården under några år av 1930- och 1940-talen. I tabell 6.5 finns en sammanställning över de produkter som såldes för två procent eller mer av den totala försäljningen i kronor under samma år. Uppgifterna är hämtade från kassaböckerna från respektive år och för 1940 är de kompletterade med uppgifter i avräkningar från Stockholmsortens trädgårdscentral. Där framgår att försäljningen av frukt dominerade 1935 och 1940, men därefter minskade. 1945 och 1948 var försäljningen av bär stor. En lite speciell produkt var björkris, som bokfördes från växthuset. Troligtvis togs det in i växthuset för att drivas fram tills bladen slog ut innan det såldes.

Tabell 6.5. De produkter som såldes för två procent eller mer av den totala försäljningen i kronor från handelsträdgården vid Antuna gård åren 1935, 1940, 1945 och 1948.

1935		1940		1945		1948	
27,3	Div. frukt	39,3	Div. frukt	17,8	Hallon	35,9	Hallon
9,3	Hallon	25,1	Hallon	14	Björkris	9,9	Jordgubbar
7,3	Jordgubbar	6,4	Björkris	12,9	Jordgubbar	9,6	Grönsaker
5,5	Äpple	4,7	Mahonia	9,4	Rädisor	7,9	Björkris
4,4	Spenat	3,9	Jordgubbar	8,2	Gurka	5,1	Gurka (i växthus)
3,8	Växter	2,2	Rädisor	5,6	Mahonia		Rädisor
3,5	Vinbär	2,2	Asparagus	3,7	Gurka och melon	7	Div. frukt
3,4	Morötter	2,1	Vinbär		(bänk)	3,4	Mahonia
3,4	Rädisor	2	Rotsaker			4,9	Julrosor
3,1	Asparagus			4,3	Vindruvor	2,6	Krysantemum
3,1	Björkris			2,9	Plantor	3,3	Gurka och melon i bänk
2,7	Meloner			3,3	Krysantemum	2,5	Vinbär
2,7	Mahonia						
2,4	Plommon			2,6	Div. frukt		
2	Potatis			2,6	Morötter		
				2,4	Dill	2	
				2	Växter		

Källa: Arkivkapsel 26 och 27, Antunas gårdsarkiv.

Odling på friland

Frukt och bär dominerade försäljningen av trädgårdsprodukter från handelsträdgården vid Antuna gård. I gårdsarkivet finns en skiss, troligen från 1924, över de omkring 600 fruktträd som då fanns i trädgården. Det var främst olika äppelsorter men även många päronträd samt körsbär, plommon, bigarräer och krikon. I de flesta fall angavs vilken sort det var.¹⁶² I *Svenska trädgårdar* står det att frukt- och bärodlingarna omfattade två hektar 1939.¹⁶³ I tabell 6.6 redovisas försäljningens fördelning under åren 1935–1945. Försäljningen av frukt minskade kraftigt från och med hösten 1942. Det sammanföll med de kalla vintrarna under de första åren av 1940-talet, då många fruktträd frös ihjäl eller skadades av kylan.¹⁶⁴

En orsak till minskad produktion av frukt skulle kunna bero på att träden åldrats, men enligt en text hörande till skissen över fruktträdgården med dess 14 kvarter ersattes träd kontinuerligt med nya. Här finns även en del uppgifter om bärodlingen och hur effektivt odlingsytan användes för

¹⁶² Antunas gårdsarkiv, arkivkapsel 26 och 27.

¹⁶³ Lind & Thulin 1939, s. 282.

¹⁶⁴ SCB 1944, s. 58.

att rymma både fruktträd, bärbuskar och jordgubbar. Siffrorna motsvarar de olika kvarteren på kartan:

1–2 djupgrävas i höst – träden togs bort (de som går att flytta sätts i luckor på andra ställen. Våren 1925 planteras kvarter 1 med 3 rader fruktträd. I fruktträdsraderna sätts vinbär och mellan raderna jordgubbar. Samma behandling med kvarter 1, 2, 3, 4, 5, 7. Under följande 6 år ett kvarter varje år. Från kvarter 6 borttages gamla och värdelösa träd och ersätts med några sorter. På jorden odlas blommor till hushållet. På kvarter 1, 2, 3, 4, 5, 7 sättes 1 sort på varje eller åtminstone en rad af varje sort. Kvart 8–9 gödslas och plöjas i höst och sås vår 1925 igen med lämpligt gräs. Några värdelösa träd ersättes med lämpliga sorter och stubbar brytas upp. Kvart 10 röjas sent i höst eller vår 25 och sås samma vår med grönfoder. Kvart 11 grönfoder och sås igen båda vår 1926.

Kvart 12 Krusbär

” 13 Mahonia

” 14 Vinbär.

Ett flygfotografi från 1936 visar planteringar med många unga träd, se figur på sidan 84. Några av kvarteren är bevuxna med gräs och i huvudböckerna redovisas att grönfoder skördades från trädgården. Det kan ha varit en del av trädgårdens växtföljd.

Odling i drivbänkar

Rädisor var det första som skördades i bänkgården. År 1935 skördades endast rädisor i bänkgården före april, då det även fanns spenat och sallat i densamma. I maj tillkom morötter, potatis och dill. I juni fanns inte längre sallat och rädisor till försäljning, men däremot plantor. I juli såldes fortfarande plantor och gurksäsongen hade inletts. Därefter såldes gurkor, meloner och mahoniaplantor i augusti och september och endast gurkor i oktober.

Fem år senare kom säsongen igång något senare. År 1940 såldes de första rädisorna den 13 april och i maj tillkom spenat, dill, sallat och plantor. I juni kompletterades sortimentet med morötter, jordgubbar, blomkål, bönor och andra grönsaker, men rädisor nämndes inte. I juli hade gurkorna börjat säljas och precis som 1935 såldes främst melon och gurka från bänkgården i augusti och september. I oktober såldes de sista gurkorna för säsongen. År 1945 såldes rädisor för relativt stora belopp redan i mars. Sortimentet utökades med spenat, sallat, dill, lök och plantor i april. I maj tillkom blommor, men det var endast till ett mindre belopp. För året i övrigt skiljer det sig knappt från de tidigare år som beskrivs.

Odling i växthus och kast

Från växthuset såldes stora mängder björkris under årets första månader. År 1935 utgjorde riset en tredjedel av intäkterna från trädgårdens försäljning januari–april. Asparagus och *vaxter* fanns även till försäljning från växthuset och i april och maj tillkom jordgubbar. I juni och juli såldes persikor och i juli–september vindruvor. Under augusti–november såldes tomater, i november krysantemum, i november–december asparagus och i december tillkom *ris*, det vill säga björkris.

Försäljningen av björkris år 1940 utgjorde nära 90 procent av den totala försäljningen under mars och april och den fortsatte in i maj månad. I övrigt dessa månader såldes asparagus, primula, cobaea (klockranka) och vid ett tillfälle, den 11 maj, potatis.¹⁶⁵ I juni var blomkål och bönor, i juli bönor och i augusti–september tomater de enda kulturerna som såldes från växthuset. Tomater fanns även till försäljning i oktober, tillsammans med asparagus och krysantemum. I november var tomaterna slut och övrigt sortiment kompletterades med en mindre mängd potatis. I december såldes asparagus och rabarber från växthuset.

Även 1945 utgjorde försäljningen av björkris en stor andel av den totala försäljningen i början av året och fram i maj. Primula och *vaxter* fanns även till försäljning under våren, samt gurka från maj till september. I augusti och september såldes druvor. Detta år fanns tomater endast till försäljning i oktober. Asparagus såldes i mindre mängd under september och oktober, och krysantemum i desto större mängd under årets sista månader.

Förändring av sortimentet över tid

Försäljningen har studerats åren 1935, 1940, 1945 och 1948 (se bilaga 5).¹⁶⁶ Under alla dessa år slogs uppgifterna ihop månaderna januari–mars. År 1935 var försäljningen under årets första tre månader endast tre procent av den totala försäljningen under året. Störst var försäljningen under augusti med 24 procent av årets sammanlagda intäkter och därefter följde oktober (16 procent) och september (14 procent). Tabell 6.6 visar försäljningen uppdelad efter var produkterna hade odlats. Frukträdgården minskade kraftigt i betydelse mellan åren 1940 och 1945, medan produktionen i växthus ökade allt mer.

¹⁶⁵ Jag har tolkat "asparagus" som olika arter av krukväxter inom sparrisläkten, vars blad var populära i blomsterarrangemang. *Asparagus sprengeri* nämns i materialet och är en art med det svenska namnet hängsparris. Det är oklart om det fanns ytterligare arter.

¹⁶⁶ Valet av år 1948 beror på att uppgifterna från 1950 saknas och de från 1949 inte är kompletta.

Tabell 6.6. Försäljning i procent av årets totala försäljning vid Antuna gårds handels-trädgård.

	Fruktträdgård	Köksträdgård	Bänkgård	Växthus
1935	36 %	33 %	18 %	13 %
1940	40 %	41 %	8 %	11 %
1941	49 %	29 %	9 %	12 %
1942	11 %	58 %	16 %	16 %
1943	22 %	43 %	20 %	15 %
1944	27 %	33 %	16 %	25 %
1945	3 %	41 %	19 %	37 %

Källa: Antuna gårdsarkiv, arkivkapsel 26 och 27.

Reflektion

Vid handelsträdgården stannade de anställda trädgårdsmästarna kvar länge. Under perioden 1874–1949 avlöste tre trädgårdsmästare varandra. Claes Erik Jonsson var anställd i 35 år, Ernst Lamberg i tio år och John Linnarsson i 30 år. Fram till början av 1940-talet var odlingen av frukt och bär omfattande. Från 1941 till året därefter minskade försäljningen av frukt kraftigt. Troligtvis frös en stor del av fruktträden under de kalla vintrarna i början av 1940-talet. Odlingen av bär i köksträdgården ökade liksom odlingen i växthusen. I växthusen ökade inte odlingsarealen, men ytan utnyttjades på ett effektivare sätt. En speciell produkt var björkris, som dominerade försäljningen under årens första fyra månader.

7

Nilssons handelsträdgård, Runmarö

Nilssons handelsträdgård var ett enskilt företag som låg på östra sidan av ön Runmarö i Stockholms skärgård. Det grundades 1929 av Erik Nilsson (1915–2008), som drev det ensam under alla år. Produkterna såldes på torget i Sandhamn dit de transporterades med båt. Det sista bokslutet från företaget är från 1998.

Lokalisering

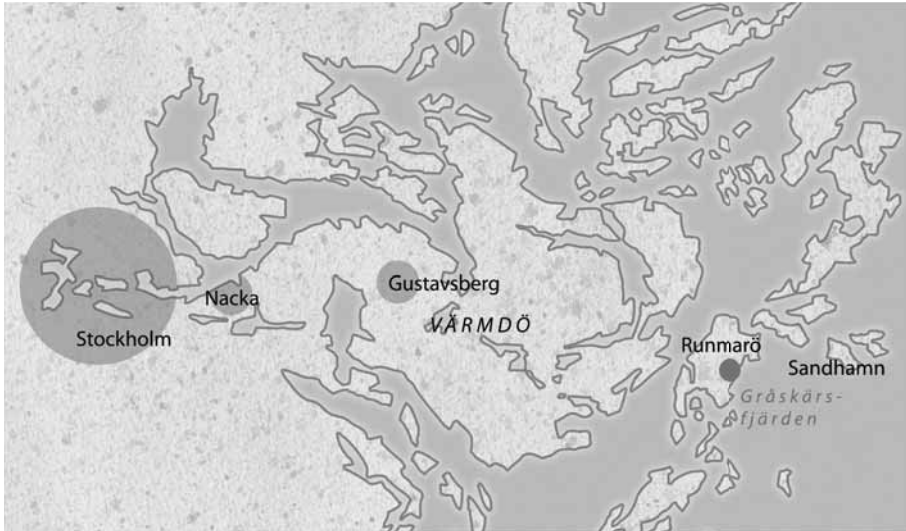
Ön Runmarö ligger i Stockholms yttre skärgård. Långstrand, där handelsträdgården låg, ligger intill vattnet på östra sidan av ön. I figurerna på sidan 103 finns Runmarö markerat och här framgår var Långstrand låg i förhållande till Sandhamn. Avståndet var cirka 8,5 kilometer.

Bakgrund

Erik Nilsson föddes i Långstrand den 28 augusti 1915. Båda föräldrarna, Axel Nilsson (1881–1964) och Olga Ottilia Nilsson (1884–1973), var inflyttade till ön (1911 respektive 1913) och köpte tomten där handelsträdgården senare byggdes upp.¹⁶⁷ Nilsson försörjde sig som trädgårdsmästare på ön under hela sitt yrkesverksamma liv och bodde kvar på samma plats i närmare 90 år. Handelsträdgården fanns i nära 70 år.¹⁶⁸ Nilsson var ung då han började odla. Som 14-åring, 1929, planterade han 200 jordgubbsplan-

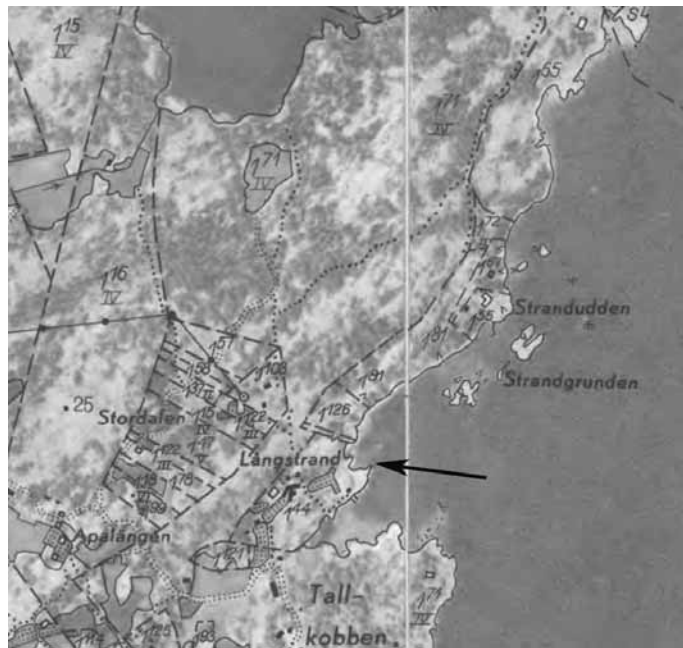
¹⁶⁷ Församlingsbok, Djurö sn, All:s (1904–1912).

¹⁶⁸ Personliga meddelanden, Landelius 2010 och Westerberg 2010.



Nilssons handels-trädgårds läge i förhållande till Stockholm respektive Sandhamn. Nilsson transporterade sina produkter med båt från bryggan vid trädgården till Sandhamn, vilket var en färdväg på cirka 8,5 kilometer. Illustration Björn Lundkvist.

Långstrand (markerad med pil) på östra sidan av Runmarö. Nore träsk skymtar längst upp i bilden. Ekonomiska kartan 1952, Runmarö 10J 5d.



tor i sina föräldrars trädgård, följt av ytterligare 1 000 våren därefter. Erik hade lärt sig grunderna i trädgårdsodling i Runmarös skolträdgård och i en äldre handelsträdgård på ön. Jordgubbsodlingarna kompletterades tidigt med andra kulturer och Nilsson blev en av alla de handelsträdgårdsmästare som hade ett brett utbud av grönsaker, rotfrukter, blommor, frukt och bär. Nilssons handelsträdgård registrerades som företag först 1945.

Nilsson hade provat på trädgårdsyrket under en säsong hos trädgårdsmästare Algot Lundqvist (1893–1953) som odlade grönsaker och blommor i sin handelsträdgård i Vilhelmslund på Runmarö. *Såg hur han höll på. Man lärde sig en del grundläggande grejor där. Gräva, plantera, klippa luktärter. Han gnodde på han.*¹⁶⁹ Nilsson trivdes med arbetet och hans far ska då ha sagt att *Ska du jobba med sånt så kan du väl odla här hemma.*¹⁷⁰ Han hade följt med Lundqvist till Sandhamn med leveranser av grönsaker och is från Nore träsk och insåg att det fanns en förmögen kundkrets där sommartid, som efterfrågade trädgårdsprodukter. Dessa kom att bli hans främsta kunder. *Sandhamn. Man fick kunder där. Och dom i Sandhamn värdera färska produkter. De unga lotsarna gifte sig med flicker från stan. Och dom handla mycket av mig ...*¹⁷¹

De många nederbördsfattiga somrarna och tillgången till bevattningsvatten var de främsta problemen som Nilsson hade att tampas med. Mot slutet – de sista tio åren av sitt liv – var Nilsson i stort sett blind och det var först då han helt upphörde med odlingarna. Han gick bort 2008.

Källmaterial

Från Nilssons handelsträdgård finns källmaterial från 1929, med en lucka under åren 1940 till 1944. Det sista bokslutet som finns arkiverat är från 1998. Rikligast är källmaterialet från 1960- och 1970-talen. Källmaterialet från 1929–1950 redovisas i tabell 7.1. Utöver detta finns brev, anteckningsböcker, jordanalysresultat och andra dokument, böcker, tidningar med mera.

¹⁶⁹ Landelius 2007, s. 19; Personliga meddelanden, Landelius 2010.

¹⁷⁰ Personliga meddelanden, von der Burg 2008.

¹⁷¹ Landelius 2007, s. 19; Landelius 1999.



*Erik Nilssons handelsträdgård på Runmarö.
Fotograf och år okänt.*

T		T	
Törstigt i Lutherskyrkan		Törstigt i Lutherskyrkan	
15	Sitt diverse grön och rödskäp	25	Sitt diverse grön och rödskäp
16	" " " "	26	" " " "
17	" " " "	27	" " " "
18	" " " "	28	" " " "
19	" " " "	29	" " " "
20	" " " "	30	" " " "
21	" " " "	31	" " " "
22	" " " "	32	" " " "
23	" " " "	33	" " " "
24	" " " "	34	" " " "
25	" " " "	35	" " " "
26	" " " "	36	" " " "
27	" " " "	37	" " " "
28	" " " "	38	" " " "
29	" " " "	39	" " " "
30	" " " "	40	" " " "
31	" " " "	41	" " " "
32	" " " "	42	" " " "
33	" " " "	43	" " " "
34	" " " "	44	" " " "
35	" " " "	45	" " " "
36	" " " "	46	" " " "
37	" " " "	47	" " " "
38	" " " "	48	" " " "
39	" " " "	49	" " " "
40	" " " "	50	" " " "
41	" " " "	51	" " " "
42	" " " "	52	" " " "
43	" " " "	53	" " " "
44	" " " "	54	" " " "
45	" " " "	55	" " " "
46	" " " "	56	" " " "
47	" " " "	57	" " " "
48	" " " "	58	" " " "
49	" " " "	59	" " " "
50	" " " "	60	" " " "
51	" " " "	61	" " " "
52	" " " "	62	" " " "
53	" " " "	63	" " " "
54	" " " "	64	" " " "
55	" " " "	65	" " " "
56	" " " "	66	" " " "
57	" " " "	67	" " " "
58	" " " "	68	" " " "
59	" " " "	69	" " " "
60	" " " "	70	" " " "
61	" " " "	71	" " " "
62	" " " "	72	" " " "
63	" " " "	73	" " " "
64	" " " "	74	" " " "
65	" " " "	75	" " " "
66	" " " "	76	" " " "
67	" " " "	77	" " " "
68	" " " "	78	" " " "
69	" " " "	79	" " " "
70	" " " "	80	" " " "
71	" " " "	81	" " " "
72	" " " "	82	" " " "
73	" " " "	83	" " " "
74	" " " "	84	" " " "
75	" " " "	85	" " " "
76	" " " "	86	" " " "
77	" " " "	87	" " " "
78	" " " "	88	" " " "
79	" " " "	89	" " " "
80	" " " "	90	" " " "
81	" " " "	91	" " " "
82	" " " "	92	" " " "
83	" " " "	93	" " " "
84	" " " "	94	" " " "
85	" " " "	95	" " " "
86	" " " "	96	" " " "
87	" " " "	97	" " " "
88	" " " "	98	" " " "
89	" " " "	99	" " " "
90	" " " "	100	" " " "

Ett uppslag ur den första anteckningsboken. Här går det att utläsa vad Nilsson "Försålt ur Fruktträdgården" i augusti-oktober 1932 och en sammanfattning av odlingsresultaten från bär- och blomsterodlingarna samma år. Fotograf Inger Olausson.

Tabell 7.1. Källmaterial från Nilssons handelsträdgård i Centrum för näringslivshistorias arkiv till och med 1950.

	Kassaböcker/ anteckningsböcker	Verifikatio- ner	Kassabok	Deklaratio- ner
1929–1936	x			
1937	x		x	
1938	x			
1940–1943				
1944–1947		x		x
1948–1950	x	x		x

I de handskrivna kassaböckerna finns uppgifter om vad som odlades, skördades och såldes, intäkter och kostnader. De första åren (1930–1932) varvas uppgifterna med personliga anteckningar om odlingarna, se figur på sidan 105. Nilsson hade en förhoppning om att kunna ta ut en timpenning för sitt arbete och redovisade därför arbetad tid som en kostnad. Det medför att det är svårt att använda uppgifterna om kostnader för odlingen eftersom de slogs samman med arbetskostnaderna. Exempelvis är det oklart om Nilsson betalade 15 kronor för de 1 000 jordgubbsplantorna som planterades våren 1930 eller om han åsyftade kostnaden för den arbetstid som gått åt för att sätta dem. Även privata kostnader är med under dessa år. Under något år redovisades plantor som sålda respektive inköpta då de fördes från ett odlingsland till ett annat.

Efter 1932 upphörde de detaljerade anteckningarna och uppgifterna om vad som odlades i handelsträdgården är knapphändiga. Sålda varor redovisades som *Sålt div. grönsaker och frukt*, *Sålt diverse grönsaker och jordgubbar* och några år senare enbart *Sålt diverse trädgårdsalster*. Uppgifterna om inköp och investeringar är däremot mer utförliga. Nilsson prövade sig även fram när det gällde hur bokföringen skulle ställas upp, vilket medför att samma uppgifter förekommer på flera ställen i den första kassaboken.

Det finns en del smärre räknefel i kassaböckerna, men annars har inte några felaktigheter kunnat urskiljas så långt uppgifterna är möjliga att kontrollera, med undantag av åren 1948 och 1949, då uppgifterna om intäkter för sålda trädgårdsprodukter är högre i deklarationerna än i kassaböckerna. Skillnaden är 242 kronor inkomståret 1948 respektive 612 kronor 1949.

Odlingsarealer

I början av 1930-talet delade Nilsson in sina räkenskaper i olika odlingar, se tabell 7.2. Det går inte att i det tillgängliga källmaterialet identifiera hur stora de olika odlingslanden var eller var de låg, men det framgår vilka kulturer som odlades tillsammans.

Tabell 7.2. De odlingar som beskrivs under de första åren, 1931–1933.

Odling	Kulturer som nämns
Jordgubbsodlingen	Jordgubbar, jordgubbsplantor.
Jordgubbsodlingen på sjöåkern (1933)	Jordgubbar, spenat, skärböna, rödbeta.
Fruktträdgården/ Fruktträdgården och <i>odlingarna därstädes</i> (1933)	Potatis, röda och svarta vinbär, äpple, päron, plommon, spenat, purjo, selleri, mejram, gul lök.
Vitkål och blomkål/ Vitkålsodlingen	Vitkål och blomkål. Sommarvitkål och vintervitkål.
Hallonodlingen	Hallon, potatis.
Blomsterodlingarna (1933)	Diverse sorter, luktärt, nejlika.
Drivbänken (från 1932)	Rädisa, sallat, morot, gurka, nejlika, aster och plantor av blomkål, rabarber, vitkål, lövkoja och aster.

Källa: Nilssons anteckningsböcker.

Odlingsarealen var inte stor. I deklarationen från 1944 framgår att den totala arealen var en tredjedels hektar, att Nilsson odlade grönsaker på 2 500 kvadratmeter och hade tagit upp ny åkermark på 700 kvadratmeter. Det var troligtvis i Stordalen för odling av potatis för eget bruk. 200 kilo potatis gick åt till det egna hushållet, samt grönsaker till ett värde av 50 kronor. Fem år senare hade odlingsarealen ökat till 0,4 hektar. Det finns uppgifter om arealer av olika odlingsland först från början av 1950-talet, se tabell 7.3.

År 1930 betalade Nilsson fyra kronor i arrende till sina föräldrar för jordgubbsodlingen. År 1932 bokfördes arrendet uppdelat på de olika odlingarna, och sammanslaget uppgick summan till 120 kr, med reservation för att belopp kan ha bokförts dubbelt. Under åren 1933–1937 var arrendeavgiften 100 kronor per år och därefter saknas uppgifter om detta.

Tabell 7.3. I anteckningar från 1951 anges arealen för sex skiften samt vad som odlades på fem av dem.

Skifte	Areal (m ²) 1951	Kulturer 1951
1	1000	Morötter (bänkar och friland), blomkål, rödbetor, örter, krysantemum, ... ¹
2	700	Bänkar, blommor, luktarter, astrar, krysantemum.
3	600	Rädisor, dill, sallat, persilja, örter, spenat.
4	800	Kålrötter, bönor, palsternacka, potatis, ärtor, sticklök.
5	300	Purjo, selleri, ärtor.
6	50	Saknas uppgifter.

1. Anteckningen har inte gått att tyda.

Källa: Nilssons handelsträdgårds arkiv, anteckningsböcker.

Investeringar

Uppgifterna om inköp är betydligt mer detaljerade än uppgifterna om vad som såldes. Utgiftsposterna specificerades under alla de år som bokföringen finns bevarad och från 1944 och framåt finns många verifikationer kvar. Man får uppfattningen av räkenskaperna att Nilsson gjorde kloka och genomtänkta investeringar och att han så småningom kunde köpa allt fler drivbänkar och växthus, vilket i sin tur medförde att odlingssäsongen kunde utökas, produktionen breddas och försäljningen öka. Han var sparsam och tog inga lån för sina inköp utan arbetade först ihop pengarna som krävdes. *Aldrig låna något. Det törs man inte. Sätter man sig i sinnet något så går det. Man måste ju försörja sig. Först måste man leva. Sen kan man spara undan.*¹⁷²

Drivbänkar

På hösten 1931 köpte Nilsson de fyra första bänkfönstren och virke till bänkramar. I och med detta kunde han få fram primörer och tidiga småplantor av grönsaker och blommor vilket innebar tidigare skörd och bättre priser. Nilsson sålde ju endast under sommarsäsong i Sandhamn och det gällde att få fram salufärdiga produkter till dess försäljningssäsongen startade. Under 1932 hade drivbänken ett eget konto i bokföringen. Den 9 april 1932 gjorde han i ordning fyra halvvarma drivbänkar med två lass göd-

¹⁷² Landelius 2007, s. 19.

sel och sådde rotfrukter och grönsaker, som selleri, purjolök, blomkål, tidig och sen vitkål, gul lök, sallat, rädisor, morötter, gräslök och rabarber samt blommor, till exempel lövkoja, pensé, lejongap, zinnia, kokardblomster, olika sorters aster och gullris.

En del av dessa kulturer, exempelvis vitkålen, drogs fram till små plantor i drivbänken och planterades därefter ut på friland. Efter säsongens slut konstaterade Nilsson att bänkodling av sallat gick bra men var olönsam och att: *All odling av grönsaker i bänk bör övrigt slopas med undantag dock för gurkor och tomater.*¹⁷³ Av tabell 7.3 framgår dock att Nilsson fortsatte att odla grönsaker i drivbänkar. Odlingarna i bänk utökades efterhand, vilket exempelvis framgår av kostnader för trä till bänklådor, linolja och färg 1935 och 20 bänkfönsterbågar och glas 1936.¹⁷⁴ Han hade bänkfönster av minst tre olika storlekar, vilket framgår av anteckningarna om de fyra första bänkarna från 1931 på 1 × 1,8 meter och en räkning från Östertälje Snickeri- och Trävaru Aktiebolag från 1946. De hade tillverkat 16 bänkfönster i måtten 1 × 2 meter och 25 bänkfönster i måtten 1 × 1,5 meter. År 1952 fanns drygt 100 bänkar.

Växthus

Det första växthuset som byggdes 1936 innebar en stor förändring i företaget. Nilsson kunde bredda sitt sortiment med mer krävande grönsaker, som tomater och slanggurka, och blommor som krysantemum, pelargoner och andra krukväxter. Han köpte blomsterlökar, knölar, lådor, krukor och 25 rabarberplantor till växthuset. Intäkterna i kronor ökade med 48 procent 1937 jämfört med året innan och försäljningen utöver de fyra sommarmånaderna ökade något, se tabell 7.4. År 1938 uppgavs att 54 kilo tomater och 86 knippor krysantemum hade sålts från växthuset. År 1939 införskaffades en värmepanna, cement, mursten, växthusvirke, växthusglas och kitt samt koks. Det tyder på att pannrummet byggdes till just detta år och kanske byggdes det befintliga växthuset ut. Samma år investerades i elektriskt ljus. Det finns en verifikation från 1942 som visar att rörarbete hade utförts i växthuset, en investering på drygt 600 kronor. I deklarationen för inkomståret 1943 angavs att det fanns ett växthus med värmeledning, med ett taxeringsvärde på 2 000 kronor.

Det andra växthuset tillkom åren 1946–1947, en investering på 5 000 kronor. Året därefter, 1948, var intäkterna i kronor 49 procent högre. I

¹⁷³ Nilssons handelsträdgårds arkiv, anteckningsböcker.

¹⁷⁴ Det är möjligt att en del av detta användes till växthuset som byggdes samma år.



*Resterna av Nilssons växthus
2008. De är idag rivna.
Skorstenen avslöjar var pann-
rummet låg. Fotograf Maria
Henriksson.*

*Nilsson på väg över Gråskärsfjärden i sin
fiskebåt. Sandhamn skymtar i bakgrunden.
Fotograf och år okänt.*



tabell 7.4 framgår att intäkterna varierade en hel del under 1940-talets andra hälft. Det tredje och sista växthuset byggdes 1950 och i deklarationen för detta år angavs att de tre växthusen hade ett sammanlagt taxeringsvärde på 8 000 kronor. År 1951 hade intäkterna i kronor ökat med 89 procent jämfört med året innan. Vid mitt besök i Långstrand 2008 fanns det kvar rester av de tre växthusen, pannrummet och diverse uthus. Växthuset och pannrummet revs året därefter.

Bevattningsproblematiken

Som nämnts tidigare var torkan ett återkommande problem på Runmarö. Det finns några uppgifter om detta i Nilssons anteckningar, som visar hur svåra odlingsförhållandena kunde vara. År 1932 skrev han att det inte hade kommit en droppe regn under perioden 25 juni–17 juli och åtskilligt arbete lades ner på att vattna odlingarna. 4 800 liter gick åt i jordgubbslandet under denna torkperiod. Nilsson bedömde att en konsekvens av torkan var den dåliga skörden av kål: *Det dåliga resultatet är uteslutande att tillskriva den torra sommaren vilken tillintetgjorde alla de förhoppningar om god skörd som från början med fullt fog ställdes på dessa odlingar.*¹⁷⁵ Det finns även anteckningar om torkan i en almanacka från 1943. Den 6 juni 1943: *Vid denna tid var torkan mycket besvärlig och vattning med sjövattnet i stor skala begynte denna dag.* Den 8 juli samma år: *På kvällen denna dag kom äntligen ett litet regn, det första sedan snösmältningen i januari.* Och den 10 augusti: *Vid denna tid var torkan definitivt slut. Härefter föll ofta regn i ganska stora mängder.*¹⁷⁶

För att klara produktionen under dessa torra förhållanden skaffade Nilsson under åren 1934–1935 en vattencistern, 250 meter vattenledningsrör, en pump och diverse bevattningsmaterial. I cisternerna samlades regnvatten och vatten från brunnen, men det var uppenbarligen inte tillräckligt. Avståndet till Nore träsk, den insjö som ligger närmast Nilssons trädgård, är cirka 600 meter. År 1950 köpte Nilsson 625 meter vattenledningsrör, en investering på 3 262 kronor vilket motsvarade 28 procent av kostnaderna detta år. Nilsson gjorde en egen konstruktion vid sjön för att kunna pumpa och leda vatten ned till sina odlingar och därmed säkra behovet av bevattningsvatten under kommande torrsomrar. Vattenledningen finns kvar än idag och förser nu fyra hushåll med vatten.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Nilssons handelsträdgårds arkiv, anteckningsböcker.

¹⁷⁶ Ibid.

¹⁷⁷ Landelius 1999; Personliga meddelanden, Rosén 2011.

Båt

Nilsson tog skepparexamen och köpte en fiskebåt 1948. Det framgår inte av materialet om han hade tillgång till någon egen båt innan dess, eller hur transporterna av produkter till Sandhamn annars gick till. I kassaböckerna finns kostnader redovisade för båtresor och för lån av båt. Det framgår inte av vem den lånades, men det ligger nära till hands att det var av föräldrarna. Eriks far arbetade i alla fall tidvis i Sandhamn med att revetera (rappa) hus och om det sammanföll i tid kanske de hade möjlighet att samordna transporten. Det var även möjligt att frakta produkter med Vaxholmsbåten som gick till Sandhamn via Gatan på Runmarö. Under krigsåren innebar bristen på motorbränsle att tillstånd krävdes för transporter med exempelvis motorbåt. Det finns två tillståndsbevis bevarade från åren 1940 och 1941, för Nilssons transporter av trädgårdsprodukter från Runmarö till Sandhamn, samt inköpskort för bränsle till en båt.

Förbrukningsvaror

Kostnaderna för förbrukningsvaror ökade i takt med att företaget byggdes upp. År 1932 köpte Nilsson frön, buskar, mossgödnings, kogödsel och hästgödsel, papperspåsar, silkespapper och bast, men inte mycket mer. Arton år senare, 1950, var utläggerna för dessa varor betydligt högre. Intäkterna ökade efter att växthusen byggts, men det gjorde även behovet av bränsle, växtskyddsmedel och kostnaderna för växtmaterial. År 1950 var de största utgifterna för förbrukningsvaror inköp av frön, plantor och lökar. Annat som köptes in var gödsel, konstgödsel, kalk, fotogen, bränsle till båten, bränsle till växthusen (ved, kol och koks), växtskyddsmedel och andra kemikalier, förpackningar, emballage, snören och krukor. Här beskrivs några av dessa mer ingående, framförallt gödsel och kemiska växtskyddsmedel.

Gödsel och jordförbättringsmedel

Nilsson var väl medveten om vikten av att gödsla odlingarna väl och köpte in både organisk gödsel och handelsgödselmedel redan under de första åren. De organiska gödsel- och jordförbättringsmedlen bestod av ko- och hästgödsel samt latrin och sjötång. År 1931 uppgavs att han köpt kogödsel: *Den 14 nov fick jag hem en hel pigglast kogödsel från Ljusterö: 43 hästlass och dessa*

fördelades på följande sätt: i trädgården 32 lass, på vitkålslandet 4 lass samt på blomsterlandet 7 lass.¹⁷⁸

Han noterade sina iakttagelser i anteckningsböckerna under de första åren, exempelvis behovet av gödsel för hallonodlingen, där skörden varit sämre än önskat: *Hallonen gävo 1931 dålig inkomst. Ungefär 10 öre pr planta!!? Skall emellertid nu sätta fart på dem genom en massa gödsel.*¹⁷⁹ De gödslades med stora mängder latrin och året därefter var skörden betydligt bättre.

Det var till största delen handelsgödselmedel som köptes in för närings-tillförsel till odlingarna. Under de första åren inhandlades (förutom kogödsel) chilesalpeter, kalksalpeter, mossgödning och superfosfat. Från många år saknas detaljerade uppgifter om vad som köptes in, men 1946 är ett undantag. Då inhandlades följande:

- Enpekå (10 % kväve, 6 % fosfor och 10 % klorfritt kalium (dvs. NPK))
- Kalisalt (40 % kalium)
- Kalkkväve (60 % kalk, 18 % kväve)
- Kalksalpeter (15–16 % kväve)
- Ljungasalpeter (kalk och kväve)
- Superfosfat (19–20 % fosfor)
- Svavelsyrat kali (klorfritt kalium, ca 48–50 %)
- Tomasfosfat (50 % kalk och 16–18 % fosfor)

Detta år, 1946, uppgavs att det var svårt att få tag på kogödsel.¹⁸⁰ Det kan även ha funnits resurser som inte är synliga i källmaterialet, till exempel råg, eller att Nilsson kunde ha fått eller bytt till sig gödsel och latrin. Det framgår inte av källmaterialet om Nilsson hade varmbänkar eller ej och om han hade det lär den mesta organiska gödseln gått åt till dem. Citatet som följer är från 1932:

Bäst äro de oblandade konstgödselmedlen och är det ungefärliga behovet av konstgödsel per år till alla slag av odlingar sålunda förutom odlingarna i fruktträdgården även jordgubbsodlingarna blomsterodlingarna samt hallonodlingen: 100 kilogram Kalksalpeter, 100 kg 20 procent Superfosfat samt 100 kg 40 procents kalisalt. Samtliga dessa konstgödselmedel böra tillföras jorden på våren i samband med sådden eller vid perenna odlingar vid vårgrävningen. Man bör därvid ej vara för snål på gödseln, men ej heller slösa med densamma, utan gödsla ekonomiskt så att man med en viss gödselmängd

¹⁷⁸ Nilssons handelsträdgårds arkiv, anteckningsböcker.

¹⁷⁹ Ibid.

¹⁸⁰ Ibid.

erhåller största möjliga nettovinst av gödslingen samt för övrigt sköta sina odlingar så att gott ekonomiskt resultat erhålles.¹⁸¹

Enligt uppgifter i bokföringen skickade Nilsson in jordprover för analys åren 1934 och 1937, för att få uppgifter om näringsstatus och pH för de olika odlingslanden för att tillförseln av gödning skulle bli korrekt och eventuella brister av olika näringsämnen förebyggas. Protokollet från provtagningen 1937 finns bevarat och visar på goda förhållanden vad gällde växtnäring, men två av de fyra proverna var alkaliska. Analysföretaget avrådde därför från jordgubbsodling på dessa fält och varnade för att många trädgårdsväxter är känsliga för allt för högt pH.¹⁸²

Växtskyddsmedel

Nilsson använde knappt några växtskyddsmedel före 1938. Det finns endast uppgifter om att han köpte rättgift (1934) och betalade för sprutning (1936), förmodligen av fruktträden. År 1937 köpte han en fruktträds-spruta och från 1938 finns växtskyddsmedel med som en årligen återkommande utgiftspost. När det första växthuset byggdes 1936 ökade behovet av växtskyddsmedel. De var svåra att hålla rena från skadedjur och sjukdomar, som frodades i den varma och fuktiga miljön. I växthusen odlade man i samma jord år efter år, och den behövde därför desinficeras regelbundet. Detta kunde man göra med ånga eller med kemiska preparat.

Från mitten av 1940-talet hade inköpen av växtskyddsmedel ökat och det var en mängd olika preparat som inhandlades.¹⁸³ År 1946 hade Nilsson skickat in ett skadedjur till Statens Växtskyddsanstalt för analys. Han fick veta att det var ett metallfly och rekommenderades *bekämpa detta djur genom bepudring med Gammexanprep. eller Gammexanhaltiga DDT-medel. Kunna inte dessa preparat i tid anskaffas, pudra med Bolidens arsenikpuder, men observera faran för bina*.¹⁸⁴ För att visa en liten del av de olika preparat som fanns på marknaden listas här de preparat som det finns uppgifter om att Nilsson köpte in under perioden 1945–1950:¹⁸⁵

- D T-korn (rättgift)
- Boxol P (bepudringsmedel mot skadeinsekter)
- Boxol S (besprutningsmedel mot skadeinsekter)

¹⁸¹ Ibid.

¹⁸² Nilssons handelsträdgårds arkiv, korrespondens.

¹⁸³ I bilaga 1 ges en kortfattad förklaring av de olika växtskyddsmedlens användningsområde.

¹⁸⁴ Nilssons handelsträdgårds arkiv, korrespondens.

¹⁸⁵ I bilaga 1 finns uppgifter om dessa växtskyddsmedel och vad de var verksamma mot.

- Cryocid (mot skadeinsekter)
- Formalin (för desinficering av jord i växthus)
- Fornite AZO
- Frukttträdskarbolineum A K I Special (tjäremulsion för vinterbesprutning av fruktträd mot skadeinsekter)
- Panik-ol (mot skadeinsekter)
- Kopparvitriol (användes till så kallad bordeauxvätska mot svampsjukdomar och för impregnering)
- Solicide (för desinficering av jord i växthus)
- Stångsvavel (för desinficering av växthus)
- Toxidolemulsion

Arbetskraft

I form av arbetskraft är endast Nilsson och ytterligare ett fåtal personer synliga i källmaterialet. Nilsson byggde upp och drev sin handelsträdgård på egen hand. Han levde ensam och fick inga barn. Därmed saknades den arbetskraft som många trädgårdsmästare med familj hade ”på köpet” för exempelvis rensning av ogräs, skörd och försäljning. Erik Nilssons föräldrar fanns i Långstrand. De och Erik bodde i samma hus. Jag har inga uppgifter om hur deras relation såg ut och om föräldrarna hjälpte till med odlingarna. I räkenskaperna kan man utläsa att Nilsson då och då tog hjälp av tillfällig arbetskraft vid arbetstoppar. Det gällde även arbeten som han inte kunde utföra på egen hand, till exempel växthusbyggen. Endast ett fåtal personer nämns vid namn. En av dem var brodern Sven Nilsson (1917–1999). Enligt muntliga uppgifter hjälpte även bekanta till Nilsson till i arbetet.¹⁸⁶ En återkommande utgiftspost under de första åren var för lånet av en häst, troligen för jordbearbetning och/eller transporter. Från och med 1934 nämns det inte längre. År 1951 köptes en jordfräs och utöver den nämndes endast grävning för hand.

Arbetad tid

Det finns uppgifter om arbetad tid i de första anteckningsböckerna. Nilsson bokförde sin egen arbetade tid som en kostnad, med förhoppningen att kunna ta ut en lön för sin arbetsinsats i företaget: *Rensning och diverse annat arbete om 3 dagsverken a 4 kr per dag, Höstgrävning och diverse annat*

¹⁸⁶ Personliga meddelanden, von der Burg 2008 och Rosén 2011.

*dylikt arbete 2 dagsverken.*¹⁸⁷ Han räknade med en arbetskostnad på fyra öre per liter för plockning av jordgubbar. För rensning och höstgrävning sattes en kostnad på 20 kronor och eftersom Nilsson räknade med en dagersättning till sig själv på 3,50 kronor per dag går det att räkna ut att arbetet tog 5,7 dagar. De arbeten som utfördes var plantering, rensning, höstgrävning, ”vårarbete”, vattning, gödsling, plockning av jordgubbar, försäljning, dikning, beskärning och gallring i fruktträdgården. Under några år finns även uppgifter om årsarbetstid i samband med att Nilsson gjorde ett överslag av sin timpenning. År 1934 uppgav han årsarbetstiden till 1 303 timmar och året därefter hade den ökat till 1 366 timmar. Av anteckningarna kan man antyda att Nilsson hade förhoppningar att kunna ta ut en skälig timersättning för det arbete han lade ner i trädgården, men att han efter en tid insåg att det var svårt.

Kunskapsuppbyggnad

Nilsson startade sin verksamhet 14 år gammal och hade då arbetat en säsong i en annan handelsträdgård på Runmarö. Utöver det lärde han sig trädgårdsmästaryrket till största delen på egen hand genom egna erfarenheter och vad han kunde läsa sig till. Han prenumererade bland annat på *Allmän svensk trädgårdstidning*, *Viola* och *Trädgårdsvärlden* och fick därigenom odlingstips och nyheter. Han köpte facklitteratur inom trädgårdsodling. Under många år var han medlem i Sveriges handelsträdgårdsmästareförbund (SHTF), som arbetade för att förbättra villkoren för landets handelsträdgårdsmästare.

Under de första åren antecknades odlingsresultat och erfarenheter noggrant i de anteckningsböcker som även användes för bokföringen. Nilsson resonerade här om vilka trädgårdskulturer som gått bra, vilka som gått sämre och vad utfallet kunde ha berott på. Ett exempel är följande:

Hallonodlingen vart under 1932 bra. Sammanlagt plockades 38 liter hallon till ett pris av 28 kr. Detta är ju egentligen dåligt på 150 buskar, men de hava ej heller fått någon vidare god skötsel var för en vinst på 5 kronor dock uppstod. Jordgubbslandet som är ungefär 4 gånger så stort lämnade emellertid ett netto på 85 kronor, dock var här fråga om rekordskörd. Jordgubbarna är emellertid de avgjort bästa.¹⁸⁸

Utfallet noterades för olika kulturer, utvärderades därefter och resonemang fördes kring hur avkastningen kunde bli bättre. Varje odlingsland fick ett eget uppslag under de första åren: jordgubbsodlingen, fruktträdgården,

¹⁸⁷ Nilssons handelsträdgårds arkiv, anteckningsböcker.

¹⁸⁸ Ibid.

vitkål- och blomkålsodlingen, hallonodlingen, drivbänken och blomsterodlingen. Därmed kunde Nilsson se hur mycket arbete, gödsel och andra resurser som lades ner på respektive odling, och utvärdera om de gav tillräckligt bra avkastning. Nilsson testade olika sorter av exempelvis morötter, spenat, skärbönor, sallat och ärter och beskrev hur utfallet blev, vad han skulle satsa på och i vilken mängd. Ibland var han självkritisk:

Sommarmorötterna gävo ganska klen skörd, trots att jorden var allsidigt och rikligt gödslad med såväl naturlig gödsel som konstgödsel. Emellertid ligger nog felet till stor del i undertecknad som bort gallra morötterna till längre avstånd här bedrager tydligen snålheten visheten. Ändock gick morötterna bra att sälja, om man haft extra prima vara skulle man när säsongen var som bäst säkert sålt 50 knippor i veckan. Odlingen av morötter bör därför hållas ungefär vid samma storlek som nu och måste de gallras till minst 6 helst 8 cm mellan morötterna, detta om man vill ha stor produktion av hög kvalite. Odlingen av sommarmorötter bör inriktas på 'Londons torg' och 'Amsterdam'. 'Nantes' ger ojämnare skörd och 'Gueranda' bör liksom 'Gosenheimer' ej heller ifrågakomma. 'Londons torg' ger jämna, stora och tidiga morötter. 'Amsterdam' är även den en mycket bra sort fast någon vecka senare. Sådden bör företagas tidigast möjligt enär de första morötterna betalas bäst. En knippa på 20 st. betingar i början av juli ett pris av 40–50 öre vilket ju är mycket bra.¹⁸⁹

Nilsson fick erfarenheter av att prova sig fram. Han hade lärt sig att mycket gödsel gav ett gott resultat, men andra erfarenheter var mer dyrköpta. Ett exempel är när han beskrev problem med en nyupptagen och väl kalkad jordgubbsodling på sjöåkern:

På hösten 1931 utfördes å ungefär en tredjedel av odlingsområdet kalk. Då plantorna sedan på försommaren 1932 kommit i växt märktes tydligt huru som plantorna på det kalkade området växte betydligt sämre än de som ej erhållit kalk och skillnaden mellan de båda områdena markerades tydligare och tydligare ju längre sommaren led. Ej ens ogräset fick riktig fart vilket ju i dubbelt måtto är märkligt.¹⁹⁰

Vad Nilsson då inte visste var att om pH-värdet i marken blir för högt får växterna svårt att ta upp vissa näringsämnen, till exempel fosfor, mangan och järn. Jordgubbar trivs dessutom bäst på jordar med lägre pH-värde.¹⁹¹

¹⁸⁹ Ibid.

¹⁹⁰ Ibid.

¹⁹¹ Ekbrant 1939, s. 67.

Marknad och försäljning

Nilsson sålde sina produkter på torget i Sandhamn och på plats vid handelsträdgården. Vattenvägen till Sandhamn går över Gråskärsfjärden och är cirka 8,5 kilometer (cirka 4,5 sjömil). Nilsson var inte ensam om att sälja grönsaker och bär där, men han verkade vara framgångsrik redan de första åren. 1931 skrev han att: *Grönsakerna gingo även utmärkt trots hård konkurrens, särskilt ärter och blomkål rönt strykande åtgång.*

Försäljningssäsongen i Sandhamn inleddes i maj och från midsommar åkte han till torget minst två gånger per vecka. Om försäljningen 1932 skrev Nilsson följande:

Under tiden 15 juli–15 augusti var den verkliga högsäsongen och förtjänades under denna tid cirka 300 kronor men så gjordes också 3 resor i veckan, tisdag, torsdag och lördag. Sedan slopades tisdagsturen samt så småningom även torsdagsturen. Detta gäller Sandhamn. Hemma på Runmarö såldes även rätt bra, cirka dubbelt så mycket som i föl.¹⁹²

Produkterna såldes ur torglådor som Nilsson själv hade snickrat ihop och målat i en brunröd och senare grön färg. Lådorna fylldes hemma i trädgården och drogs ner till båten på en pirra. Lådorna var tunga även innan de fyllts, och det var säkert slitsamt att få dem i och ur båten, fullastade med grönsaker, rotfrukter, frukt och bär. I Sandhamn ställdes de upp på bockar och produkterna behövde därför inte packas om. Grönsaker och rotfrukter såldes i papperspåsar, blommorna bands med bast till buketter och blommor slogs in i silkespapper. Det finns en bild bevarad som visar Nilssons torgstånd i Sandhamn, se figur på sidan 120.

Det går inte att utläsa hur omfattande försäljningen var på Runmarö, utöver att den nämns i citatet ovan. Av tabell 7.3 framgår att nästan all försäljning, 81–98 procent av de totala intäkterna i kronor, skedde under sommarmånaderna juni–september, då han torgade i Sandhamn. Försäljningen under den övriga tiden på året ökade något, vilket kanske speglar att intresset från runmaröborna att köpa Nilssons produkter ökade. Ökningen sammanföll med att Nilssons första växthus var klart och kanske var intresset högre av att köpa växthusodlade produkter som de flesta inte hade möjlighet att odla själva. Samtidigt minskade befolkningen på Runmarö under 1900-talets första hälft och cirka 80 personer bodde på ön omkring 1950. Även om det är oklart vilket intresse det fanns att köpa trädgårdsprodukter,

¹⁹² Nilssons handelsträdgårds arkiv, anteckningsböcker.

fanns det andra öbor som odlade i mindre skala för försäljning.¹⁹³ Det finns uppgifter från Nilssons handelsträdgård om att frakt hade betalats för varor som skickats till Stockholm åren 1945–1946, men det finns inga ytterligare upplysningar om vad det gällde. Kanske kan ett överskott ha uppstått efter att säsongen var slut i Sandhamn, vilket såldes i Stockholm.

Det fanns ytterligare en handelsträdgård på ön, Lundqvists handelsträdgård i Vilhelmslund, där Nilsson hade arbetat innan han startade sina egna odlingar. Därmed fanns det en viss konkurrens på ön, men källmaterialet ger inte intryck av att Nilsson kände något större hot från dem. Enligt informanterna var Nilsson mera driven än Lundqvist och mån om att få lönsamhet i sin verksamhet.¹⁹⁴ År 1931, 17 år gammal, skriver han följande:

Dessutom lyckades jag komma över 4 st splitternya bänkfönster 1,80 × 1,00 meter. De kostade visserligen 15 kr styck, men detta är ej dyrt om man tänker på att enbart materialen gick på 13,50 kronor till varje fönster. Dessa köptes av Georg Lundqvist i Vilhelmslund. Nästa år kan det sålunda bli frågan om en hård konkurrens från min sida!!!!!!¹⁹⁵

Under de första åren, då företaget etablerades, behövde Nilsson låna pengar av sina föräldrar för att ha råd med nödvändiga investeringar. Den 30 augusti 1932 gjordes den sista personliga anteckningen i kassaböckerna:

För första gången sedan oktober 1931 har trädgården nu uppvisat överskott i det att augusti månad givit ett netto på 27,87. Alla utlagda kontanter och lånade pengar som nedlagt på trädgården har alltså nu kommit tillbaka. Där- emot återstår lön för allt arbete jag själv utfört emellertid har jag gott hopp om att före nästa års (1933) ingång över ha fått igen det jag lagt ut.¹⁹⁶

Det är svårt att avgöra om tiderna blev sämre eller bättre för Nilsson under andra världskriget eftersom bokföringen saknas för de flesta av krigsåren. Han skrev en ansökan till rullföringsbefälhavaren 1936, 21 år gammal, om att fullgöra sin värnplikt under vintern med anledning av att han livnärde sig som trädgårdsmästare:

Emellertid är hela min existens fullständigt beroende av trädgården, jag har där lagt ned alla mina under årens lopp sparade medel i syfte att skaffa mig min bärning. En sommars bortvaro skulle åsamka mig obotlig skada, då jorden skulle växa igen med ogräs och de planteringar och anläggningar jag utfört

¹⁹³ Lars Westerberg, ordförande i föreningen Skärgården berättade att hans faster hade en mindre trädgårdsodling på Runmarö med grönsaker, bär och blommor, vilka såldes på Kornhamnstorg i Gamla stan i Stockholm. Personliga meddelanden, Westerberg 2010.

¹⁹⁴ Personliga meddelanden, Landelius 2010 och Westerberg 2010.

¹⁹⁵ Nilssons handelsträdgårds arkiv, anteckningsböcker.

¹⁹⁶ Ibid.



Erik Nilsson. Fotograf och år okänt.



Erik Nilssons försäljning på torget i Sandhamn. Fotograf och år okänt.

En av de trälådor som användes för att transportera trädgårdsprodukterna till torget. De ställdes upp på bockar och varorna såldes direkt ur lådan. Fotograf Maria Henriksson, 2008.



Pirran som Nilsson använde för att köra ner lådorna, fullastade av grönsaker och blommor, till båten. Fotograf Maria Henriksson, 2008.

skulle i brist på vård betänkligt förfaras. Dessutom har jag byggt växthus, anlagt drivbänkar och anordningar för konstgjord bevattning i vilket jag investerat mina besparingar vilka ju bör förräntas om ej svår förlust skola uppstå. Vidare har jag lyckats upparbeta en marknad för mina produkter, för att behålla kunderna kräves oundgängligen min regelbundna närvaro på torgplatsen sommartid.¹⁹⁷

Ansökan beviljades delvis, på så sätt att Nilsson inte skulle behöva räkna med att bli inkallad till värnpliktstjänstgöring i fredstid. Av en intervju och en artikel i *Runmarö tidning* framgår att Nilsson senare låg inkallad i tio månader.¹⁹⁸ Tyvärr saknas kassaböcker för denna period.

Tabell 7.4. *Intäkter och kostnader vid Nilssons handelsträdgård åren 1931–1952 samt intäkterna under månaderna juni–september omräknat till 1950 års penningvärde.*

År	Intäkter	Procentuell förändring av intäkterna i kronor jämfört med föregående år	Kostnader	Resultat	Intäkter under juni–september samt den försäljningens andel i procent av årets totala intäkter i kronor
1931	853	–			
1932	948	11 %	725	186	765 (81 %)
1933	1 239	31 %	250	988	1 169 (94 %)
1934	1 666	35 %	643	1 023	1 586 (95 %)
1935	1 714	3 %	978	735	1 518 (89 %)
1936	1 831	7 %	1 542	288	1 800 (98 %)
1937	2 709	48 %	2 207	502	2 377 (88 %)
1938	3 370	25 %	1 292	2 078	2 918 (87 %)
1939	4 097	22 %	3 091	1 006	3 539 (86 %)
1940	4 261	4 %	–	–	–
1941	3 059	– 28 %	–	–	–
1942	–	–	–	–	–
1943	–	–	–	–	–
1944	4 268	–	–	–	–
1945	7 004	64 %	–	–	–
1946	5 864	– 16 %	–	–	–

¹⁹⁷ Ibid.

¹⁹⁸ Personliga meddelanden, Landelius 2010; Landelius 2007, s. 10.

År	Intäkter	Procentuell förändring av intäkterna i kronor jämfört med föregående år	Kostnader	Resultat	Intäkter under juni–september samt den försälj- ningens andel i procent av årets totala intäkter i kronor
1947	6 181	6 %	–	–	–
1948	8 875	44 %	8 768	108	7 870 (89 %)
1949	7 505	– 15 %	5 445	2 061	6 187 (82 %)
1950	7 520	0,2 %	11 494	– 3 974	6 060 (81 %)
1951	14 185	89 %	10 201	1 931	10 154 (84 %)
1952	14 150	– 0,2 %	13 857	– 2 571	10 016 (89 %)

Källa: Nilssons handelsträdgårds arkiv, anteckningsböcker samt deklarationer 1944–1947.

Odlingsinriktning och sortiment

Av de noggrant förda anteckningarna från de första åren (1930–1933) framgår att Nilsson redan då hade ett brett sortiment av frukt, bär, grönsaker och blommor till försäljning. De detaljerade anteckningarna gör det möjligt att få en bild av hur sortimentet såg ut 1932, se bilaga 6.

Odling på friland

Odlingen av jordgubbar i Stockholms skärgård var omfattande under första hälften av 1900-talet, bland annat på Möja och Harö. Bären såldes främst i Stockholm, men även i Sandhamn.¹⁹⁹ I Nilssons anteckningsböcker från de första åren nämns ofta odlingen av jordgubbar. Ett exempel är från när åren 1930–1931 summerades: *Jordgubbsodlingen var den odling som gav det bästa ekonomiska utbytet med det minsta arbetet varför denna odling skall bli min specialite.*²⁰⁰ På hösten året därefter: *Jordgubbsodling är utan tvivel den mest lönande av all trädgårdsodling. Inga andra odlingar kunna uppvisa liknande vinster. Skall därför plantera så mycket jordgubbar som någonsin är möjligt.*²⁰¹

Det fanns fruktträd, bärbuskar och andra fleråriga växter på plats i trädgården då Nilsson började odla kring 1930. Frukt och bär nämns i Nils-

¹⁹⁹ Sundström 2001, s. 9–13.

²⁰⁰ Nilssons handelsträdgårds arkiv, anteckningsböcker, med en summering av säsongerna 1930–1931.

²⁰¹ Nilssons handelsträdgårds arkiv, anteckningsböcker.

sons reflektioner över odlingarna och i uppgifterna om sålda varor men det framgår inte några närmare detaljer, exempelvis om fruktträdens ålder eller i vilken mån föräldrarna var intresserade av trädgårdsodling. Av följande anteckning kan man dra slutsatsen att det bör ha funnits 25 fruktträd 1932 som Nilsson sålde frukten av: *Äpplen, päron samt plommon såldes för Kr 100:– vilket utgör 4:– pr träd.*²⁰²

Det går inte att utläsa hur fördelningen var mellan grönsaker, frukt, bär och blommor vid denna tid, men 1946 uppgav han att försäljningen av köksväxter utgjorde 80 procent och blommor 20 procent av de totala intäkterna. Frukt nämndes inte här och kan därför ha minskat i betydelse, kanske beroende på att de flesta av äppelsorterna han hade i odling mognade efter att försäljningssäsongen i Sandhamn var över.

I de detaljerade anteckningarna är det några kulturer som ofta återkommer: jordgubbar, hallon, vitkål och blomkål. De är uppdelade på egna konton och behandlas i hög grad i de utvärderande anteckningarna. Odlingarna av blomkål gick bra, men *vitkålen vart dålig nära missväxt.*²⁰³ Nilsson misstänkte att jordmånen inte passade för kålen samt att det inte hade varit tillräckligt med ljus och gödsel på odlingarna. Ett annat problem var torkan, då kål är en kultur som kräver mycket vatten för att trivas.

Det är svårt att få en bild av hur sortimentet såg ut under perioden 1933–1943. I kassaböckerna bokfördes inköpen mer detaljerat än de sålda produkterna, men det går inte att utläsa vilka fröer och växter som köptes in. *Frö från Weibulls, Betalt en räkning till Nordiska Fröh* är den knapphändiga information som ges. Från 1944 finns verifikationer bevarade, bland annat med listor över vilka fröer som köptes in, framför allt från fröfirmorna W Weibulls AB och J E Ohlsen Enke AB. Det har gjort det möjligt att få en bild av det förda sortimentet av framför allt ettåriga växter. Fleråriga växter som fruktträd, bärbuskar och perenna växter är inte synliga i det senare källmaterialet. Det verkar som att Nilsson sällan köpte in nya buskar, träd och perenner och det ligger ju i sakens natur då de normalt lever länge. De gånger sådant köptes in uppges inte alltid vilka växter det handlar om, även om det finns undantag, som de 50 plantor pioner som inhandlades 1936. Sortimentet redovisas i bilaga 6.

²⁰² Ibid.

²⁰³ Ibid.

Odling i drivbänkar

Det finns en lista över vad som odlades i drivbänkar 1952, då det fanns fler än 100 bänkar, se tabell 7.5.

Tabell 7.5. Odlingen i bänkgården 1952 i totalt 102 drivbänkar.

Antal bänkfönster	Kulturer
20	Morötter
14	Blomkål
10	Sallat
10	Plantor av blomkål, vitkål, aster, lövkoja, tagetes, zinnia, nejlikor
8	Spenat
8	Gullkrage
8	Blåklint
6	Kranskrage och ringkrage
4	Dill
4	Rädisor och därefter sallat
4	Gladiolus
4	Ringblomma
2	Anemoner

Källa: Nilssons handelsträdgårds arkiv, anteckningsböcker.

Odling i växthus

År 1944 odlades gurka (50 plantor) och pelargoner (175–200 sticklingar) i växthuset. År 1946 köptes inga gurkplantor in, utan detta år odlades istället tomater (115 plantor) i växthuset. Först 1947, då det andra växthuset var klart, odlades både gurka och tomat, i var sitt hus. Pelargonerna fanns i odling i samma omfattning under alla dessa år, men det sista året köptes även fuchsiasticklingar in (25 sticklingar). År 1950 odlades sju sorters pelargoner, fuchsia, krysantemum, tomater och gurka i växthuset (se bilaga 6).

Inköp för vidare försäljning

Nilsson köpte in rödbetor, vitkål, rödlök, morötter och andra grönsaker och rotfrukter från Swedbergs partiaffär i Stockholm för att kunna hålla ett brett sortiment av de produkter hans kunder efterfrågade. Den första uppgiften

om sådana inköp är från 1945. I deklarationerna tas inköpen upp från inkomståret 1946, och motsvarade då sex procent av bruttointäkterna. I en anteckningsbok där Nilsson skissat på ett foljebrev till deklarationen 1947 står det följande: *En ny post 'Inköp av produkter för försäljning' å 400 kr har tillkommit därigenom att svag skörd av vissa rotfrukter nödvändiggjort inköp av rotfrukter hösten 1946.*²⁰⁴ Inköpen gjordes därefter varje år men minskade vart år i omfattning. År 1950 motsvarade de två procent av bruttointäkterna. Det skulle även kunna ha samband med att dessa grövre köksväxter i högre grad börjat odlas i större skala på åkermark och därmed sjönk i pris. Kanske var det mer lönsamt att köpa in dem och istället lägga tid och resurser på mer inkomstbringande kulturer.

Förändring av sortimentet över tid

När Nilssons sortiment åren 1932 och 1950 jämförs, var det likartat vad gällde grönsaker, men utbudet av blommor hade breddats betydligt, se bilaga 6. Det hade även tillkommit sorter lämpliga för drivning av exempelvis rädisor och sallat. Gurka (sorter för drivbänk och växthus), tomat (sorter för friland och växthus) och brytbönor är nyheterna i grönsakssortimentet jämfört med 1932. Några kulturer saknas det uppgifter om, till exempel vitkål. Men i listorna över beställt frö 1949 finns vitkål med och likaså i ett källmaterial från 1952 över odlingarna i bänkgården finns uppgifter om att vitkål odlades, se tabell 7.5. Röd och gul lök nämns inte heller i källmaterialet från 1950, men sättlök kan ha köpts in från annat håll. Gullris och smultron är exempel på fleråriga växter som inte nämndes i källmaterialet från 1950, men som mycket väl kan ha funnits i sortimentet ändå. I deklarationerna framgår att Nilsson odlade 200 kilo potatis för eget behov och konsumerade grönsaker motsvarande 50 kronor per år, enligt uppgifter från 1943 och framåt.

Engagemang utöver företaget

Utöver trädgården var Nilsson engagerad i föreningsliv, politik och kyrka. Trädgårdsyrket var säsongsbetonat och det fanns tid över för annat. När befolkningen på ön minskade efter andra världskriget, engagerade sig Nilsson i intresseföreningen på ön som arbetade för att fler skulle vilja bo kvar. Nilsson var ordförande i föreningen i många år och drev bland annat ige-

²⁰⁴ Ibid.

nom bygget av en av öns vägar och att en skola startade.²⁰⁵ Av deklarationen för inkomståren 1943 framgår att Nilsson hade intäkter *såsom hantlangare åt lantmätare vid laga skifte av Västra Uppeby fiskevatten* under 14 dagar 1943 och två år senare, 1945, hade Nilsson återigen arbetat som hantlangare åt en lantmätare och kompletterat sina intäkter med 70 kronor. Han arbetade åt taxeringsnämnden under några år. Han blev senare vald till ordförande för Moderaterna i Värmdö kommun, ett uppdrag han hade under många år.²⁰⁶

Reflektion

Källmaterialet från de första åren är unikt och vi kommer den unge, entusiastiske odlaren nära. Nilsson försörjde sig på en areal som var mindre än ett halvt hektar och sålde sina produkter till välbärgade kunder under fyra sommarmånader. Investeringarna gjordes stegvis, efter hand som Nilsson hade råd. Drivbänkar och växthus var viktiga för att odlingarna skulle komma igång tidigt på våren, med skördeklara produkter då försäljningen kom igång i maj. Källmaterialet visar vilken betydelse växthusen hade för intäkterna, men även hur behovet av kemikalier ökade för att bekämpa sjukdomar och skadeinsekter. För att få tillgång till bevattningsvatten använde sig Nilsson av uppfinningsrikedom och förmodligen en hel del envishet, då vattenledningar drogs mer än 600 meter från den närmaste sjön. Kundernas perspektiv kommer inte fram i det källmaterial jag har haft tillgång till, men då handelsträdgården fanns kvar under sjuttio år tyder det på att kunderna var honom trogen och att Nilsson odlade sådana produkter som de efterfrågade.

²⁰⁵ Personliga meddelanden, Westerberg 2010.

²⁰⁶ Landelius 1999; Landelius 2007, s. 20.

8

Nora handelsträdgård, Danderyd

Nora handelsträdgård i Danderyd var ett enskilt familjeföretag som grundades 1938 av trädgårdsmästare Nils Welander (1887–1980), hustrun Hilma Welander (1887–1959) och sonen Ivar Welander (1921–2009). Företaget fanns kvar 2014 under namnet Danderyds blomsterhandel och drevs då av Nils sondotter Anna Welander Leimu (1964–) och hennes man Lars Leimu (1966–).

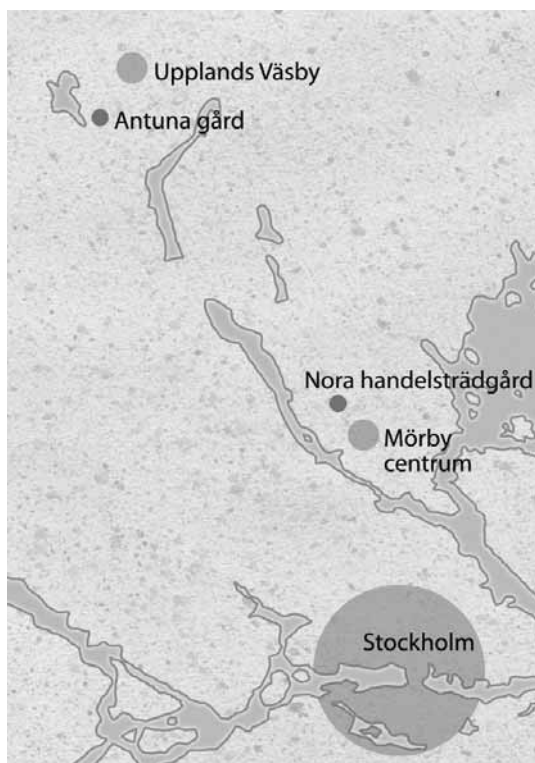
Lokalisering

Nora handelsträdgård låg i Nora trädgårdsstad i Danderyd, norr om centrala Stockholm, på en tomt mellan Blanchevägen och Noragårdsvägen (se figurer på sidorna 128–129). Avståndet härifrån till Klarahallarna, där en stor del av de odlade produkterna såldes, var cirka en mil. Den omgivande villabebyggelsen har förtätats kraftigt sedan handelsträdgården anlades.

Bakgrund

Nils Welander föddes i Rytterne socken i Västmanland och växte upp på Runsa herrgård i Uppland, nordväst om Upplands Väsby. Han praktiserade i trädgårdar i Söderfors, Drottningholm, Örbyhus och Järva och tillbringade därefter några år i Tyskland.²⁰⁷ Efter utlandsvistelsen, 1912, fick han anställning i Stockholms stads planteringar. Hans ritningar finns bevarade över flera större planteringar, till exempel Humlegården och Berzelii park,

²⁰⁷ Födelsebok, Rytterne sn, Clc:1 (1851–1887); Danderyds blomsterhandels arkiv, tidningsnotiser; *Viola* 1947, nr 33, s. 7.



Antuna gårds och Nora handelsträdgårds läge i förhållande till Stockholm. Avståndet mellan Nora handelsträdgård och centrala Stockholm, där Klarahallarna låg, är cirka en mil. Illustration Björn Lundkvist.

Nils och Ivar Welander framför ett av de äldre växthusen På nocken ligger ihoprullade vassmattor som isolerade växthusen mot kylan. Pannrummet finns kvar än idag. Fotograf och år okänt. Danderyds blomsterhandels arkiv.



Nora handelsträdgård markeras med pil. Ekonomiska kartan 1951, Danderyd, 10I 7f.



Nora handelsträdgård i Nora villa-stad, Danderyd, 1940-talets mitt. Trädgårdens entré vätter mot gatan i mitten av bilden. Den nedre delen av tomten var sank och användes därför inte för odling. Fotograf Flygtrafik AB. Upplandsmuseet.



med tillhörande förteckningar av växtmaterial. Därefter anställdes Nils Welander som trädgårdsmästare vid Trångsunds herrgårdsträdgård i Edsvisken, där han bland annat fick möjlighet att anlägga växthus för persikor och vindruvor. Han innehade tjänsten i 24 år till 1936 då ägaren, överste Lovén, sålde gården. Under dessa år deltog han i flera utställningar med produkter från odlingarna. Flera diplom vittnar om att Welander var en duktig odlare. Bland annat vann han första pris för *utmärkt vacker* freesia i kruka samt andra pris för cyklamen i kruka på Mälardalens trädgårdsutställning i Stockholm 1920. Han bekönades med ett diplom och en silvermedalj för persikor på Nordiska trädgårdsutställningen i Göteborg 1923.²⁰⁸

Welander är en skicklig yrkesman och har deltagit i många utställningar med sina utmärkta produkter. Bl.a. har han särskilt intresserat sig för drivning av jordgubbar, cyklamenodling m.m. För övrigt ägnar han sig helt åt sitt yrke och nöjer sig med medlemskap i yrkesföreningarna.²⁰⁹

Familjen Welander köpte fastigheten Nora 3:596 på exekutiv auktion den 12 januari 1938 och flyttade dit i april samma år.²¹⁰ Marken hade hört till Nora gård fram till 1925, då gården köptes av AB Nora Trädgårdsstad under ledning av bankir Gunnar Kassman som var aktiebolagets direktör. Redan året därefter styckades marken upp och såldes, framför allt som villatomter.²¹¹ Den första kartan över fastigheten är från 1927. Tomten såldes redan då till en trädgårdsmästare, Carl Henrik Fernlund (1871–1967), som ägde den fram till 1933 då den såldes till trädgårdsmästare Axel Torsten Westblad (1909–2004).²¹²

Sonen Ivar tog så småningom över företaget. Han och hans fru Ingrid fick två söner och en dotter. Dottern Anna Welander Leimu började arbeta i handelsträdgården 1986. Hon utbildade sig till florist med gesällbrev och tog över företaget tillsammans med sin man Lars 1994.²¹³ Ivar gick bort 2009, 88 år gammal. Handelsträdgården bytte namn från Nora handelsträdgård till Danderyds handelsträdgård och senare till Danderyds blomsterhandel. Vid mitt senaste besök, 2012, fanns en viss produktion av blommor, men främst köptes snittblommor och krukväxter av hög kvalitet in från andra odlare och det fanns flera florister anställda.²¹⁴

²⁰⁸ Danderyds hembygdsförening 2005, s. 22; Danderyds blomsterhandels arkiv, diplom.

²⁰⁹ *Viola* 1947, nr 33, s. 7.

²¹⁰ Danderyds blomsterhandels arkiv, kungörelse om exekutiv auktion; Personliga meddelanden, Welander Leimu 2011–11–09.

²¹¹ Skiöld & Berg 1990, s. 10–11.

²¹² Församlingsbok, Danderyd sn, AIIa:8 (1916–1928).

²¹³ Personliga meddelanden, Welander Leimu 2011–11–09.

²¹⁴ Personliga meddelanden, Welander Leimu 2011–02–25.

Källmaterial

Källmaterialet består till största delen av kassaböcker från 1938 och framåt, se tabell 8.1. Till och med 1946 är bokföringen detaljerad vad gällde både kostnader och intäkter. Från januari 1947 är detaljeringsgraden lägre men bokföringen är mer ”bokföringsmässigt korrekt” och grovt sammanställd i huvudböcker. Då studerade sonen Ivar till trädgårdsmästare på Alnarp. I utbildningen ingick bokföring och kunskaperna tillämpades i familjeföretaget. Alla verifikationer och deklarationer finns bevarade från 1947 och många år framåt och det finns även kortfattade uppgifter om inköp i kassadagboken. Däremot saknas detaljerade uppgifter om vad som såldes. I och med att bokföringen ställdes upp på ett nytt sätt är det svårt att följa alla poster över hela tidsperioden 1938–1950. Det kan exempelvis ingå olika poster i uppgifterna om arbetslöner. Just dessa kostnader ökade från 1946 till 1947, och det kan antingen bero på att arbetskraften blev dyrare eller på att fler kostnader fördes in under denna post än tidigare. De två äldre växthusen ersattes vid denna tid med tre nya.

Tabell 8.1. Källmaterial från Nora handelsträdgård i Danderyds blomsterhandel arkiv till och med 1950.

	Kassaböcker	Verifikationer	Nils dagbok	Ivars dagbok
1938–1945	x			
1946			x	
1947–1948	x	x	x	
1949–1950	x	x	x	x

Kassaböckerna är prydligt förda, men det finns en del smärre fel i sammanställningarna, framför allt över kostnader. De uppgifter som redovisas i avhandlingen är de korrigerade uppgifterna av sammanslagna utgiftsposter och stämmer därför inte alltid överens med de sammanräknade beloppen i kassaböckerna. I vissa fall kan det vara svårt att avgöra om vissa kostnader rör företaget eller ej. Det kan exempelvis gälla inköp av bränsle eller källmaterial för byggnadsunderhåll. De privata kostnaderna bokfördes oftast på kontot ”övrigt”. Från och med 1947 är det lättare att urskilja dessa poster.

Nils Welander skrev dagbok dagligen och dagboken från januari 1946 till mars 1977 finns bevarad. Det är oftast en rad per dag med korta notiser om dagens arbete. Ofta anges dagstemperatur, till exempel den 1 mars 1949: *Sått petunia. Lägges potatis till groningen. 11 gr.* Ibland anges antal av vissa kulturer, till exempel den 26 januari 1950: *Delat o inpl. 100 st adiantum.*

Det finns även notiser om dödsfall, födslar, besök, fester och när sönerna reste bort eller kom hem. Den 7 januari 1947: *For Ivar till Alnarp med tåg 23.30*. Nils och Hilma Welander gjorde en del utflykter, till exempel den 24 juni 1949: *Reste Hilma o j. till Mary. Återkomst d. 27*. Förmodligen fördes de dagliga anteckningarna i en annan bok och renskrevs regelbundet i den bok som finns bevarad, eftersom det är en sida per månad genomgående. Med hjälp av dagboksanteckningarna finns möjlighet att få en bättre bild av hur sortimentet såg ut och hur odlingen gick till. Anteckningsböckerna efter Ivar Welander är mindre detaljerade och dessutom svåra att tyda.

Det finns lite annat källmaterial, till exempel tidningsnotiser då Nils Welander fyllde 60 respektive 70 år, några dokument som rör trädgården och några diplom. En artikel i en skrift från Danderyds hembygdsförening handlar om handelsträdgården samt Nils och Ivar Welander. Hilma Welander är i stort sett osynlig i källmaterialet, men var en viktig del av företaget.

Odlingsarealer och investeringar

År 1938 omfattade tomten 8 456 kvadratmeter varav en del utgjordes av sankmark och resten av "trädgårdsmarkstomt". Då fanns två små växthus, så kallade gurkhus, pannrum och packrum samt ett boningshus på tomten.²¹⁵ Knappt tio år senare, 1946, uppgavs den taxerade arealen vara 7 720 kvadratmeter.

Drivbänkar

Våren 1938 köptes 52 bänkfönster, 34 vassmattor samt virke till "lådor" (bänklådor). Året därpå köptes ytterligare 50 bänkfönster. Därefter finns inga uppgifter om ytterligare inköp av färdiga bänkfönster eller bänklådor, men däremot av virke till de senare vid ett flertal tillfällen.²¹⁶ Det går inte heller att finna uppgifter om det fanns varmbänkar eller om alla var kallbänkar.

²¹⁵ Danderyds blomsterhandels arkiv, tidningsnotiser.

²¹⁶ Med "lådor" menades troligtvis bänklådor.



Stommen är rest till det nya växthuset vid Nora handelsträdgård 1947. Nils och Ivar Welander poserar. Fotograf okänd. Danderyds blomsterhandels arkiv.



Hilma och Nils Welander vid sina tomater. Kanske är det tomaten 'Danderyd' som visas upp, vilken Nils Welander förödlade fram ur sorten 'Selandia'. Fotograf och år okänt. Danderyds blomsterhandels arkiv.

Växthusbygge vid Nora handelsträdgård 1947. Det bortre växthuset var nytt och de två främre ersatte två äldre hus på samma plats. Fotograf okänd. Danderyds blomsterhandels arkiv.



Växthus

År 1938 investerades drygt 3 000 kronor i de befintliga växthusen, vilket var en stor investering. En hel del inventarier köptes in och kostnader bokfördes för arbete med brunnen och för murning, målning, glasreparationer, avlöning av hantverkare med mera. År 1947 revs de äldre växthusen och ersattes av två nya hus på samma plats samt ytterligare ett tredje större hus intill. Den totala arealen växthus var cirka 400 kvadratmeter. De byggdes i block och satt ihop med packrum och pannrum på kortsidan. Ett hus hade bord och de två andra markbäddar. I samband med ombyggnationerna schaktades ett utrymme ut under marknivå för den nya, större pannan i det gamla pannrummet.²¹⁷

År 1947 finns en mängd uppgifter om inköp och utfört arbete i växthusen i samband med att de tre nya husen byggdes och en ny värmepanna med varmvattenrör installerades. I räkenskaperna fördubblades de årliga kostnaderna från ett år till nästa från dess att de nya växthusen togs i bruk. Driftkostnaderna steg, till exempel för bränsle för uppvärmning, bekämpningsmedel, jord, gödning, krukor, växtmaterial och annat förbrukningsmaterial. Men efter att investeringarna gjorts kunde produktionen öka och därmed ökade även intäkterna kraftigt. De fortsatte att stiga i högre takt än kostnaderna. De tre växthusen från 1947 fanns kvar 2012 och användes då främst för att övervintra och exponera växter till försäljning.

Inventarier

Under de första åren, då företaget etablerades, köptes många redskap och verktyg, till exempel grepar, slang, kultivator, diamant (till skärning av glas), lie, potatishacka, stålborste och penslar. Det finns inte uppgifter om alla inköp då en del endast benämnes ”verktyg” i bokföringen. En värmepanna köptes in och diverse rördelar till värmeanläggningen samt en hydrofor och motor.²¹⁸ Efter 1939 var inköpen av inventarier mer sparsamma. År 1950 rörde det sig exempelvis om en oljekanna, en brandhake, ett cykelställ och en trädgårdsslang.

²¹⁷ Personliga meddelanden, Welander Leimu 2011–11–09; Danderyds blomsterhandels arkiv, Nils Welanders dagbok.

²¹⁸ Hydroforen är en trycktank vars funktion är att ge tryck i de varmvattenledningar som värmdes upp växthusen.

Förbrukningsvaror

Under perioden 1938–1946 saknas alla verifikationer och uppgifterna i bokföringen är i många fall inte så detaljerade att alla inköp om förbrukningsvaror går att utläsa. Några förbrukningsvaror finns det mer uppgifter om, till exempel bränsle.

Gödsel och jordförbättringsmedel

Kostnader för gödsel låg på en stabil nivå under perioden 1938–1946. Under posten *gödselämnen* i kassaböckerna under dessa år finns både organiska och oorganiska gödselmedel samt jordförbättringsmedel. Det var lövjord, hästgödsel, stallströ, gödsel, *Intra*, kalksalpeter, ”gödningsämnen”, kalk och torvmull. Det var främst stall- och kogödsel som köptes in och om det fanns varmbänkar gick förmodligen det mesta åt för att värma upp dem.

Åren 1948–1950 framgår av verifikationerna att inköpen av handelsgödselmedel hade ökat. Förutom torvströ och gödsel omfattade de följande: svavelsyrat kali, superfosfat, ammoniumsulfat, *Herba 1*, *Herba 2* och *Herba 3* (som bland annat innehåller fosforsyra, kväve och kali), benmjöl, hornmjöl och rotfruktsgödsel.²¹⁹

Växtskyddsmedel

Under perioden 1938–1946 saknas detaljerade uppgifter om i vilken grad växtskyddsmedel köptes in. Det finns enstaka uppgifter här och var, exempelvis från december 1940 om en betald faktura för rökpulver, troligen för rökning av växthuset. I juli samma år finns uppgifter om en betald *fröräkning*, vilken skulle kunna inkludera gödsel- och växtskyddsmedel. Flera av fröfirmorna förde dessa produkter och senare *fröräkningar* med verifikationer inkluderade detta. Från 1947 finns verifikationerna bevarade och där framgår att följande växtskyddsmedel köptes: *Agrocide*, *Ope-carbosol*, formalin, *Jofurolbad*, *Nicotoxin-rökpulver* och *Gesarol* för besprutning och för bepudring.²²⁰

²¹⁹ I bilaga 1 beskrivs de handelsgödsel som nämns, med en kortfattad förklaring.

²²⁰ I bilaga 1 beskrivs de växtskyddsmedel som nämns och vad de var verksamma mot.

Bränsle

Det bränsle som köptes in var framför allt koks till värmepannan i växthusen. Kostnaderna för bränsle närapå fördubblades från 1938 till 1940. Priset för en hektoliter koks var 2,50 kronor 1938. År 1940, efter att andra världskriget hade brutit ut, hade priset ökat till 4,50 kronor per hektoliter. Detta år köptes 216 hl koks samt en mindre mängd ved och koksbrickor. År 1950 köptes 460 hl koks, det vill säga nära på dubbelt så mycket som tio år tidigare och priset var cirka 6 kr/hl. Om priset räknas om till 1950 års penningvärde framgår att det låg på samma nivå 1940 och 1950, och då var det dubbla jämfört med år 1938. Andra världskrigets utbrott innebar att importen av koks kraftigt begränsades och det ledde till brist på bränsle, samt ransonering och prishöjningar. Mot slutet av 1950 köpte familjen in en bil för att underlätta transporterna till marknaden. Det medförde ytterligare kostnader, bland annat för bränsle och underhåll, men det fick inget genomslag i den bokföring som undersökts, till och med december 1950.

Vatten

Nora handelsträdgård hade en egen brunn som användes för bevattning. I det mellersta växthuset fanns ett murat kar för vatten. Det var viktigt att vattnet tempererades innan det användes för vattning av blommorna.²²¹

Övrigt

Övrigt förbrukningsmaterial som regelbundet köptes in till företaget var exempelvis påsar, garn, bast, silkespapper, kräppapper och makulatur för inslagning och paketering av de skördade produkterna. År 1950 fanns dessutom utgifter för kartonger. Det finns verifikationer för inköp av lerkrukor från Steninge lervarufabrik utanför Märsta. 1948 och 1950 framgår att 2 400 lerkrukor av åtta storlekar respektive 2 200 stycken av nio storlekar införskaffades. År 1950 köptes dessutom 900 stycken pappkrukor av två storlekar. Material för underhåll av byggnader och inventarier, till exempel zinkvitt och linolja till färg, stifttråd, glas och kitt till växthus och drivbänkar, virke, masonit och fotogen, var en återkommande utgiftspost. Mot slutet av året köptes näveraskar in för plantering av blomstergrupper till

²²¹ Personliga meddelanden, Welander Leimu 2011–11–09.

jul.²²² I Nils Welanders dagbok kan man utläsa att löv hämtades från Nora herrgård. Löv användes bland annat för att täcka över lådor med blomsterlök som ställdes ut för att köldbbehandlas innan de togs in för drivning. De kunde också utgöra värmekällan i varmbänkar, se kapitel 11. Från 1944 tillkom utgiftsposten ”skatter”, vilken steg kraftigt under åren därefter och utgjorde den största utgiftsposten 1946, då den omfattade 39 procent av de totala kostnaderna i kronor detta år.

Arbetskraft

Då företaget startade bestod arbetskraften inom familjen av Nils, Hilma och sonen Ivar. Den andre sonen, Göran, hade flyttat hemifrån tidigare och var inte verksam inom trädgårdsyrket. En syster till Nils lär ha funnits där, men är inte synlig i källmaterialet.²²³ Det är främst Nils som är synlig, trots att Hilma och Ivar också var en del av familjeföretaget och deltog i arbetet vid handelsträdgården. Hilma nämns många gånger i dagboken, men det är oftast i samband med utflykter av olika slag. Nils Welanders erfarenheter av trädgårdsmästaryrket var omfattande innan familjen grundade sitt företag, vilket beskrivs i inledningen till detta kapitel. Han och Hilma var noggranna och ordningsamma, berättar barnbarnet Anna. På fotografierna från den tid de var verksamma ser trädgården också mycket prydlig ut, se figur på sidan 138.²²⁴ I räkenskaperna finns utgiftsposter för ”anställdas löner” men om det rör sig om familjemedlemmar eller extern arbetskraft framgår inte. Anna Welanders Leimu berättade att det var flera trädgårdsmästare med familjer som umgicks privat. De brukade hjälpa varandra vid arbetsstoppar eller om något särskilt krävande arbete skulle utföras.²²⁵ Denna arbetskraft är helt osynlig i källmaterialet.

Sonen Ivar var 26 år gammal då han under läsåret 1946–1947 kompletterade sina praktiska erfarenheter av trädgårdsyrket med teoretiska studier på Alnarp. Efter denna tid märks hans inflytande i företaget allt mer och det framgår tydligt att han tillämpade de nya kunskaperna, bland annat i bokföring.²²⁶ Nils och Ivar var medlemmar i Stockholms Gartnersällskap (ett trädgårdssällskap för yrkesverksamma trädgårdsmästare) och de deltog

²²² Danderyds blomsterhandels arkiv, verifikationer 1946–1950.

²²³ Personliga meddelanden, Welanders Leimu 2011–11–09.

²²⁴ Ibid.

²²⁵ Ibid.

²²⁶ I Danderyds blomsterhandels arkiv finns material från Ivars utbildningsår på Alnarp.



Nils Weland vid slutet av 1940-talet framför de tre nyuppförda växthusen. I bakgrunden syns den privata bostaden. Fotograf okänd. Danderyds blomsterhandels arkiv.

Welanders privata bostadshus omgavs av odlingar. Längst bort till höger skymtar drivbänkar och i förgrunden odling av blommor. Det fanns även en parkliknande trädgård. Fotograf och år okänt. Danderyds blomsterhandels arkiv.



i sällskapets träffar. Det finns inga uppgifter om Hilma var medlem, men vid något tillfälle nämns att hon var med på en träff. De prenumererade på yrkesodlarnas tidning *Viola* och var medlemmar i Sveriges handelsträdgårdsmästareförening, SHTE. Därigenom hade de möjlighet att kontinuerligt uppdatera sina kunskaper.²²⁷

Av verifikationer och kassadagbok framgår att hjälp med vissa arbetsuppgifter köptes in, till exempel jordbearbetning. Utgifter för jordbearbetning återkom under flera år, exempelvis 1947 då två timmar fakturerades av John Jansson i Danderyd. Hantverkare avlönades exempelvis för arbete med murning, målning och elinstallationer. Kostnaderna för arbetskraft och ”körning” (med detta menades troligtvis hjälp med transporter) var sammanslagna under en och samma post i räkenskaperna och låg på en stabil nivå fram till 1944, då de ökade. Kostnaderna för avlöning och körning var 482 kronor per år 1940 och 1 694 kronor per år fem år senare. Under några år, 1938 och 1948–1950, finns uppgifter om intäkter för hyra, kanske för ett rum i villan.²²⁸

Från åren 1949 och 1950 finns almanackor bevarade där Ivar gjort dagliga notiser om väder och utfört arbete. Ivar stod som ensam ägare till företaget från 1960, året efter att hans mor Hilma gått bort, men hans far Nils deltog i arbetet i närmare tjugo år till. De sista anteckningarna i Nils dagbok som rör arbete i trädgården är från januari 1977. Anteckningarna upphörde i mars 1977 och han var 92 år då han gick bort i januari 1980.

Marknad och försäljning

Welander flyttade till Danderyd i april 1938. Växthusen renoverades och försäljningen av trädgårdsprodukter kom igång den första juni samma år.²²⁹ Det första som såldes var spenat och blomplantor.²³⁰ Kommunikationerna till Stockholm var förhållandevis goda. Redan 1927 gick bussar från Nora till Jarlaplan.²³¹ Enligt muntliga uppgifter transporterades även produkter till Klarahallarna på cykel, en sträcka på cirka en mil.²³² Produkterna

²²⁷ Danderyds blomsterhandels arkiv, diplom, dagbok och kassaböcker.

²²⁸ Danderyds blomsterhandels arkiv, kassaböcker.

²²⁹ Inflyttningslängd, Danderyd sn, B:16 (1932–1946).

²³⁰ Danderyds blomsterhandels arkiv, kassaböcker.

²³¹ Skiöld & Berg 1990, s. 11.

²³² Personliga meddelanden, Welander Leimu 2011-02-25 och 2011-11-09; Danderyds blomsterhandels arkiv, kassaböcker; Danderyds hembygdsförening 2005, s. 22.

såldes vid trädgården, i Klarahallarna och enligt muntliga uppgifter även i Östermalmshallen.²³³ De tidiga, exklusiva jordgubbarna på våren och hal-lonen senare på säsongen, levererades till Arvid Nordquists delikatessbutik i centrala Stockholm. Bären packades tidigt på morgonen och togs med på bussen till Jarlaplan. De bars en dryg kilometer till Stureplan, där Arvid Nordquists handelsaktiebolag låg.²³⁴ Utöver detta är det svårt att få fram uppgifter om transporter före 1950, då den första bilen köptes in, och hur försäljningen gick till. Stora mängder silkespapper, makulatur, snören, papper och annat material köptes in årligen för att paketera produkterna inför transporter och vid försäljning. Det finns uppgifter om utgifter för ”körning” i kassaböckerna, men troligtvis var det främst när skrymmande och tunga varor köptes in, till exempel torv eller gödsel, som krävde transport i lastbil eller liknande.

Intäkterna från försäljningen i kronor, fördelat över året, var under 1940 störst i augusti (16,5 procent), juni och juli. Fem år senare, 1945, var den störst i maj (18 procent), juni (17,4 procent) och augusti. Båda dessa år var försäljningen minst i februari (1,6 respektive tre procent av den totala försäljningen i kronor). För 1950 saknas detaljerade uppgifter om vad som såldes, men kassaböckerna visar att försäljningen var störst i juni (knappt tolv procent), juli och april. Detta år var försäljningen minst i september med drygt sex procent och den var betydligt jämnare fördelad över året. En förklaring kan vara att växthusytan var större än tidigare. Året efter att de nya växthusen var klara nära på fördubblades både intäkter och kostnader, se tabell 8.2. De ökande kostnaderna från 1944 berodde främst på ökande skatter och avlöningskostnader. År 1947 gjordes större investeringar i befintliga eller nya växthus och efter denna tidpunkt ökade både intäkter och kostnader. Det finns något enstaka exempel på att företaget marknadsförde sina produkter. I *Stockholms tidning* fanns en annons införd den 17 februari 1950 om *årstidens snittblommor*.

²³³ Personliga meddelanden, Welander Leimu 2011-02-25.

²³⁴ Danderyds hembygdsförening 2005, s. 22.

Tabell 8.2. Intäkter och kostnader i kronor omräknat till 1950 års penningvärde i Nora handelsträdgård åren 1938–1950.

År	Intäkter i kronor	Procentuell förändring av intäkterna jämfört med föregående år	Kostnader i kronor	Resultat i kronor	Intäkter under juni–september i procent av årets totala intäkter i kronor
1938 ¹	1 949		11 144	– 9 195	
1939	6 012	209 %	6 378	– 366	
1940	8 414	40 %	3 942	4 473	53 %
1941	9 516	13 %	6 462	3 055	
1942	10 410	9 %	5 050	5 360	
1943	9 663	– 7 %	4 543	5 121	
1944	11 118	15 %	7 014	4 104	
1945	10 670	– 4 %	10 326	344	46 %
1946	11 276	6 %	7 888	3 389	
1947	25 191	124 %	25 164	29	
1948	23 113	– 8 %	22 234	880	
1949	25 929	12 %	26 507	– 577	
1950	28 016	8 %	28 298	– 282	

¹ Försäljningen kom igång under sommaren 1938.

Källa: Danderyds blomsterhandels arkiv, räkenskaper.

Odlingsinriktning och sortiment

Nils Welanders dagbok är en viktig källa till vad som odlades i handels-trädgården, likaså verifikationerna som finns bevarade från några år. Kassaböckerna ger få upplysningar om sortimentet. De moderplantor som fanns i växthusen och som man tog sticklingar av, fröer som eventuellt samlades in från de egna odlingarna, bärbuskar, fruktträd och perenna växter är osynliga i källmaterialen. Ibland finns uppgifter om inköp av perenner men även att en del såldes vidare. Det finns inte tillräckligt många fotografier för att det ska vara en användbar källa. En del perenna växter finns ännu kvar vid handelsträdgården, till exempel mahonia, vars dekorativa blad kunde användas i blomsterbinderier, samt en vacker ljuslila aster som kan ha sålts som snittblomma. I växthusen fanns flera exemplar av *adiantum* som sades vara från 1940-talet och som förökats genom delning sedan dess, se figur på sidan 49.²³⁵ I bilaga 7 finns en sammanställning av de kulturer som det gått att belägga fanns till försäljning åren 1940, 1945, 1946 och 1950.

Inköp av växtmaterial

Växtmaterial köptes in i form av frön, lökar, knölar, sticklingar och plantor, avsedda för vidare drivning till salufärdiga plantor eller blommor. I kassaböckerna från 1940 nämndes freesia och aster av de fröer som köptes in och i övrigt framgick att en ”fröräkning” hade betalats, utan ytterligare detaljer. Sticklingar köptes in av engelsk pelargon, krysantemum och 150 stycken pelargoner. Blomsterlök specificerades inte, förutom *amaryllis*. I övrigt nämndes jordgubbsplantor (900 st.), *funkia*, *saxifraga*, violplantor, rosplantor (50 st.), ett päronträd och fyra äppelträd.

Fem år senare, 1945, var ännu färre växter namngivna. Av fröförökade växter nämndes endast freesia och i övrigt fanns uppgifter om två beställningar av fröer utan några ytterligare detaljer. Av sticklingar och plantor nämndes 25 engelsk pelargon, 10 bougainvillea, 225 tomatplantor, 1 500 freesiaplantor, 700 penséplantor, 2 fruktträd och dessutom betalades *en räkning för växter*.

Uppgifterna om inköp av växtmaterial var rikare 1950 tack vare att verifikationer med orderlistor från fröföretagen i de flesta fall finns kvar. Detta år saknas endast en av orderlistorna från Weibulls AB för *fröer och varor*. Levande växtmaterial inhandlades från specialiserade handelsträdgårdar. 45 krysantemumsticklingar av fyra sorter köptes från Henrikssons handels-

²³⁵ Personliga meddelanden, Welanders Leimu 2011-02-25. *Adiantum* är en krukväxt med det svenska namnet venushår. Bladen var vanliga i blomsterbinderier av olika slag.

trädgård i Ulricehamn, 200 lobeliaplantor från Lindes handelsträdgård i Kisa, 700 jordgubbsplantor från Saltviks handelsträdgård, 50 begonior från Rosavilla handelsträdgård i Västervik, 75 drivrosor av tre sorter från firman Sellberg & Co och diverse plantor från Bergianska trädgården i Stockholm. Inköpen av blomsterlökar för drivning 1950 omfattade 8 300 tulpanlökar av 16 sorter, 1 500 narcisser, 200 hyacinter och 800 iris.

Förändring av sortimentet över tid

För att studera förändringarna i sortimentet vid Nora handelsträdgård har flera källmaterial använts. I kassaböckerna delades intäkterna upp i ett antal olika konton, till exempel blommor, köksväxter och tomater. Det går att få en grov bild av företagets huvudsakliga inriktning och förändringar över tid. En stor del av produktionen utgjordes av blommor i kruka och som snitt. Intäkterna från försäljning av tomater utgjorde drygt tio procent av de totala intäkterna i kronor under åren 1940–1946. Ett undantag var 1944, då försäljningen av tomater uppgick till nära 48 procent av de totala intäkterna av oklar anledning. Just detta år var blomsterproduktionen ovanligt låg och omfattade endast 11 procent av de totala intäkterna jämfört med genomsnittet på 46 procent.²³⁶ Året därefter var produktionen densamma som tidigare år, se tabell 8.3.

År 1945 var den procentuella andelen av sålda grönsaker i stort sett oförändrad och försäljningen av bär hade ökat. Mest markant var den ökade försäljningen av jordgubbar, vilken utgjorde en stor andel av den totala försäljningen, från cirka tolv procent år 1940 till 19 procent 1945. I räkenskaperna från 1941 delades posten ”bär” upp i jordgubbar, hallon och vissa år vinbär, krusbär och smultron. Posten ”frukt” utgick efter två år. Kanske upphörde försäljningen, eller var för liten för att specificeras. Vid denna tid var det flera kalla vintrar och många fruktträd skadades och dog. Enligt uppgifter i Nils Welanders dagbok 1950 skördades minst tre sorters äpplen (Transparante Blanche, Wealthy och Cellini) och en sorts päron (Hofstapäron), men det kan ha gått till familjens privata förbrukning.²³⁷

²³⁶ Detta var mot slutet av andra världskriget och kanske var det svårt att få tag på blomsterlökar.

²³⁷ Danderyds blomsterhandels arkiv, Nils Welanders dagbok.

Tabell 8.3. Procentuell fördelning av försäljningen av trädgårdsprodukter i kronor uppdelat på olika kulturer vid Nora handelsträdgård. Den totala försäljningen i kronor av dessa produkter anges, omräknade till 1950 års penningvärde.

	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	Medel
Plantor	2 %	3 %	4 %	5 %	5 %	6 %	9 %	7 %	5 %
Blommor	43 %	54 %	51 %	54 %	57 %	11 %	44 %	50 %	46 %
Köksväxter exkl tomater	18 % ¹	9 %	6 %	9 %	8 %	8 %	8 %	6 %	8 % ²
Tomater		12 %	11 %	9 %	10 %	48 %	11 %	12 %	16 %
Bär	37 % ³	22 % ³	28 %	23 %	20 %	27 %	28 %	25 %	25 % ⁴
Summa i kronor (omräknat till 1950 års pen- ningvärde)	6 404	8 344	9 516	10 410	9 664	11 128	10 500	11 157	

¹ Detta år separerades inte försäljningen av tomater från övriga köksväxter.

² 1939 ej inräknat.

³ Frukt ingår även i dessa poster.

⁴ Åren 1939 och 1940 ej inräknade.

Bokföringen ställdes upp på nytt sätt efter 1946 och därför saknas dessa uppgifter.

Källa: Danderyds blomsterhandels arkiv, räkenskaper.

En mer detaljerad bild av sortimentet från åren 1940, 1945, 1946 och 1950 redovisas i bilaga 7 och bygger på uppgifter i kassaböckerna (1940 och 1945) och i Nils Welanders dagbok (1946 och 1950).²³⁸ Sortimentet av grönsaker och rotfrukter ser ut att minska, medan frukt, bär och rabarber ökade något, framför allt från 1940. Sortimentet av blommor ökade samtidigt. Uppgifterna är inte helt jämförbara över tid. I kassaböckerna slogs sålda produkter ofta ihop i grupperna *blommor* respektive *grönsaker*. I dagböckerna skrevs ofta kulturer och ibland även sorter ut, men det förekom att kulturer slogs samman i *blomster* eller *rotsaker* utan att specificeras närmare. I en jämförelse mellan 1946 och 1950 avseende blommor, såg sortimentet likartat ut trots att arealen växthus hade utökats. Intäkterna ökade dock, vilket tyder på att större mängder producerades. I några fall nämns antal i dagboken, exempelvis av hur många cyklamen som skolats in, och i de fallen framgår att omfattningen hade ökat. Några exempel redovisas i tabell 8.4. Det går inte att se någon specialisering eller diversifiering av sortimentet, endast att produktionen under alla dessa år ökade av de sorter som fanns till försäljning.

²³⁸ Dagboken började 1946. Det finns tyvärr ingen enskild källa som täcker hela perioden.

Tabell 8.4. Några exempel från Nils Welanders dagbok, där antal av några kulturer nämns.

	1946	1947	1948	1949	1950
Januari skolar cyclamen	84 st.	168 st.	196 st.	280 st.	252 st.
Januari sticker kry- santemum	5 lådor	5 lådor	8 lådor	Antal anges ej	9 lådor
Mars skolar petunia	1 050 st.	900 st.	1 500 st.	1 500 st.	1 500 st.

År 1947 ersattes de två äldre växthusen av tre nya och växthusytan ökade därmed.

Källa: Danderyds blomsterhandels arkiv, Nils Welanders dagbok.

Specialiteter

Nora handelsträdgård hade en bred produktion av framför allt prydnadsväxter, men det finns några kulturer som ”sticker ut” i olika källmaterial och som exempelvis nämns i skrifter från Danderyds hembygdsförening. Anna Welanders Leimu berättade att en av Nils Welanders specialiteter var odling av cyclamen och att han förädlade fram en egen tomat-sort.²³⁹ Av diplomerna från tiden som trädgårdsmästare vid Trångsunds herrgård framgår att Nils Welanders belönades för persikor, freesia och cyclamen som han drivit fram. Han belönades även för *framstående utställningsalster* i form av en samling blommande krukväxter på utställningen Flora och Pomona. I *Viola* omnämndes han som en av flera utställare av blommor.²⁴⁰ I samband med Gartnersällskapetets 100-årsjubileum i en festlokal på Piperska Muren i Stockholm i februari 1948, var Nils Welanders en av de trädgårdsmästare som valts ut för att visa upp några av sina alster. I tidningen *Viola* stod det att *samtliga utställare visade verkligt förstklassiga blommor* och Welanders kalanchoë och freesia omnämndes.²⁴¹ Även i en notis från 1957, då Nils Welanders fyllde 70 år, nämns några viktiga växter:

²³⁹ Personliga meddelanden, Welanders Leimu 2011–11–09.

²⁴⁰ *Viola* 1953, nr 40, s. 1. Diplomen finns i Danderyds blomsterhandel. Flora och Pomona var en trädgårdsutställning i Stockholm 1953, i samband med att Sveriges Handelsträdgårdsmästareförbund firade 50 år.

²⁴¹ *Viola* 1948, nr 5. I dagboken noterade Nils: *Var Hilma o j. på Piperska muren. Blidväder.*

Ehuru Welander är en allsidigt utbildad och väl erfaren yrkesman ägnar han sig gärna åt odlingen av vissa kulturer, där han uppnår särskilt goda resultat, och har deltagit i flera utställningar samt där fått fina utmärkelser. Det har gällt växter som cyklamen, freesia, saintpaulia m.m.²⁴²

Danderydstomaten

Nils förädlade fram en tomat-sort som fortfarande odlades i företaget vid mitt besök 2011. Tomaten var en vidareförädling av sorten 'Selandia' som var vanlig men mottaglig för sjukdomar. Nils valde ut friska exemplar av dessa tomatplantor och tog frö till nästkommande års odling. Genom upprepade selektion under flera år uppkom den nya sorten, som var resistent mot sammetsfläcksjuka och röd med mörkgröna strimor. Tomatsorten köptes in av fröföretaget Weibulls år 1951 för en engångssumma om 500 kronor för ettusen frön och marknadsfördes senare under namnet 'Danderyd'.²⁴³

Tidig produktion av jordgubbar

Tidiga jordgubbar var en av Nils Welanders specialiteter. Det finns en anteckningsbok från tiden i Trångsunds herrgårdsträdgård med *Kulturbeskrivningar* av många olika kulturer, framför allt av olika sorters blommor. Det är detaljerade odlingsbeskrivningar med jordblandningar, uppgifter om temperaturer, gödsling med mera. Det finns en beskrivning av hur tidig drivning av jordgubbar i kruka kunde gå till:

Övervintrande små-plantor omskolas på våren i humusrik jord, avstånd 20 cm. Inplanteras i 5" kr[uka] i mitten av augusti i kompostjord tillsatt med något kalk. Gödselvattnas när de äro rotade med Herba No 1. Vid drivning hålles 1sta veckan 8 gr[ader] ökas med 2 gr. Var fjortonde dag. Under blomning 16 gr. Efter blomning 18–20 gr. Gödning sedan de kommit något i växt, i början var fjortonde dag, senare varje vecka = En tesked till varje kruka av jordgödning = (2 delar jord, 1 del Clays o 1 del Fisons Guano). Samt en o två gånger i veckan med = Latrin o Chilisalt (en dessertsked till 10 l v[atten]). Mot stark Mars o Aprilsol skuggas. Mot Mjöldagg o Spinn bestrykes rören med en vällingblandning av kalk och svavelblomma.²⁴⁴

I dagboksanteckningarna från 1950 finns uppgifter om hur Nils drev jordgubbarna i växthus. Den 6 februari 1950: *Inställes jordgubbar*. Den 25 februari: *Glesat jordgubbar*. 15 mars: *Inställes jordgubbar på hyllor i 2an*.²⁴⁵

²⁴² Danderyds blomsterhandels arkiv, tidningsnotiser.

²⁴³ Danderyds hembygdsförening 2005, s. 22; Danderyds blomsterhandels arkiv, korrespondens från W Weibulls AB daterat den 14 september 1951.

²⁴⁴ Danderyds blomsterhandels arkiv, anteckningsbok märkt *Kulturbeskrivningar*. Det fanns specialgödselmedel med benämningarna *Clays invigator* och *Fisons specialgödningar* som kan vara de gödningsmedel som åsyftas. Svenssons fröhandel 1935, s. 74.

²⁴⁵ Det vill säga växthus nr 2.

Den första notisen detta år om skörd av jordgubbar var från den 6 maj: *Plockat jordgubbar 6 liter*. Som en jämförelse från åren dessförinnan skördades 32 liter den 14 maj 1947. Åren 1946 och 1948 skördades de första bären redan den 30 april. De tidiga jordgubbarna levererades direkt till handelsaktiebolaget Arvid Nordqvists exklusiva butik för delikatesser i centrala Stockholm. Det finns uppgifter om att drivningen upphörde under 1950-talet då konkurrensen från import gjorde odlingen olönsam.²⁴⁶

Odlingsmetoder

I vissa fall kan man räkna ut var olika kulturer hade odlats beroende på när de var salufärdiga. Vissa år fanns färskpotatis till försäljning i april–maj, vilken hade drivits fram under glas. Därefter var det ett uppehåll på några månader innan det återigen fanns potatis till försäljning i augusti–oktober, då odlade på friland. Jordgubbar såldes redan i månadsskiftet april–maj och de drevs fram i växthus. Rabarberplantor togs in i växthusen där de drevs fram till skörd tidigt på säsongen.

I dagboken går det att utläsa mer om var olika kulturer odlades, det vill säga på friland, i drivbänkar eller växthus. På friland fanns frukt, jordgubbar, hallon, potatis, diverse blommor och grönsaker. Odlingen i drivbänkar nämndes ofta, till exempel *sått sallat till bänk, sått morötter, 32 fönster* och *begonior 3 fönster*. De drivbänkskulturer som nämndes 1950 var sallat, morötter, potatis, krysantemum, begonia, petunia, pelargon, lobelia, dahlia, gladiolus och tomater. Amaryllislökar flyttades ut i bänkgården under en och en halv månad, från början av augusti till slutet av september.²⁴⁷

Reflektion

Den erfarne trädgårdsmästaren Nils Welander var 50 år då han startade ett eget företag tillsammans med sin familj efter 24 år som anställd trädgårdsmästare på Trångsunds herrgård. Där hade han fått priser för persikor och blommande krukväxter av olika slag. Det som särskilt utmärker Nora handelsträdgård är deras specialiteter: den tomat de förädlade fram och som köptes upp av Weibulls, samt de tidiga jordgubbarna som odlades i krukor i växthus och därför kunde skördas under första halvan av maj. Vissa år var bären klara redan i slutet av april. Det var en exklusiv och resurskrävande

²⁴⁶ Danderyds hembygdsförening 2005, s. 22.

²⁴⁷ Danderyds blomsterhandels arkiv, Nils Welanders dagbok.

produktion som konkurrerades ut då importen medförde att säsongen för olika trädgårdsprodukter förändrades. I samband med att sonen Ivar läste en trädgårdsutbildning på Alnarp investerade familjen i nya växthus. De nyvunna kunskaperna speglades även i att räkenskaperna ställdes upp på ett nytt sätt, vilket var mer bokföringsmässigt korrekt. Intäkterna ökade efter att de nya växthusen byggts, men även kostnaderna för drift och underhåll. Det är få handelsträdgårdar som finns kvar idag och har en så lång kontinuitet inom en familj, som Welanders familjeföretag. Den egna odlingen av framför allt blommor och tomater fanns kvar till för några år sedan. Än idag är det blommor av särskilt hög kvalitet som finns till försäljning, även om de numera köps in.

9

Sammanfattning av fallstudierna

De fyra handelsträdgårdar som studerats i fallstudier visar upp både likheter och olikheter i sortiment, driftformer, omfattning, antal sysselsatta och hur produkterna salufördes, se tabell 9.1. De odlade alla trädgårdsprodukter av flera olika slag både på friland och under glas. En av dem hade en inriktning på blommor och krukväxter, en annan på frukt och bär. Det fanns skillnader i hur handelsträdgårdarna sålde sina produkter, vilka resurser de hade tillgång till och vilka de var hänvisade till att köpa in. Det fanns även grundläggande skillnader mellan de enskilda företagen och herrgårdsträdgårdarna, till exempel i tillgången till resurser och kontinuiteten av arbetskraft och kunskap.

Tabell 9.1. Handelsträdgårdarna i avhandlingens fyra fallstudier.

Fallstudie	Typ av handelsträdgård	Studerad tidsperiod	Huvudsaklig försäljningsform	Sortiment
Antuna gårds handelsträdgård	Herrgårdsträdgård	1900–1950 ¹	Parti ²	Brett, men mer av frukt och bär
Krusenbergs gårds handels-trädgård	Herrgårdsträdgård	1900–1930 ³	Minut	Brett
Nilssons handelsträdgård	Enskilt företag	1929–1950	Minut	Brett
Nora handels-trädgård ⁴	Enskilt företag	1938–1950	Parti	Brett, men mer av blommor

¹ Före 1933 är källmaterialet knäpphändigt.

² Det gäller perioden 1935–1950. Dessförinnan saknas detaljerade uppgifter om försäljningsform.

³ Det finns uppgifter om intäkter från försäljning av trädgårdsprodukter från 1853 och framåt, samt enstaka uppgifter från efter 1930, främst i form av utkast till arrendekontrakt.

⁴ Företaget har ändrat namn två gånger och har idag en annan inriktning än under den tidsperiod som studeras i avhandlingen.

Krusenbergs gårds handelsträdgård

Vid Krusenbergs gård fanns skogsbruk och jordbruk, bland annat med ett gårdsmejeri och omfattande trädgårdsodlingar som var uppdelade i en handelsträdgård och en plantskola. Till den senare hörde även försäljning av frukt.²⁴⁸ Med *Krusenbergs gårds trädgård* syftar jag på trädgården som helhet, men det är framför allt verksamheten inom *Krusenbergs gårds handelsträdgård* som beskrivs i fallstudien.

Trädgårdens arbetskraft var anställd vid gården och under vissa perioder var omsättningen av personal hög. Produktionen omfattade ett stort antal kulturer av prydnads- och nyttoväxter. Exempelvis såldes under räkenskapsåret 1907–1908 fler än hundra olika kulturer av grönsaker, rotfrukter, bär, snittblommor och krukväxter. Omfattningen varierade. Av vissa kulturer såldes stora mängder och av andra enbart några få exemplar. Det mesta såldes på torg i Uppsala. Omkring tre procent av produktionen, beräknat på produkternas värde, gick direkt till Krusenbergs gårds hushåll. Sortimentet och försäljningen varierade kraftigt över tid. Intäkterna från Krusenbergs gårds trädgård utgjorde under många år mer än en femtedel av de totala intäkterna för hela gården.

Arbetsstyrkan vid Krusenbergs gårds trädgård var fram till 1933 anställd av gården och under vissa perioder skiftade trädgårdsmästarna nästan varje år och övrig personal (trädgårdselever och trädgårdsarbetare) stannade ofta inte mer än ett eller ett par år. Från 1933 arrenderades handelsträdgården ut och från 1940 plantskolan, till enskilda trädgårdsmästare. Det innebär att det därefter saknas källmaterial om handelsträdgårdens fortsatta utveckling.

Antuna gårds handelsträdgård

Handelsträdgården vid Antuna gård, sydväst om Upplands Väsby, drevs i gårdens regi fram till 1953, då verksamheten arrenderades ut. I gårdsarkivet finns trädgårdens konto med i gårdens huvudböcker och ger en grov bild av hur verksamheten såg ut. Det är framför allt perioden 1933–1950 som behandlas i avhandlingen.

Odlingen av frukt var omfattande fram till några år in på 1940-talet. Försäljningen av frukt minskade därefter kraftigt. Det berodde förmodligen på att många av fruktträden skadades under de kalla vintrarna vid denna tid. Istället ökade produktionen från växthusen. Försäljningen av

²⁴⁸ Plantskolan kallades även trädskola.

köksväxter varierade mellan 30 och 40 procent av den totala försäljningen vid handelsträdgården. Trädgårdens produkter såldes i Klarahallarna och från 1939 genom Stockholmsortens trädgårdscentral. Omkring tio procent av produktionen, beräknat på produkternas värde, gick direkt till Antuna gårds hushåll.

Under tidsperioden 1900–1950 var totalt fyra trädgårdsmästare anställda. Till och med 1916 finns det uppgifter om trädgårdselever, trädgårdsdrängar och trädgårdsarbetare, förutom trädgårdsmästaren. Därefter finns endast uppgifter om trädgårdsmästare, trädgårdsarbetare och timanställd personal, främst under den mest intensiva odlings- och skördesäsongen. Handelsträdgården drevs i Antuna gårds regi fram till 1953 då den arrenderades ut.

Nilssons handelsträdgård

Nilssons handelsträdgård var ett enskilt företag som låg på den östra sidan av ön Runmarö i Stockholms skärgård. Det grundades 1929 av Erik Nilsson (1915–2008) och fanns kvar till slutet av 1990-talet. Företaget byggdes upp stegvis, från början främst med frilands- och bänkodling och efterhand tillkom växthus, ett i taget. Produkterna såldes främst till sommarboende i Sandhamn och transporterades dit per båt. Sortimentet breddades över tid och omfattade grönsaker, rotfrukter, bär och blommor. Det kompletterades efter hand med växthusodlade tomater, gurka, snittblommor och krukväxter.

Nilsson skötte försäljningen själv och den pågick främst under sommar-månaderna juni–september då Nilsson fick in mer än 80 procent av årets totala intäkter. Kundkretsen bestod i hög grad av stockholmare som flyttade ut i skärgården under somrarna. Det var viktigt att Nilsson fick igång odlingarna tidigt på våren för att kunna erbjuda salufärdiga produkter när säsongen började. Drivbänkar och växthus var en förutsättning för att få en tidig produktion. Åren efter att nya växthus tillkom ökade intäkterna mycket, men även kostnaderna ökade i takt med behoven av resurser i form av bränsle, krukor, gödning, växtskyddsmedel med mera. Lokaliseringen av företaget var nära nog optimal med avseende på närheten till marknaden.

Det fanns inga anställda och trädgårdsmästare Erik Nilsson var inte gift och hade inga barn. Detta innebär att han gjorde det mesta av arbetet själv och fattade alla beslut på egen hand.

Nora handelsträdgård

Nora handelsträdgård i Danderyd var ett enskilt familjeföretag som grundades 1938 av trädgårdsmästare Nils Welander (1887–1980), hustrun Hilma Welander (1887–1959) och sonen Ivar Welander (1921–2009). De köpte en befintlig handelsträdgård, omgiven av villabebyggelse i Nora i Danderyd, norr om Stockholm. De två växthusen renoverades första året.

Sortimentet var brett redan från starten, även om blomsterproduktionen dominerade. Lite drygt hälften av den totala försäljningen i kronor 1940 utgjordes av blommor. Odlingen av bär ökade, framför allt av jordgubbar. Andelen grönsaker var likartad över tid. De två äldre växthusen revs och tre nya byggdes upp 1946. Året därefter ökade intäkterna kraftigt, men även kostnaderna.

Försäljningen skedde till stor del i Klarahallarna i centrala Stockholm, där framför allt blommor, men även bär och grönsaker såldes. Tidiga jordgubbar odlades i växthus och var en exklusiv produkt som såldes till Arvid Nordqvists handelsaktiebolag i Stockholm, som saluförde exklusiva delikatesser i sin butik. Senare på säsongen såldes frilandsodlade hallon dit.

Arbetskraften bestod av Nils, Hilma och sonen Ivar Welander. Ivar läste en trädgårdsutbildning på Alnarp 1946–1947 och tog så småningom helt över verksamheten. Det finns då och då uppgifter i bokföringen om avlönad arbetskraft, men det rörde främst byggnads- och reparationsarbeten, jordbearbetning och liknande. Det är oklart om ytterligare arbetskraft togs in i trädgården. Företaget fanns kvar 2014 under namnet Danderyds blomsterhandel och drevs då av Nils sondotter Anna Welander Leimu (1964–) och hennes man Lars Leimu (1966–).



Ett av växthusen vid Nora handelsträdgård, numera Danderyds blomsterhandel. Profilen av ett av de tidigare växthusen syns än idag på väggen mot packrummet. Fotograf Inger Olsson, 2011.

Del 3

Handelsträdgårdens resurser

10

Kunskap och kunskapsuppbyggnad

I kapitlet behandlas de personella resurserna i handelsträdgården, vilka spelade stor roll för dess konkurrenskraft. Trädgårdsmästarens kunskaper och erfarenheter påverkade dennes förmåga att använda övriga resurser. Det tog lång tid att lära sig yrket. Kraven på trädgårdsmästarnas kompetens förändrades och breddades över tid. Jag inleder med att beskriva hur olika aktörer arbetade för att öka kunskaperna om och intresset för trädgårdsodling i samhället. Det bidrog till en ökad efterfrågan på olika trädgårdsprodukter, samt till att trädgårdsnäringen tog form.

Kunskap om trädgårdsodling spreds

Under 1800-talet arbetade olika aktörer aktivt med att sprida kunskaper om trädgårdsodling och köksväxternas användning. Trädgårdsskötsel var ett av de ämnen som skulle ingå i undervisningen vid svenska folkskolor då folkskolestadgan trädde i kraft 1842. Några motiv var att elevernas kunskap om trädgårdsodling skulle främja husbehovsodlingen och leda till nyttigare matvanor.²⁴⁹ Från sekelskiftet 1900 anlades i allt högre grad koloniträdgårdar och villaträdgårdar. Odlingen av trädgårdsväxter ökade därmed och bidrog till att många fick smak för grönsaker, bär och frukt. Det ledde till att efterfrågan ökade då de egenodlade produkterna var slut. Parker blev allt vanligare i städerna och skulle förses med växtmaterial. Trädgårdsstäder växte fram och vid sjukhus, anstalter och liknande inrättningar fanns omfattande grönsaksodlingar.²⁵⁰

²⁴⁹ Åkerblom 2004, s. 230–233.

²⁵⁰ Ekbrant 1939, s. 60; Ekbrant 1943, s. 74; Trädgårdsodlingen i Sverige 1935, s. 528–532.

Sällskap och föreningar

Under 1800-talets första decennier bildades hushållningssällskap i de flesta län. De arbetade främst med att samla in uppgifter som låg till grund för statistik rörande jordbruket i de olika länen, men efter hand arbetade de allt mer med att sprida ny teknik och ny kunskap. En av deras uppgifter var att öka intresset för trädgårdsodling hos allmogen, bland annat genom att dela ut fruktträd som planterades i privata trädgårdar. Från 1860-talet anställdes länsträdgårdsmästare som spred växtmaterial och kunskap om trädgårdsodling.²⁵¹

Drygt trettio trädgårdssällskap bildades under perioden 1832–1907. Många hade som mål att nå ut till allmänheten för att på olika sätt främja trädgårdsodling, både för nytta och för prydnad. Från 1840-talet anlades exempelvis offentliga parker i städer över hela landet, dels för att göra stadsmiljön vackrare, och dels för att skapa mötesplatser för stadsbor från alla samhällsklasser. Vissa trädgårdssällskap hade främst yrkesverksamma trädgårdsodlare som medlemmar, men många var även öppna för en intresserad allmänhet. Sällskapen anordnade utställningar av *trädgårdsalster*, utbildningar, utflykter, fester och möten där medlemmarna kunde utbyta erfarenheter och ta del av det senaste inom området. Det första sällskapet var Svenska trädgårdsföreningen, som grundades 1832 och gav ut Sveriges första trädgårdstidning, *Svenska trädgårdsföreningens årsskrift*, från 1834.²⁵² I stadgarna framgår att ett av föreningens främsta syften var att *befordra en allmännare och mera vårdad trädgårdsskötsel inom landet, sprida nyttiga och prydliga växtalster för trädgårdarne* och att inrätta en *bildningsanstalt för trädgårdsmästare*.²⁵³ Det finns uppgifter om att föreningen enbart under året 1844 delade ut 2 278 krukväxter, 606 dahliaplantor, 11 700 köksväxt- och blomsterplantor förutom 25 900 frökapslar och öfver 1 000 fruktträd, bärbuskar och andra frilandsväxter.²⁵⁴

Utdelningen av växter avtog när antalet handelsträdgårdar och fröhandlare blev fler från 1800-talets mitt. Föreningen satsade istället på utbildning. Omkring 700 trädgårdsmästare utbildades under de 80 år föreningen drev sin elevskola.²⁵⁵ Av övriga sällskap kan nämnas Stockholms Gartnersällskap från 1848 (som ännu finns kvar), Sveriges pomologiska förening från 1900 och Sveriges handelsträdgårdsmästareförbund (SHTF) från 1903.²⁵⁶ I bör-

²⁵¹ Dormling 2008, s. 4–5; Flinck 1994, s. 157–158; Gadd 2000, s. 334–337; Nolin 1999, s. 41–42.

²⁵² Dormling 2008, s. 4–5; Eriksson 1906, nr 9, s. 139; Nolin 1999, s. 42, 312.

²⁵³ Eriksson 1906, s. 3.

²⁵⁴ Ibid, s. 4–5.

²⁵⁵ Dormling 2008, s. 9; Eriksson 1906, s. 6.

²⁵⁶ Eriksson 1906, s. 13, 19, 69, 74.

jan av 1920-talet bildades en förening för blomsterförmedling, som innebar att man kunde beställa blommor till någon som befann sig på en annan ort genom blomsteraffärer som var anslutna till föreningen. Dess slogan *Säg det med blommor* fick genomslag och var en översättning från en amerikansk kampanj, *Say it with Flowers*.²⁵⁷

Efterfrågan på trädgårdsprodukter ökade

De många satsningarna från olika håll för att öka intresset för trädgårdsodling och konsumtion av trädgårdsprodukter var framgångsrika. Allt fler kunde därmed försörja sig på att odla och sälja trädgårdsprodukter. Då Nilssons och Nora handelsträdgårdar grundades, i början av respektive slutet av 1930-talet, hade expansionen inom trädgårdsnäringen ökat märkbart. Importen av trädgårdsprodukter hade ökat med tjugo gånger under perioden 1880–1930, samtidigt som produktionen inom landet ökade lika mycket.²⁵⁸ Linus Ekbrant, lärare i trädgårdsodling på Alnarp, ger följande beskrivning av utvecklingen inom köksväxtodlingen på 1930-talet:

Den viktigaste orsaken till den hastiga utvecklingen inom köksväxtodlingen är i första hand att söka i det förhållandet, att köksväxtprodukterna ej längre anses som en lyxvara för den mer välsituerade delen av befolkningen utan ingår numera allmänt som nödvändigt födoämne i var mans kost. Konsumtionen har därigenom ökats i samma takt som produktionen, eller i vissa fall ännu mera. Trots den mångdubbelt ökade produktionen av gurkor, tomater och vissa andra grönsaker, visar statistiken i stort sett en för varje år ökad import av dessa produkter.²⁵⁹

Från 1937 finns uppgifter från trädgårdskonsulenter över i stort sett hela landet om att produktionen hade ökat betydligt vid handelsträdgårdarna, framför allt av gurka, tomater och snittblommor. Företagen hade blivit större och fler till antalet. I Skåne uppgavs att odlingsarealen under glas hade fördubblats under en femårsperiod, från 1932.²⁶⁰ Förändrade matvanor och höjd levnadsstandard bidrog till att den genomsnittliga konsumtionen av grönsaker, frukt, bär och andra ätbara trädgårdsprodukter ökade

²⁵⁷ Halldor 1939, s. 124–126. Denna blomsterförmedling lever kvar än idag i form av så kallade blomogram.

²⁵⁸ Sonesson 1935, s. 25.

²⁵⁹ Ekbrant 1939, s. 60.

²⁶⁰ Frukt- och trädgårdsutredningen 1938, s. 238. Observera att det tidigaste statistiska materialet har ett högt bortfall, se kapitel 3.

Då sockret blev billigare kring sekelskiftet 1900 ökade möjligheterna att ta tillvara på frukt och bär, vilket gjorde dem intressanta att odla och köpa. Charlotta Jerlin, född 1857, plockar röda vinbär på gården Ekedalen, Mjörnsjö. Fotograf Carl-Olof Olausson, år okänt.



från 46 kilo per person och år på 1920-talet till drygt 80 kilo 1951.²⁶¹ Fruktkonsumtionen mer än fördubblades under samma period. I undersökningar från 1930-talet om konsumtionen av köksväxter, frukt och bär i olika samhällsklasser, framgår att konsumtionen av dessa produkter ökade med stigande inkomst samt att den var högre i de större städerna jämfört med mindre städer och orter. Det var mest populärt med frukt och bär, och främst uppskattades äpplen, päron och apelsiner. Det fanns en import av alla dessa fruktslag, vilket jag återkommer till i kapitel 14.²⁶² Kunskaperna om vitaminer spreds och nyttan med att berika kosten med C-vitaminer från grönsaker och frukt lyftes fram i marknadsföringskampanjer.²⁶³

Av de färska bär och frukter som konsumerades 1951 var 60 procent odlade inom landet.²⁶⁴ Vid 1800-talets mitt förädlades sockerbetan fram. Den är en av våra yngsta kulturväxter. Ursprunget var foderbetor med en sockerhalt på 6–9 procent och i början av 1900-talet fanns det sorter med en sockerhalt på 15–17 procent, vilket fick till följd att socker blev allt billigare att producera. Möjligheterna att sylta, safta och på andra sätt tillaga och konservera frukt och bär ökade. Därmed ökade intresset för att odla

²⁶¹ Ibid, s. 246; Varudistributionsutredningen 1955, s. 61; Trädgårdsutredningen 1952, s. 23–25. Som en jämförelse har studier visat att konsumtionen av grönsaker, rotfrukter, frukt och bär låg på mellan 75–100 kilo per person och år vid slutet av 1900-talet. Rekommendationerna från Livsmedelsverket 2010 är ungefär den dubbla konsumtionen, det vill säga drygt 180 kilo grönsaker, rotfrukter, frukt och bär per person och år. Becker & Pearson 2002, s. 28.

²⁶² Frukt- och trädgårdsutredningen 1938, s. 243–246.

²⁶³ Sonesson 1939, s. 14.

²⁶⁴ Trädgårdsutredningen 1952, s. 25.

och köpa dessa produkter.²⁶⁵ I städerna ökade befolkningen kraftigt från 1800-talets mitt. År 1850 var folkmängden i Stockholms stad cirka 93 000 invånare. Den steg till drygt 300 000 år 1900 och femtio år senare var den uppe i nära 750 000 invånare.²⁶⁶ Det bidrog också till en växande marknad för trädgårdsprodukter.

Trädgårdsutbildningarna blev allt fler

Trädgårdsmästareyrket är ett hantverksyrke som kräver en bred kunskapsbas och praktisk erfarenhet av många moment som inte kan läras ut teoretiskt. Några exempel är hur hårt packad jorden bör vara när plantor skolas in i krukor eller när olika kulturer är färdiga att sköras. Olika kulturer hade olika krav på fuktighet, temperatur, ljus och så vidare. Praktik har därför länge varit en viktig del av trädgårdsmästarens utbildning. Än idag är människans närvaro viktig, trots den höga graden av teknologi i en modern trädgårdsodling.

Praktiska och teoretiska kunskaper

Länge var utbildningen av trädgårdsmästare enbart praktisk. Efter några år som lärling fanns det möjlighet att utföra gesäll- och mästarprov som bedömdes av ett trädgårdsmästareämbete. Först då det godkänkts fick man använda titeln trädgårdsmästare.²⁶⁷ Behovet var stort av en mer organiserad utbildning där de praktiska momenten varvades med teori. Trädgårdsmästaren skulle inte enbart vara duktig på att odla. Försäljningen av de färdiga produkterna var central, vilket inkluderade omvärldsbevakning av marknaden och en anpassning av produktionen därefter. Bokföringen var ett viktigt instrument för att få en bild av vad som var lönsamt eller inte.

Den första organiserade utbildningen av trädgårdsmästare i Sverige var Bergianska trädgårdsskolan, som grundades 1791 genom en donation av professorn och läkaren Peter Johan Bergius (1730–1790) till Kungliga Vetenskapsakademien. Skolan låg ursprungligen på gården Bergielund vid Karlbergsallén, men flyttades till Frescati år 1882.²⁶⁸ Hundra år efter dess att skolan grundats var trädgårdsutbildningen tvåårig och omfattade,

²⁶⁵ Bernström 1997, s. 267; Flinck 1994, s. 161.

²⁶⁶ SCB 1969, s. 64.

²⁶⁷ Ahrlund 2006, s. 207–211.

²⁶⁸ Lind 1935, s. 326–327; Lind 1941, s. 75–77; Nolin 1999, s. 73–74; Gréen 1939, s. 113–117. Karlbergsallén heter idag Karlbergsvägen och gården Bergielund låg mellan denna väg och Odengatan.

förutom teoretisk och praktisk undervisning i rena trädgårdsämnen, även rättskrivning, fysik, kemi, geologi, bokföring med mera.²⁶⁹

På 1830-talet tillkom ytterligare två trädgårdsutbildningar, båda i Stockholm. Kungliga Lantbruksakademien inrättade Experimentalfältets trädgårdsskola på Norra Djurgården, där den blev kvar i mer än 130 år, till 1963. Svenska Trädgårdsföreningens elevskola låg på ett par platser inne i Stockholm innan den flyttades ut till Rosendal på Djurgården på 1860-talet. Skolan fanns kvar till 1912, då trädgårdsföreningen upplöstes. Det finns uppgifter om att ett par av trädgårdsmästarna vid Antunas handels-trädgård utbildade sig där efter några års praktik vid olika handelsträdgårdar. Utbildningarna till trädgårdsmästare blev fler under 1800-talets andra hälft och in på 1900-talet. På Alnarp grundades Malmöhus läns trädgårdsmästarskola 1876 med en tvåårig kurs. Den kompletterades med en treårig högre trädgårdsutbildning 1933 inom det nybildade trädgårdsinstitutet, med examenstiteln "hortonom". Från 1939 tillkom en särskild utbildning för handelsträdgårdsmästare. Den hade tre inriktningar; på odling under glas, på friland respektive på plantskoleskötsel, varav de två förstnämnda enbart var teoretiska.²⁷⁰ Ytterligare några viktiga skolor under 1900-talets första hälft var Adelsnäs trädgårdsskola i Åtvidaberg och Norrlands trädgårdsskola, som 1931 flyttade från Härnösand till Söråker (nordost om Sundsvall).

En annan möjlighet att öka sina kunskaper i trädgårdsyrket var att utbilda sig på distans vid Hermods korrespondensinstitut, som hade grundats 1898. Från 1920 erbjöds flera kurser med trädgårdsinriktning, till exempel i trädgårdsskötsel, trädgårdsodling under glas och trädgårdsanläggning.²⁷¹ Trädgårdsmästare Erik Nilsson på Runmarö fortbildade sig genom Hermods och kunde samtidigt sköta sin verksamhet, vilket annars inte hade varit möjligt eftersom han varken hade familj eller anställda.

Praktik i Sverige och utomlands

Att praktisera ett eller flera år vid herrgårdsträdgårdar som de vid Krusenbergs eller Antuna gårdar, var en viktig del i utbildningen av trädgårdsmästare. För att kunna ansöka till många trädgårdsutbildningar krävdes flera års praktisk erfarenhet. Många inledde sin bana med att arbeta ett eller ett par år i olika trädgårdar, som J.A. Landqvist och Nils Welander hade gjort.

²⁶⁹ Lind 1935, s. 334.

²⁷⁰ Lange 2000, s. 334; Lind 1935, s. 337, 342–356; SHTF 1943, s. 110–114.

²⁷¹ Dahl 1943, s. 121; Hermods 1950, s. 107; Hermods. <http://www.ne.se/lang/hermods>, Nationalencyklopedin, hämtad 2013-12-30.

Landqvist studerade vid Bergianska trädgårdsskolan efter sina praktikår. Krusenbergs handelsträdgård tog varje år emot ett stort antal trädgårdselever, som på så sätt fick ihop praktisk erfarenhet. Utöver detta fanns trädgårdsarbetare och trädgårdsdrängar. På Antuna gård fanns trädgårdselever fram till 1916. Därefter nämns endast trädgårdsmästare och trädgårdsarbetare i socknens församlingsböcker. Trädgårdselever fanns även vid enskilda företag, men det finns inga exempel på det i fallstudierna.²⁷²

Två av trädgårdsmästarna i fallstudierna hade praktiserat utomlands. K.G. Gellert på Krusenberg och Nils Welanders i Nora handelsträdgård hade arbetat i Tyskland under ett till två år.²⁷³ Det var inte ovanligt att trädgårdsmästare praktiserade utomlands, vanligtvis i något av de nordiska länderna, Tyskland, England eller Frankrike. För den högre trädgårdsutbildningen på Alnarp var det önskvärt att de som sökte utbildningen hade praktik från ett annat land. Enligt uppgifter i *Svenska trädgårdar* hade minst 75 av 651 trädgårdsmästare i Stockholms län 1939 praktiserat i andra länder och ytterligare ett stort antal hade varit på studieresor utomlands. De länder som nämndes var Tyskland (35 personer), Danmark, England, Norge och Frankrike.²⁷⁴

Organisationer och förbund

Det fanns flera förbund och andra sammanslutningar i vilka trädgårdsmästare kunde mötas och utbyta erfarenheter, eller driva gemensamma frågor för att påverka sin situation i samhället. Två av de viktigaste förbunden för handelsträdgårdsmästarna var Sveriges handelsträdgårdsmästareförbund, SHTE, och Sveriges konditionerade trädgårdsmästares förbund, SKTF, men det fanns flera andra. Några exempel är Sveriges pomologiska förening, Svenska trädgårdsarbetsgivareföreningen och Sveriges frukt- och trädgårdsodlares riksförbund.²⁷⁵

²⁷² Hässelby hembygdsförening 2011, s. 19.

²⁷³ Landsarkivet Uppsala, Församlingsbok Alsike sn, AIIa:3 1901–1905; Danderyds blomsterhandels arkiv, tidningsnotiser.

²⁷⁴ Dahl 1943, s. 110–112, 121; Lind & Thulin 1939, s. 165–366. I flera fall finns uppgifter om studieresor har dessa varat i flera år. Det finns inga upplysningar om vad skillnaden mellan studieresa och praktik var.

²⁷⁵ Lind, 1939b, s. 152–161.

Sveriges handelsträdgårdsmästareförbund

Sveriges handelsträdgårdsmästareförbund (SHTF) var den främsta organisationen för handelsträdgårdsmästarna. År 1939 hade förbundet cirka 1 900 medlemmar fördelade på 32 lokala underavdelningar över i stort sett hela landet. SHTF bevakade handelsträdgårdsmästarnas affärsintressen och verkade för den yrkesmässiga, affärsmässigt bedrivna trädgårdsodlingen. Trädgårdsmästarna hade härigenom möjligheter att påverka situationen både på ett politiskt och ett ekonomiskt plan. Tullfrågan var viktig, och jag återkommer till den senare i kapitlet. De arbetade för lärlingssystem, högre utbildningar och mer forskning och försök inom trädgårdsområdet.²⁷⁶

Förutom möten ordnades resor, föredrag, kurser, premieringar och liknande. De gav ut *SHTF:s Kalender* årligen fram till 1923. Därefter kom den en gång per månad och bytte senare namn till *Årsbok*. Från 1931 gav de dessutom ut en tidning var vecka, med namnet *Trädgårdsvärlden. Tidning för svensk trädgårdsodling*. Den slogs senare ihop med tidningen *Viola*. Genom förbundets aktiviteter varvades erfarenhetsutbyte och lärande med nöjen.²⁷⁷ För att öka intresset för och användningen av trädgårdsprodukter satsade de inte enbart på marknadsföringskampanjer utan även för att högtider och bemärkelsedagar skulle förknippas med blommor. Gravsmäckningsdagen på hösten är troligtvis den enskilda satsning som fick störst allmänt genomslag, även om idén ursprungligen kom från Amerika. SHTF:s ordförande höll ett tal vid förbundets årsmöte 1914 om att instifta *de dödas minnesdag* då gravarna skulle smyckas med blommor. Den inföll då i samband med Mikaelisöndagen i oktober, men flyttades till allhelgonadagen i början av 1950-talet.²⁷⁸

Sveriges konditionerade trädgårdsmästares förbund

Sveriges konditionerade trädgårdsmästares förbund (SKTF) bildades 1918 och var en sammanslutning för anställda trädgårdsmästare. År 1939 var de omkring 400 medlemmarna fördelade på 17 lokala avdelningar. Några av de frågor de arbetade med var en dräglig lönenivå och ett gott förhållande mellan arbetsgivaren och den anställda trädgårdsmästaren. De drev även en arbetsförmedling för trädgårdsmästare.²⁷⁹

²⁷⁶ Ibid, s. 155.

²⁷⁷ Lind 1939b, s. 154–156; SHTF 1943, s. 46.

²⁷⁸ SHTF 1943, s. 38; SHTF 1973, s. 8; *Viola* 1953, nr 42, s. 1.

²⁷⁹ Lind 1939b, s. 157; Sjöberg 1921, s. 51–52.

Personella resurser i fallstudierna

En betydelsefull skillnad mellan herrgårdsträdgårdarna (där all arbetskraft var anställd) och de enskilda företagen var arbetskraftens kontinuitet.

Herrgårdsträdgårdarna

I Krusenbergs gårds trädgård var omsättningen av personal tidvis mycket hög. Det måste ha gått åt mycket tid att introducera och utbilda nytilkomna arbetare och elever med varierande erfarenheter av trädgårdsyrket. Vid flera tillfällen var arbetsstyrkan i handelsträdgården helt utbytt från ett år till nästa, inklusive trädgårdsmästaren. Kontinuiteten hade därmed helt brutits och den nye trädgårdsmästaren tillika arbetsledaren skulle själv introduceras på sin nya arbetsplats samtidigt som han skulle leda arbetet. Det sociala sammanhanget och de fysiska förhållandena på platsen påverkade odlingsresultaten. Eftersom odlingen pågick året om, utan uppehåll, var trädgårdsmästaren beroende av de förberedelser som gjorts tidigare under året. Vid Krusenbergs trädgård går det att se ett mönster av att det ekonomiska resultatet var sämre under de perioder då omsättningen av personal var hög, se kapitel 5, tabell 5.3. Det är däremot inte möjligt att utläsa varför omsättningen av trädgårdsmästare var hög. Vid Antuna gård var arbetsstyrkan betydligt mer stabil över tid. Under perioden 1874–1949 var endast tre trädgårdsmästare anställda efter varandra, i 34, 10 respektive 30 år.²⁸⁰ Arbetsstyrkan i övrigt har kunnat studeras närmare under 1940-talet och då återkom några personer år efter år medan andra endast var på Antuna under en säsong.²⁸¹

De enskilda företagen

I de enskilda företagen utgjorde trädgårdsmästarna med familjer den huvudsakliga arbetskraften. De behövde ha den nödvändiga kompetensen inom familjen för att driva handelsträdgårdarna. Erik Nilsson lärde sig yrket i stort sett på egen hand. Under de första åren är det möjligt att följa kompetensutvecklingen i hans personliga anteckningar från de yngre tonåren. Han gjorde odlingsförsök, observerade vad som skedde, noterade resultaten

²⁸⁰ Det är inte klart hur länge trädgårdsmästare Linnarsson arbetade. Han avled 1949, och det framgår inte om han arbetade in i det sista eller ej.

²⁸¹ Det gäller de tidsperioder då det finns dagsverkslistor bevarade, 1944–1952. Det finns uppgifter i exempelvis huvudböckerna för tidigare år, men dessa uppgifter har inte granskats.

av detta, reflekterade över vad som lyckats och misslyckats och vad utfallet kunde ha berott på. Han provade olika sorter av grönsaker och utvärderade vilka som var lämpliga att satsa på med avseende på odlingsbetingelserna på platsen och hur väl de gick att sälja. Nilsson sökte kunskap genom böcker och tidningar och skickade in jordprover för analys med syfte att förbättra resultaten. Kunskap knuten till den specifika platsen var viktig.

Nilsson byggde således själv upp företaget från grunden och drev det i nära sjuttio år. Det finns endast ett fåtal uppgifter om vilken roll de övriga familjemedlemmarna (Eriks föräldrar och bror) spelade och inga uppgifter alls om de bidrog med kunskap om eller erfarenheter av trädgårdsodling. I de tidigaste kassaböckerna står det att brodern Sven fick timersättning vid några tillfällen. Erik betalade arrende till sina föräldrar för marken, åtminstone de första åren. Enligt muntliga uppgifter gav oavlönade grannar och vänner en hjälpande hand med olika sysslor i trädgården.

Nils Welander hade byggt upp sin yrkesskicklighet under många års praktik och den långa anställningen som trädgårdsmästare vid Trångsunds herrgård, där produkter han odlat prisbelöntes i flera utställningar. Hustrun Hilma och en av sönerna, Ivar, var också en del av familjeföretaget och deras kompetens viktiga resurser. De är inte lika synliga i källmaterialet som Nils, men det betyder inte att de var mindre viktiga för verksamheten. Även om Nils hade specialistkompetensen kan mycket väl någon annan familjemedlem ha drivit på företagets utveckling. Familjen Welander hade en krets av vänner som drev egna handelsträdgårdar och hjälpte varandra vid behov.

I Nora handelsträdgård genomfördes flera större förändringar 1947, i samband med att sonen Ivar Welander studerade vid en trädgårdsutbildning vid Alnarp. De nyvunna kunskaperna om exempelvis bokföring tillämpades strax därefter i företaget, som vid samma tid moderniserades i och med att de två äldre växthusen ersattes med tre nya och odlingsarealen under glas därmed utökades. Generationsöverföringen av företaget, från föräldrarna till sonen, hade tagit sin början, men av fadern Nils dagliga anteckningar framgår att han och hustrun Hilma fortsatte att vara delaktiga i verksamheten till slutet av sin levnad (de avled 1980 respektive 1959).

Sammanfattning

Hushållningssällskap, trädgårdssällskap och andra aktörer gjorde stora insatser under 1800-talet för att öka intresset för och efterfrågan på trädgårdsprodukter. Propagandan om nyttan med att äta frukt och grönsaker förändrade så småningom matvanorna. Både husbehovsodling och kommersiell odling ökade, liksom användningen av trädgårdsväxter i offentliga miljöer. Det medförde att allt fler kunde försörja sig på att odla och sälja trädgårdsprodukter. Handelsträdgårdarna blev allt fler och de producerade allt mer, samtidigt som importen från länder med lägre produktionskostnader ökade kraftigt.

Utbildning och kompetensutveckling var betydelsefullt i denna process och allt fler organiserade trädgårdsutbildningar tillkom. Praktik var en viktig del i utbildningen och många trädgårdsmästare hade praktisk erfarenhet från flera handelsträdgårdar i landet och ibland även från utlandet. I handelsträdgårdarna var kompetensen hos dem som ägde och drev verksamheten en nyckelresurs, vilken påverkade hur skickligt övriga tillgängliga resurser användes. Det påverkade kvaliteten på de varor som producerades. Möjligheterna att studera blev fler, exempelvis genom distansutbildningar vid Hermods och en högre trädgårdsutbildning vid Alnarp med examensiteln "hortonom".

Nätverk av olika slag var en viktig organisatorisk resurs som bidrog till trädgårdsmästarens omvärldsbevakning. Det påverkade i sin tur hur snabbt produktionen anpassades till förändringar på marknaden. Vid herrgårds-trädgårdarna var all arbetskraft anställd. Det kunde innebära problem med kontinuiteten, särskilt om omsättningen av trädgårdsmästarna var hög. I de enskilda företagen var ägarfamiljen i många fall den viktigaste arbetskraften. De var tätt knutna till verksamheten och ofta övertogs rörelsen av ett barn då den äldre generationen drog sig tillbaka.

Skillnaderna mellan arbetskraftens kontinuitet i herrgårdsträdgårdarna respektive de enskilda företagen påverkade hur väl trädgårdsmästarna kunde använda tillgängliga resurser. Den intensiva produktionen vid en handels-trädgård var beroende av resurser knutna till den specifika platsen samt kunskapen om var och en av dessa, till exempel klimat, jordmån och kontakten med kunderna på marknaden.

11

Odling och odlingsteknik

Det krävdes inte några större arealer för att ett familjeföretag skulle kunna försörja sig på trädgårdsodling, särskilt inte om det fanns drivbänkar och växthus, där flera kulturer kunde avlösa varandra under en säsong.²⁸² I början av 1900-talet hade de flesta trädgårdsföretag både frilandsodling och odling under glas, på samma sätt som i de fyra fallstudierna. Dessa odlingsformer kommer att beskrivas, dels för att göra fallstudierna mer begripliga och dels för att beskriva många av de fysiska resurser som var viktiga vid handelsträdgårdarna. Det är ingen heltäckande bild som ges, då det som tas upp har en koppling till avhandlingens övergripande syfte och frågeställningar.²⁸³ I trädgårdsinventeringen från 1943 finns uppgifter om att arealen köksväxter i trädgårdsodlingar i Sverige omfattade cirka 6 000 hektar, varav enbart jordgubbsodlingen omfattade cirka 1 500 hektar, samt odlingen under glas cirka 490 hektar.²⁸⁴

Frilandsodling

Odlingen på friland av köksväxter, blommor och bär fanns i varierande omfattning vid de flesta handelsträdgårdar. Av 540 handelsträdgårdar i Stockholms län hade 93 procent någon form av odling på friland, se kapi-

²⁸² Lind & Thulin 1939 och 1940.

²⁸³ För den som vill veta mer rekommenderas *Handbok för trädgårdsodlare*, som Nils Sonesson var redaktör för och som utkom i flera utgåvor under perioden 1919–1955. Boken fungerade som en ”bibel” för många trädgårdsmästare och redan den första upplagan omfattade drygt 1 200 sidor. Därefter gav Sonesson ut ytterligare trädgårdshandböcker, till exempel *Sonessons stora trädgårdsbok* från 1960.

²⁸⁴ SCB 1944, s. 98.

tel 12. I jämförelse med odlingarna under glas var de betydligt mindre resurskrävande. Utmaningarna kunde vara stora, då frilandsodlingen var beroende av klimat och väderlek. Om trädgårdsmästaren hade möjlighet att välja en plats för odlingarna, var det fördelaktigt med ett läge nära en sjö, där mikroklimatet (klimatet bland plantorna) var bättre på grund av att värme som lagrats i sjön under sommaren bidrog till att temperaturen i dess närhet var något högre på hösten. Tillgången till bevattningsvatten var dessutom god. Jordarten var också en faktor som påverkade odlingsförhållandena. En jord rik på torv och mull var torrare och varmare och en jord rik på lera höll fuktigheten bättre men var kallare. Det var få trädgårdsmästare förunnat att fritt välja en plats för sina odlingar och det var därför viktigt att välja sorter som var anpassade till det klimat och de övriga odlingsförutsättningarna som fanns på platsen. Med utgångspunkt från hur lång odlingssäsongen var och antal soltimmar, fick trädgårdsmästaren bedöma vilka kulturer som kunde vara lämpliga att välja. Om säsongen var kort valdes de sorter av dessa kulturer som gav skörd tidigt, innan den första frosten kom på hösten. Det var särskilt viktigt för fleråriga växter, som bärbuskar och fruktträd.

Genom kontinuerlig jordförbättring och jordbearbetning förbättrades jordmånen på platsen och ogräsen fick sämre möjligheter att etablera sig. De flesta handelsträdgårdar var små till ytan och en noggrant planerad växtföljd var särskilt viktig för en långsiktig och hållbar skötsel av odlingsmarken. Växtföljden innebar att odlingarna roterade mellan olika grupper av kulturer. Om det gick ett antal år mellan var gång kålväxter odlades på ett jordstycke kunde problem med sjukdomar och skadedjur minska. Baljväxter berikar marken med kväve, kålväxter behöver mycket näring och drabbades lätt av jordbundna sjukdomar och så vidare.²⁸⁵ När kemiska bekämpningsmedel och handelsgödsel introducerades, innebar det att genvägar öppnades för trädgårdsmästarna.

I fallstudierna rör uppgifterna om arbetet med frilandsodlingarna främst jordbearbetning och jordförbättring. En del arbetsuppgifter anas när det framgår vad som köptes in och såldes, exempelvis av gödselmedel, torv, växtskyddsmedel, redskap och hjälp med plöjning. Trädgårdsmästare Nilsson på Runmarö beskriver hur han gödslade sina frilandsodlingar med handelsgödsel, ko- och hästgödsel, latrin och sjötång.²⁸⁶ En erfaren odlare kunde märka på växternas tillväxt och utseende om näringsförhållandena i marken var tillfredsställande. För att få en mer exakt kännedom om jordens

²⁸⁵ Sonesson 1930a, s. 498–499.

²⁸⁶ Tång är ett bra gödnings- och jordförbättringsmedel. Se exempelvis Sonesson 1930a, s. 64.

näringsstatus, pH med mera fanns det företag som analyserade jordprover. De gav även råd till odlaren anpassade efter analysens resultat. I källmaterialet från Nilssons handelsträdgård finns två protokoll bevarade med resultat från analyser som hade utförts av Statens Kemiska Station i Västerås.²⁸⁷

Det var inte alltid lätt för de trädgårdsmästare som anlade nya företag från grunden, på mark som inte tidigare brukats för trädgårdsodling. I ett exempel från Ormbacka i Järfälla berättar en trädgårdsmästare att matjorden saknades på den tomt han hade köpt från AB Hem på landet för att etablera en handelsträdgård:

Jag började med två små växthus, torra åkrar och lera. Matjorden var avskrapad och inkörd till stan och användes i parkerna. Det var bara näringsfattig, dålig jord kvar åt oss trädgårdsmästare, stora lerklumpar som vi fick slå sönder med träklubbor.²⁸⁸

Ur det avseendet var förhållandena annorlunda vid de herrgårdsträdgårdar som hade en lång kontinuitet vad gällde trädgårdsodling och, om den sköts väl, hade egenskaper väl lämpade för trädgårdsodling.²⁸⁹ Så var det vid Krusenbergs och Antunas herrgårdsträdgårdar, medan Nilsson på Runmarö bröt upp ny mark då odlingarna expanderade. Vid Nora handels-trädgård hade det funnits en handelsträdgård på platsen i omkring tio år innan familjen Welander kom dit. Från Nilsson handelsträdgård framgår det att jordbearbetning och gödsling var ett hårt och tidskrävande arbete. Under de första åren återkommer uppgifter om att Nilsson lånat en häst, förmodligen för att dra något jordbearbetningsredskap. I övrigt finns uppgifter om grävning med spade. Vid herrgårdsträdgårdarna fanns dragkraft och jordbearbetningsredskap och i räkenskaperna bokförs lånet av hästar och oxar som en utgift. Därigenom går det att få en bild av hur mycket dessa resurser användes. I Landqvists dagbok nämns inte frilandsodlingen lika mycket som odlingen under glas, troligt för att mindre kvalificerad arbetskraft i högre grad arbetade med frilandsodlingarna, till exempel med ogrärensning.

²⁸⁷ Nilssons handelsträdgårds arkiv, korrespondens.

²⁸⁸ Hamrin & Troell 1974, s. 12.

²⁸⁹ Med det menar jag att matjordslagret var djupt, gärna mer än 20–25 centimeter och jorden var välgödslad, mullrik, med en god vattenhållande förmåga och rik på mikroorganismer.

Odling under glas

En av de största utmaningarna för trädgårdsmästarna i Sverige har alltid varit att övervinna det kyliga klimatet och förlänga odlingssäsongen. De flesta handelsträdgårdar hade drivbänkar och växthus för att kunna komma igång med odlingen tidigt, förlänga odlingssäsongen på hösten eller bedriva odling året runt samt övervintra växtmaterial. Ju tidigare produkterna var klara för försäljning desto bättre fick trädgårdsmästaren betalt. Odlingen under glas var viktig för att kunna konkurrera med andra odlare och med importerade produkter på marknaden. Drivbänkar och växthus krävde å andra sidan resurser för att värmas upp, se figur på sidan 230, och odlingen var arbetskrävande. Längre pågick en stor del av denna odling i bänkgårdar som vanligen omfattade några hundra, men ibland flera tusen drivbänkar. År 1937 var arealen av odlingar under glas cirka 385 hektar (det vill säga drygt 3,8 miljoner kvadratmeter) och 1943 hade den ökat till 490 hektar, varav växthusodlingarna utgjorde drygt hälften, cirka 250 hektar. Det var en ökning med 27 procent på sex år.²⁹⁰

Drivbänkar

Drivbänken bestod av en bänklåda (träram) som hade plats för ett till fyra bänkfönster. Storleken på fönstren kunde variera, men ett vanligt mått var 1×1,5 meter. Då var det hanterligt för en ensam person att lyfta vid vattning och annat arbete. Fönster av denna storlek hade vanligtvis tre spröjsar på längden och mindre glasrutor sattes in i rader med överlapp på samma sätt som taktegel. Det var relativt enkelt och billigt att byta ut enstaka mindre rutor som gått sönder. Sämre glaskvaliteter och spillbitar av glas fungerade utmärkt och höll nere kostnaderna för underhåll. Rutorna sattes fast med stift och kitt i ramen, som var målad eller enbart oljad. Eftersom storleken på bänklådor och bänkfönster kunde skifta, går det inte att bedöma bänkgårdens areal enbart utifrån uppgifter om hur många bänkar det fanns.²⁹¹ Bänkfönstren kunde även byggas ihop till enkla, tillfälliga växthus med hjälp av så kallade fönsterförbindare. De kunde till exempel placeras över frostkänsliga växter vår och höst.²⁹²

Drivbänkarna var av två slag. Kallbänken låg direkt på den uppodlade marken och värmdes enbart av solens strålar och kunde tas i bruk från april.

²⁹⁰ SCB 1941, s. 67; SCB 1944, s. 57. Det finns inga uppgifter om odlingsarealen under glas före 1932 och uppgifterna i Jordbruksräkningen från 1932 har stora brister. Arealen växthus var som störst på 1950-talet och minskade därefter. Ekelund Axelson 1991, s. 35.

²⁹¹ Boierth 1926, s. 11–14; Sonesson 1930a, s. 604–613.

²⁹² Sonesson 1930a, s. 1030–1031.



Kallbänkar framför växthuset, med tunnan för bevattningsvatten centralt placerad. Knut Karlssons handelsträdgård, Stenungsund. Fotograf Carl-Olof Olausson, år okänt.

T.v. Kallbänkar vid Knut Karlssons handelsträdgård, Stenungsund. Glasen har sprutats med skuggfärg för att minska solinstrålningen. Fotograf Carl-Olof Olausson, år okänt.

Ett så kallat blockhus utan mellanväggar. Janssons blomsterodlingar i Mariestad. Fotograf Inger Olausson, 1991.



I dem odlades till exempel blomkål, spenat, sallat och jordgubbar. De kunde även användas för att driva upp plantor från frön för senare utplantering på friland, eller för förökning av växter från sticklingar. Varmbänken däremot var en mer arbetskrävande drivbänk, men innebar att odlingarna kunde komma igång tidigt på säsongen. De användes framför allt för primörer, till exempel rädisor, sallat, spenat och morötter. Melon och gurka är två värmekrävande kulturer som var vanliga både i drivbänkar och växthus. Varmbänkarna värmdes underifrån av något organiskt material som utvecklade värme (brann) då det bröts ned.²⁹³ *Den värme, som uppstår då gödselbädden sakta förbrännes, är tillräcklig för väckandet av de små frökornens slumrande livskraft.*²⁹⁴ Från slutet av januari till början av februari kunde det vara möjligt att så i varmbänkarna, men det varierade över landet. Ju tidigare primörerna var klara att skördas, desto bättre betalt fick trädgårdsmästaren för dem. Å andra sidan var de tidigt lagda bänkarna mer arbetskrävande, då de krävde ständig tillsyn från morgon till kväll.²⁹⁵ Senare i detta kapitel beskrivs de resurser som behövdes till varmbänkarna.

Innan bänken var klar att använda behövde massan bearbetas med några dagars mellanrum för att värmeutvecklingen skulle komma igång. Enligt Landqvists dagbok från 1917 började arbetet i bänkgården den andra januari: *kört bänkgödsel 2 slädar 18 lass*. Den sista januari: *kört strö till första bänken 10 lass*. En vecka senare, den åttonde februari: *kastat om strösträngen*. Den 17 februari: *lagt jord i första bänken*. Den 26 februari: *skolat 2 fönster spenat i bänk*. Arbetet fortsatte dagen efter med sådd av morötter, rädisor och spenat. Den 31 mars såldes rädisor för första gången och den 7 april spenat och potatis enligt uppgifter i kassaboken. Nya bänkar lades med några veckors mellanrum.²⁹⁶

Båda varianterna av bänkar krävde ständig tillsyn. De isolerades runtom med halm och täcktes med vassmattor som skydd mot kyla. Om det blev för varmt eller då bänkarna skulle luftas, ställdes fönstren upp med kilar. En blandning av krita och vatten sprutades på glastrutorna för att ge växterna i bänken skugga, annars riskerade bladen att brännas när solen sken för starkt på dem, se figur på sidan 169. Ett annat alternativ var att lägga på skuggramar, det vill säga en träram där juteväv eller liknande hade spänts fast. Då varmbänkarna svalnat kallades de ibland för halvvarma bänkar. Värmen kunde även regleras beroende av vilket värmealstrande material som användes.²⁹⁷

²⁹³ Boierth 1926, s. 24–26; Sonesson 1930a, s. 604–605, 617, 622.

²⁹⁴ Boierth 1926, s. 5.

²⁹⁵ Ibid, s. 15–17.

²⁹⁶ Landqvists handelsträdgårds arkiv, Landqvists dagbok 1913–1922.

²⁹⁷ Sonesson 1930a, s. 606, 610–613.

Växthus

I växthusen kunde många odlingsförutsättningar kontrolleras. Kulturer som inte var anpassade till det svenska klimatet kunde odlas och övervintras. Produktionen kunde hållas igång under hela året. Inledningsvis krävdes stora materiella investeringar då växthusen byggdes och därefter kontinuerligt underhåll. Driftskostnaderna var höga och det krävdes ständig tillsyn så att det inte blev för varmt eller kallt, torrt eller fuktigt. Sjukdomar och skadegörare trivdes i den varma och fuktiga växthusmiljön och var särskilt svåra att bekämpa om husen användes under hela året.

Många handelsträdgårdar startade med de billigare drivbänkarna, investerade senare i ett växthus och kompletterade beståndet med fler hus efter hand. Det var därför vanligt med flera generationer av växthus vid handelsträdgårdarna. De värmdes med ved, kol, koks eller elektricitet. Efter andra världskriget blev oljeuppvärmning dominerande. I början av seklet var de flesta växthusen fristående, men hopbyggda i gaveln med packlokaler, pannrum och andra arbetsutrymmen.²⁹⁸ Hus som var sammanbyggda i sidoväggarna, så kallade blockhus, blev senare vanliga, se figur på sidan 169. Växthusytan som vatte utåt minskade därmed. Många blockhus saknade mellanväggar. Det finns uppgifter från 1940-talet om arealen trädgårdsväxter som odlades under glas. I Stockholms län fanns 89 procent vid handels-trädgårdar och plantskolor. Det var således inte vanligt med växthus i andra trädgårdsodlingar.²⁹⁹

Odlingen under glas i fallstudierna

I fallstudierna finns flera exempel på vilken betydelse odlingen under glas hade, men de krävde också mycket arbete. I trädgårdsmästare Landqvists dagbok från Krusenbergs finns uppgifter om olika arbetsmoment i varmbänkarna. Under perioden november–mars gick minst hälften av arbetstiden åt till att underhålla och bedriva odling i bänkgården samt förse växthuset med ved.³⁰⁰ Då Nilssons företag byggdes upp, under 1930-talets första hälft, var drivbänkarna särskilt betydelsefulla eftersom växthus krävde en större investering som inte var möjlig då företaget var nystartat. Med växthus kunde odlingssäsongen utökas till att omfatta hela året och odlingen kom igång tidigare på våren, även av frilandskulturer som kunde förkultiveras. Sorti-

²⁹⁸ Frukt- och trädgårdsutredningen 1938, s. 89–90; Hässelby hembygdsförening 2011, s. 16; Kommerskollegium 1935, s. 205; Lind & Thulin 1939 och 1940.

²⁹⁹ SCB 1944, s. 84, 96.

³⁰⁰ Landqvists handelsträdgårds arkiv, Landqvists dagbok 1913–1922.

mentet kunde utökas med värmekrävande kulturer, krukväxter med mera. I Nilssons handelsträdgård och Nora handelsträdgård gjordes investeringarna i växthus under 1930- och 1940-talen.

För Nilsson var skillnaden märkbar från den tid då det endast fanns drivbänkar tills det första växthuset med pannrum byggdes. Intäkterna ökade märkbart, men även kostnaderna för bränsle, krukor, växtskyddsmedel, handelsgödsel, lökar, knölar med mera. Kostnader för drift och underhåll ökade, och en del av de resurser som krävdes för detta var bränsle, linolja, kitt, glas med mera. Intäkterna ökade med nära 50 procent 1937, året efter att det första växthuset byggdes, drygt 40 procent 1948, då det fanns två hus och nära 90 procent med tre växthus. Med ett växthus kunde Nilsson bredda sitt sortiment med nya kulturer som han tidigare inte haft möjlighet att odla. Han var tvungen att alternera mellan tomater och gurka, eftersom det inte fanns utrymme för båda kulturerna. Utöver detta odlade han pelargon. När det andra växthuset stod klart kunde Nilsson odla både tomater och gurka i var sitt hus. Det tredje växthuset medförde att blomsterodlingen kunde utökas. Med växthusen ökade försäljningen utanför de fyra sommarmånaderna, från sex procent 1934–1936 till 13 procent 1937–1939. Det troliga är att det handlar om en ökande försäljning på Runmarö och en hypotes är att Runmaröborna var mer intresserade av att köpa växthusodlade produkter som de hade svårare att odla hemma.

I Nora handelsträdgård byggdes växthuset om och ytan utökades. Uppgifterna om hur resultatet påverkades av dessa investeringar är svårare att utläsa eftersom bokföringen förändrades vid samma tid. Det var dock otvetydigt att både intäkter och kostnader ökade. I de båda herrgårdsträdgårdarna hade investeringar i växthus och kast gjorts långt tidigare än i de enskilda företagen. På Krusenbergs finns det uppgifter som tyder på att ett växthus eller kast byggdes kring 1880. Det verkar ha funnits minst två kast och ett växthus 1920. År 1927 byggdes ytterligare ett växthus. Efter 1933 saknas bokföringen och därmed finns inga uppgifter om investeringar. Det finns däremot en flygbild från 1936 (s. 63) där en del av trädgårdens odlingsytor och byggnader syns. I materialet från Antuna finns uppgifter om att ett hus byggdes 1914–1915. Detta tyder på att växthuset vid herrgårdarna var omoderna vid den tid då de enskilda företagen investerat i nya hus. Om det var vanligt, var det i så fall en konkurrensmässig nackdel för herrgårdarna.

Förbrukningsvaror

Förbrukningsvaror för drift och underhåll var av många olika slag, till exempel bevattningsvatten, gödsel, växtskyddsmedel, krukor, emballage, fröer, lökar, färg och bränsle. I fallstudierna ökade inköpen av förbrukningsvaror i antal och omfattning över tid. Insatserna i form av arbetstid i början av seklet ersattes av ökade kostnader för inköp (till exempel ersattes den tidskrävande hanteringen av ved av inköp av koks).

Växtmaterial

Inköpen av växtmaterial ser likartad ut över tid i de fyra fallstudierna. Det är fröer, blomsterlökar och -knölar, plantor för vidare uppdrivning till exempelvis tomater eller krukväxter samt rotade sticklingar. Det är inte alltid möjligt att utläsa vilka fröer och annat växtmaterial som köptes in eftersom beställningslistor ofta saknas, även i de fall då det finns verifikationer. I kassaböckerna står det många gånger endast *betalat en fröräkning* eller liknande. Allt växtmaterial köptes inte heller in årligen. Fleråriga växter, som fruktträd, bärbuskar, perenna blomsterväxter på friland eller i växthus, gav skörd år efter år. Många växter, exempelvis krukväxter, bevarades som moderplantor och förökades med sticklingar eller genom delning till nya exemplar. Andra växter kunde trädgårdsmästaren skörda frön av och spara till kommande år. I Nora handelsträdgård finns exempel på att de bevarade olika sorters växter år efter år, till exempel tomat-sorten som de själva förädlade fram. Krukväxten *adiantum* och flera sorters perenna växter finns fortfarande kvar i företaget.

De sticklingar och plantor som köptes in hade i en del fall enkelt kunnat drivas fram i växthusen, men då det krävde värme, ljus och utrymme, som behövdes till annat, var det förmodligen mer lönsamt och säkert att köpa in dem från specialiserade företag. Henrikssons handelsträdgård i Ulricehamn, som Welanders köpte krysantemumsticklingar ifrån, är ett exempel på ett företag som specialiserat sig på en enda kultur, med en rikstäckande marknad. De hade ett stort sortiment av olika sorters krysantemum som såldes som rotade sticklingar.³⁰¹

Nilsson köpte in plantor av gurka och tomat samt rotade sticklingar av pelargoner och fuchsia. Familjen Welanders köpte en mängd plantor: jordgubbar, engelsk pelargon, bougainvillea, drivrosor, freesia, penséer, krysantemum, begonia, drivrosor och tomater. De köpte även träd och

³⁰¹ Henrikssons handelsträdgård 1948.

buskar. Troligtvis såldes mycket vidare. Handelsträdgården låg i ett villa-område som expanderade och där många nya trädgårdar anlades.

Uppvärmning av varmbänkar och växthus

Varmbänkarna värmdes upp av ett upp till en meter djupt lager av löv eller obrunnen hästgödsel blandat med halm, kutterspån eller något annat strömaterial. Djupet på ströbädden varierade mellan en halv och en meter, beroende på vilken kultur som skulle odlas, vilket material den bestod av och var i landet man befann sig. Det gick åt stora mängder gödsel, vilket det fanns gott om i städerna fram till i början av 1900-talet. Då städernas hästar i allt högre grad ersattes av bilar blev gödsel en bristvara. Som ersättning användes exempelvis latrin eller sopor (vilka vid den tiden till stor del bestod av hushållsavfall och annat organiskt material). Bänkarna kunde även värmas av rök eller vatten i rör från en värmepanna, på samma sätt som i växthus, eller av värme alstrad av elektricitet.³⁰²

Under de första decennierna av 1900-talet värmdes växthusen ofta med ved. Arbetet med att mata värmepannan med ved pågick dygnet runt och fanns det trädgårdsdrängar eller trädgårdselever var det en av deras arbetsuppgifter att se till att det brann.³⁰³ Vid Krusenbergs ägnade trädgårdsmästaren mycket tid under vinterhalvåret med att hugga ved, köra hem ved från skogen och köra ved till växthusen. Vid gården fanns gott om skog och arbetet utfördes under en årstid som var relativt lugn i trädgården. De flesta handelsträdgårdar hade inte tillgång till egen skog och efterhand blev uppvärmning med koks och kol allt vanligare. Andra världskrigets utbrott fick större konsekvenser för trädgårdsodlingen än första världskriget, eftersom de flesta handelsträdgårdarna hade växthus som värmdes med kol och koks och dessa bränslen ransonerades. Från andra världskriget ökade produktionskostnaderna kraftigt. I källmaterialet från Nora handelsträdgård framgår det tydligt att kostnaderna för bränslet ökade i samband med kriget och att prisnivån låg kvar på samma nivå efter kriget.

Kolet såldes i två kategorier: industrikol och hushållskol. Priserna för industrikol steg kraftigt när kriget bröt ut, till skillnad mot priset på hushållskol. SHTF lyckades driva igenom att bränsle för uppvärmning av växthus klassificerades som hushållskol och trädgårdsnäringen hade därför en gynnsam ställning till en början. Flera av krigsvintrarna kring 1940

³⁰² Boierth 1926, s. 5–6, 10–11, 19–21; Hässelby hembygdsförening 2011, s. 15; Jonsson 1997, s. 103–104; Sonesson 1930a, s. 608–609, 1034–1035.

³⁰³ Lissing 2012, s. 117.

var mycket kalla och behovet av bränsle särskilt stort. Eftersom trädgårdsodlarna producerade livsmedel så hade de Statens livsmedelskommission med sig och fick extra tilldelningar av bränsle. Odlarna i Storstockholm fick hela sin ranson i kol eller koks, men de som låg längre bort missgynnades. Tungelsta fick endast en fjärdedel av ransonen i kol eller koks och resten i annat bränsle. Så småningom höjdes även priset på hushållskol när importen begränsades allt mer. SHTF protesterade men utan resultat.³⁰⁴

Underhåll

Bänkar och växthus var utsatta för väder, vind och fukt, både inifrån och utifrån. De krävde därför mycket underhåll. Trädetaljer behövde olja, färgen på träet behövde bättras på, glas, spröjsar och trädetaljer gick sönder och behövde bytas ut och så vidare. Under krigsåren blev det brist på linolja och försäljningen ransonerades. I SHTF:s årsbok från 1939 beskrivs problemet: *Ett noggrant underhåll av virket genom impregnering med färg eller linolja är en nödvändighet, ävensom reparation av trasiga glastrutor, för vilket ändamål krävas kitt, en blandning av krita och linolja.*³⁰⁵ Efter hand infördes lättnader i restriktionerna av försäljningen av linolja.³⁰⁶

Jord, gödsel och jordförbättring

Jord är en viktig resurs i en trädgårdsodling, men det nämns sällan i källmaterialen. Trädgårdsmästarna blandade till sin egen jord och det fanns recept på jordblandningar skraddarsydda för olika kulturers varierade behov. Flera av handelsträdgårdarna köpte in torvmull, som förmodligen användes till jordförbättring och som ingrediens i jordblandningar. Sand var en viktig tillsats, särskilt i såjord som ska vara näringsfattig. Frön och unga rötter kan skadas av höga halter av näringsalter. I Nils Welanders anteckningsbok med kulturbeskrivningar, det vill säga "recept" för hur man skulle lyckas med olika kulturer, finns uppgifter om vilken jord respektive kultur skulle ha och hur de skulle gödslas och behandlas i övrigt. Jordblandningarna bestod av kompost, sand, markjord eller landjord (det vill säga jord från odlingslanden), bänkjord, bänkkompost, lövjord (komposterat löv), torvmull och kogödsel. Kalk, benmjöl, hornmjöl, guano, chilesalpeter eller andra näringsämnen tillsattes även. För sådd och sticklingsförökning användes näringsfattig jord, oftast två delar sand med en halv del torvmull

³⁰⁴ SHTF 1941, s. 75–87.

³⁰⁵ SHTF 1940, s. 120.

³⁰⁶ Ibid.

och en halv del bänkjord.³⁰⁷ I växthusen odlades många olika kulturer i samma jord. För att bli av med skadeinsekter och sjukdomar kunde jorden behandlas på olika sätt vilket jag återkommer till i avsnittet om växtskyddsmedel. Jorden kunde också behöva bytas ut, helt eller delvis, och då gick det åt stora mängder.³⁰⁸

Inköpen av handelsgödselmedel ökade under hela perioden. En fördel för herrgårdsträdgårdarna var att det fanns tillgång till gödsel från ladugårdar, stall och hönshus, men handelsgödselmedel köptes trots det in. Det var enkelt att hantera och använda, särskilt i växande kulturer i bänkar och växthus. Handelsgödselmedlen kunde enkelt lösas i vatten och vattnas ut, vilket var ett smidigt alternativ till gödsel eller latrin för exempelvis krukväxtodling. I Nils Welanders kulturbeskrivningar framgår att krukväxterna vattnades med latrin.

Bevattningsvatten

Vattning var ett ständigt återkommande arbetsmoment och särskilt tidskrävande var det i odlingar under glas. Vattning med kanna kunde ta åtskilliga timmar i anspråk varje dag.³⁰⁹ Behovet av vatten varierade mellan olika kulturer och det var sämre för växterna om de fick för mycket vatten än för lite. Bevattningsvatten (sötvatten) var därmed en av de viktigaste resurserna som behövde finnas i anslutning till en trädgårdsodling, särskilt för odlingarna under glas. Det gick åt stora mängder och det var inte någon resurs som man enkelt kunde köpa in.

I förhållande till de övriga tre handelsträdgårdarna var det en betydligt större utmaning för Nilssons handelsträdgård att få tillgång till bevattningsvatten. På Runmarö kunde torkan vara ett stort problem och tillgången till sötvatten i många fall begränsad. Nilsson köpte stora cisterner för att samla upp regnvatten, men det var inte till stor hjälp under regnfattiga år. Så småningom investerade han i en bevattningsanläggning och gjorde en egen konstruktion vid den närliggande sjön Nore träsk för att kunna pumpa och leda vattnet till sina odlingar. Att tillgången till bevattningsvatten var säkerad var en viktig konkurrensfördel i denna miljö och medförde att odlaren kunde dra nytta av de många soltimmarna i skärgården. Lokal förankring kunde vara avgörande för att trädgårdsmästaren skulle få tillgång till vissa resurser genom att denne var en del av den lokala strukturen på en plats, det

³⁰⁷ Danderyds blomsterhandels arkiv.

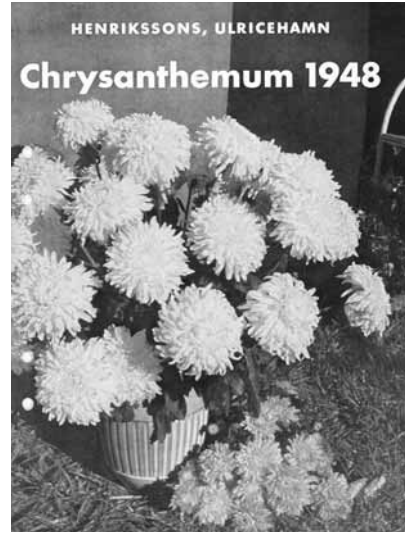
³⁰⁸ Hässelby hembygdsförening 2011, s. 14.

³⁰⁹ I Sandahl 1951, s. 112 anges 3–4 timmar per dag vid den tid då vattningen skedde med kanna, men det var naturligtvis beroende av hur omfattande odlingarna under glas var.



Gesarol, ett DDT-preparat mot skadeinsekter, för bepudring av växter. Fotograf Inger Olausson.

Produktkatalog från Henrikssons handels-trädgård i Ulricehamn, vilka var specialiserade på krysanthemum.



I växthuset pågick vanligtvis odling året om, om det fanns bränsle för uppvärmningen. Knut Karlssons handelsträdgård, Stenungsund. Fotograf Maj Greger, år okänt.



vill säga att få fördelar som en nykomling inte skulle få. Nilsson ägde inte sjön och det framgår inte om det fanns någon konkurrenssituation kring uttaget av vatten från sjön, det vill säga om uttaget till trädgården påverkade eller hotade någon annans nyttjande eller ej, men det skulle kunna vara relevant att resonera kring. Erik Nilsson kan ha haft nytta av sin förankring på Runmarö då han säkrade tillgången till bevattningsvatten.

Växtskyddsmedel

Antalet växtskyddsmedel i handeln ökade snabbt i antal under 1940-talet. De preparat som jag återfunnit i källmaterialen från handelsträdgårdarna beställdes från fröfirmor, till exempel W Weibulls AB eller Sellbergs & Co Fröhandel i Stockholm. I Weibulls trädgårdskatalog från 1948 står: *Under senare år har ett stort antal nya preparat framkommit, som möjliggör allt effektivare åtgärder mot de fiender växtodlaren har att bekämpa. Även detta avsnitt i katalogen har därför ökat avsevärt.*³¹⁰ Samma år belönades kemisten Paul Müller med Nobelpriset för upptäckten av DDT, som var ett effektivt medel för att bekämpa insekter som spred smittsamma sjukdomar, till exempel malaria. DDT och andra kemiska preparat, som till exempel kunde innehålla arsenik eller kvicksilver, fick stor spridning inom växtodling för att bekämpa skadeinsekter. Preparaten medförde att behovet av arbetskraft minskade, en säkrare avkastning och färre skador på frukter, blad och blommor, vilket gav bättre lönsamhet.

De odlare som specialiserade sin produktion på ett mindre antal kulturer minskade riskspridningen. Om odlingarna angreps av någon sjukdom eller skadeinsekt som var specifik för den kultur som odlades, var en stor del av skörden hotad. Därför var behovet av växtskyddsmedel större i en specialiserad odling. På 1950- och 1960-talen insåg allt fler att användningen av många växtskyddsmedel medförde allvarliga negativa konsekvenser för människors hälsa och miljön. Till exempel har DDT och kvicksilver en mycket lång nedbrytningstid och anrikas därför i ekosystemet. Tidigt upptäcktes att insekter utvecklade resistens mot DDT och att mer preparat krävdes för att det skulle få önskad effekt.³¹¹ Att genom växtförädling få fram nya sorter med resistens mot sjukdomar är en väg att gå för att minska användningen av kemiska växtskyddsmedel.³¹² Som ett exempel på det förädlade familjen Welander fram en tomat-sort som var resistent mot sammetsfläcksjuka (se kapitel 8).

³¹⁰ W Weibull 1948, s. 3.

³¹¹ Kreuger 2008, s. 63–67.

³¹² Ibid, s. 71.

För de flesta medel ställdes inga krav på behörighet eller angavs några restriktioner vid inköpen vid denna tid. Ett av undantagen var för medel som innehöll cyanväte (synonymt med vätecyanid), vilket användes för att bekämpa skadedjur i växthus. Sakkunniga från Statens Växtskyddsanstalt utbildade trädgårdsmästare i att använda medlen och utfärdade tillståndsbevis.³¹³ Utöver växtskyddspreparaten såldes sprutor av olika slag för spridning av medel i flytande form: kärrsprutor, ryggsprutor och handsprutor. Några preparat var i form av puder som blåstes ut över träd, buskar och andra växter. Svavelpreparat förångades, till exempel i en svavlingsapparat med fotogenkök.³¹⁴ Många kulturer kräver en längre växtföljd för att minska sjukdomstrycket och undvika jordtrötthet. I växthus var det ofta svårt att åstadkomma växtföljd och i den skyddade, varma och fuktiga miljön trivdes dessutom många skadegörare och sjukdomar. Istället fick jorden bytas ut, behandlas med ånga eller kemikalier (till exempel formalin) för att minska risken för sjukdomar och angrepp av nematoder och andra skadegörare.³¹⁵ Många växtskyddspreparat förbjöds på 1970-talet, men det går ännu att finna rester av växtskyddsmedel i markprover från nedlagda handelsträdgårdar, framför allt där det legat arbetsbodar och växthus.³¹⁶

Löv

Det kunde gå åt stora mängder löv i en handelsträdgård. I källmaterialen från Krusenbergs och från Nora handelsträdgårdar nämns löv. På hösten sattes blomsterlökar tätt i sandblandad jord i lådor som grävdes ned grunt utomhus i väntan på kylan. De täcktes med sand och ett lager med löv för att de skulle gå lättare att få upp då marken frusit. Efter hand togs lövet bort och lådorna med den köldbekämpade löken togs in i växthusen för drivning under vinter och tidig vår. Löv kunde även användas i varmbänkarna då de avger värme då de förmultnar samt komposterades till lövjord, som användes till många kulturer och i jordblandningar.

³¹³ SHTF 1941, s. 39–40.

³¹⁴ W Weibull 1948, s. 101–103.

³¹⁵ Lamm 1951, s. 89–94.

³¹⁶ Haglund & Ländell 2013, s. 29.

Resursernas tillgänglighet vid herrgårdarna

Trädgårdsmästarna på herrgårdarna hade en fördel av att ha tillgång till en mängd resurser som de enskilda handelsträdgårdarna var hänvisade att köpa in utifrån. Det kunde till exempel handla om mark, gödsel, tillfällig arbetskraft och ved att värma växthusen med. Bland övriga anställda fanns kunskap inom områden som kunde vara till nytta för trädgårdens verksamhet. Det fanns en ekonomisk trygghet i att handelsträdgården utgjorde en del av en större verksamhet, till exempel snickeri och smide. En del av avsättningen var säkrad i och med att en del av produktionen gick till herrgårdarnas hushåll. Vid Krusenbergs utgjorde denna andel av försäljningen enbart tre procent av den totala försäljningen i kronor 1907–1908 och vid Antuna omkring tio procent på 1930- och 1940-talen. Hushållen betalade förmodligen ett lägre pris för produkterna än marknadsvärdet och därmed är den procentuella andelen något missvisande.

Det framgick av kontraktet då handelsträdgården vid Krusenbergs gård arrenderades ut, att herrgårdens hushåll även i fortsättningen skulle ha rabatt på de trädgårdsprodukter de köpte in.³¹⁷ Arrendatorn vid Krusenbergs herrgård hade rätt att köpa stallgödsel under perioden 15 november–15 augusti.³¹⁸ Det är svårt att ur tillgängligt källmaterial avgöra i vilken grad trädgårdarna kunde få sina behov tillgodosedda av de resurser som fanns inom gården. Om jordbruket samtidigt hade behov av jordbearbetning eller gödsel kanske tilldelningen blev mindre än vad som behövdes. Det påverkades säkerligen av flera faktorer, till exempel ägarfamiljens intresse för trädgårdsodling, samt av relationen mellan ägaren, inspektorn och trädgårdsmästaren.

Sammanfattning

De flesta handelsträdgårdar hade odling på friland av köksväxter, frukt, bär eller blommor, vilka inte krävde så mycket resurser, men odlingarna var helt beroende av klimatet på platsen och väderleken. Trädgårdsmästaren fick anpassa sortimentet till de rådande odlingsförutsättningarna eller försöka förbättra mikroklimatet och jordmånen. Jordförbättring (tillförsel av gödsel, humus etc.), jordbearbetning och en god växtföljd var viktigt för att få en god avkastning och minska sjukdomstrycket. Många enskilda handelsträdgårdar fick lägga ner ett stort arbete på att få till en god jordmån

³¹⁷ Krusenbergs säteri, E1:1.

³¹⁸ Krusenbergs säteri, F2:1.

då de nyligen etablerats på en plats, jämfört med herrgårdsträdgårdarna, där det ofta funnits en lång kontinuitet av trädgårdsodling. Det kunde å andra sidan innebära risk för jordtrötthet och minskande skördar om näringstillförsel och växtföljd inte sköts.

Odling under glas blev en nyckelresurs för handelsträdgårdarna under 1900-talets första decennier. Med kallbänkar, som värmdes av solens strålar, förlängdes odlingssäsongen under vår och höst jämfört med frilandsodlingen. Med varmbänkar, som värmdes underifrån av gödsel, sopor eller annat material som brann, eller med värme från en panna, kunde odlingsssäsongen komma igång redan kring månadsskiftet januari–februari. Detta krävde dock mycket resurser för uppvärmning, underhåll och i form av arbetskraft. Växthusen innebar att odlingen kunde pågå året om och mer rationellt, men det krävdes en större investering för att bygga dem. Drift- och underhållskostnaderna var högre än för drivbänkarna.

Över tid köpte handelsträdgårdarna in allt fler förbrukningsvaror, till exempel växtmaterial (frön, rotade sticklingar, plantor, lökar och knölar), gödsel eller annat avfall till varmbänkarna, ved, kol eller koks till växthusen, och olja, färg, glas, virke med mera för underhållet av bänkfönster och växthus. Torv, sand, kalk, lövjord och andra organiska och oorganiska jordförbättrings- och gödselmedel behövdes likaså, samt tillgång till bevattningsvatten. Skadeinsekter och sjukdomar trivdes i den varma, fuktiga växthusmiljön, vilket ökade beroendet av växtskyddsmedel. Antalet preparat ökade kraftigt under och efter andra världskriget.

Vid herrgårdsträdgårdarna fanns många av handelsträdgårdarnas nyckelresurser vid seklets början, till exempel gödsel, vatten, växthus och drivbänkar, som de enskilda företagen var tvungna att köpa in från olika leverantörer. Det är däremot inte säkert att tillgängligheten till resurserna var given vid herrgårdsträdgårdarna, om det samtidigt behövdes exempelvis arbetskraft eller gödsel i jordbruket.

12

Sortiment

Handelsträdgårdarnas produktion kännetecknades ofta av kortare kulturer av köksväxter, blommor och jordgubbar. Många hade även fruktträd och bärbuskar. Det visar en sammanställning av uppgifter om sortimentet vid drygt 500 handelsträdgårdar i Stockholms län vid slutet av 1930-talet. Samtliga hade odling under glas och de flesta odlade både nytto- och prydnadsväxter. Resultaten från fallstudierna analyseras och relateras till hur det såg ut på nationell och lokal nivå.

Exempel från Stockholms län

Uppgifter om sortimentet vid 540 handelsträdgårdar i Stockholms län i *Svenska trädgårdar* från slutet av 1930-talet har sammanställts. Det omfattar drygt hälften av alla handelsträdgårdar i länet.³¹⁹ Syftet är att få en generell bild av hur sortimentet såg ut och vad som odlades på friland och under glas. Informationen i *Svenska trädgårdar* är av utrymmesskäl kortfattad. Om man använt ett förtryckt formulär kan det förklara varför vissa kulturer ofta nämns, till exempel tomat, gurka och krysantemum. I andra fall nämns endast att det finns köksväxter eller blommor. Det ger en bild av hur vanliga just dessa kulturer var, även om frånvaron av andra kulturer inte ska tolkas som att de inte fanns. De uppgifter som finns om särskilda kulturer bör ses som ett minimum. Exempelvis finns uppgifter om att 344 (63 procent) av de totalt 540 handelsträdgårdarna hade köksväxtodling på friland, se tabell 12.1, och att samtliga företag hade odling under glas (i drivbänkar

³¹⁹ En beskrivning av uppgifterna i *Svenska trädgårdar* finns i kapitel 3.

och/eller växthus), se tabell 12.2. Ibland angavs hur mycket (i areal, mängd eller antal plantor) som odlades av vissa kulturer men ofta saknas mängd-uppgifter helt. I beteckningen ”odling under glas” ingick odling i växthus, kast, kallbänkar och varmbänkar.

Genomgången av sortimenten visar att de allra flesta (nära 80 procent) av handelsträdgårdarna odlade både nytto- och prydnadsväxter i någon form. Till nyttoväxter räknas allt ätbart, såsom grönsaker, rotfrukter, frukt och bär. Till prydnadsväxter räknas blommor av olika slag, som snittblommor, krukväxter, utplanteringsväxter, perenner och liknande. Åtta procent av de 540 handelsträdgårdarna hade enbart prydnadsväxter och 14 procent enbart nyttoväxter. Av de kulturer som angavs ha odlats under glas går det inte att urskilja om de odlades i växthus eller drivbänkar. Ibland går det att räkna ut, eftersom vissa kulturer odlades uteslutande i växthus (till exempel julstjärnor) respektive drivbänkar (till exempel blomkål). I andra fall är det svårare. Ett exempel är melon, som odlades både i drivbänkar och i växthus.

Tabell 12.1. Uppgifter om odling och sortimentet på friland vid 540 handelsträdgårdar i Stockholms län i bokverket Svenska trädgårdar från 1939.

Frilandsodling (kalljord)	Antal företag	Andel i procent (n=540)
Odling på friland	504	93 %
Köksväxter	344	63 %
Blommor	226	41 %
Fruktträd	261	48 %
Jordgubbar	258	47 %
Hallon	220	40 %
Krusbär	110	20 %
Vinbär	135	25 %

De uppgifter som finns med utgör ett minimum. I begreppet ”köksväxter” kan både ingå ett brett sortiment av olika köksväxter eller ett mer begränsat, specialiserat sortiment.

Källa: Lind & Thulin, 1939, s. 165–366.

Tabell 12.2. Uppgifter om sortimentet i växthus och drivbänkar vid 540 handelsträdgårdar i Stockholms län i bokverket *Svenska trädgårdar från 1939*.

Odling under glas (drivbänkar och växthus)	Antal företag	Andel i procent (n=540)
Odling under glas	540	100 %
Tomater	369	68 %
Gurka	316	58 %
Melon	192	35 %
Krysantemum	391	72 %
Cyklamen	125	23 %
Blomsterlök (inkl. amaryllis)	117	19 %
Begonia	108	19 %
Rosor (både som snitt och i kruka)	98	18 %

De uppgifter som finns med utgör ett minimum.

Källa: Lind & Thulin, 1939, s. 165–366.

Köksväxter under glas

Odling av köksväxter i växthus och drivbänkar var främst inriktad på primörer, värmekrävande kulturer eller förkultivering av småplantor för senare utplantering på friland (till exempel kål). I fallstudierna odlades exempelvis gurka och slanggurka, tomat, melon, blomkål, bönor, rabarber, samt olika primörer (rädisor, spenat, morötter, sallat, tidig potatis, dill), se bilaga 2, 5, 6 och 7. Vissa korta kulturer, till exempel rädisor och spenat, kunde skördas en månad efter sådd. De odlare som specialiserade sig på ett fåtal grönsaker i växthus satsade ofta på tomater och gurka.³²⁰ Den första specialiserade växthusodlingen grundades år 1900 av trädgårdsmästaren A. E. Svensson i Göteborg, som bland annat hade praktiserat i England. Efter utlandsvistelsen började han odla slanggurka och tomater i växthus som han arrenderade av regementet i Kviberg i Göteborg. De första åren var efterfrågan liten och det mesta såldes till Grand Hotel i Göteborg. Marknaden för dessa grönsaker ökade dock snabbt och 1907 anlade Svensson en egen trädgård, med specialbyggda växthus för gurka och tomater, i Grimbo på Hisingen utanför Göteborg.³²¹

I en liten skrift från 1916 från Steninge handelsträdgård, norr om Stockholm, står följande: *Vad grönsakerna beträffar kommer en särskilt stor odling*

³²⁰ Frukt- och trädgårdsutredningen 1938, s. 240.

³²¹ Ekbrant 1939, s. 57–58.

Sallat planteras som mellankultur till tomat i växthus. Sallaten hinner skördas innan tomatplantorna vuxit så högt att de skuggar dem. Trädgårdsmästare Carl-Olof Olausson, Knut Karlssons handelsträdgård, Stenungsund. Fotograf Maj Greger, 1950-talet.



Trädgårdsmästare Johan Arvid Landqvist krukar in sticklingar. Fotograf och år okänt. Landqvists handelsträdgård.

av gurkor och tomater att vidmakthållas. Gurkorna är ju sedan gammalt alla svenskers favoriter, och tomaterna vinna allt mera den användning i de svenska hushållen, som de så ärligt förtjäna.³²² Marknaden växte snabbt och i slutet av 1930-talet var tomat och gurka de största köksväxtekulturerna under glas i Sverige.³²³ År 1935 beskrev den skånske handelsträdgårdsmästaren Ernst Söderberg att odlingen av tomater *genomgått en rekordartad utveckling* och att det i Skåne fanns många odlingar med specialiserad produktion av tomater, *nästan fabriksmässigt*, för försäljning i andra delar av landet.³²⁴ Trots detta ökade importen kraftigt. År 1912 importerades 32 ton tomater, 1930 mer än 900 ton. Under den ekonomiska krisen under 1930-talet minskade kundernas köpkraft och importen sjönk under några år, men 1936–1938 importerades 1 300 ton årligen. Ökningen var närmare 4 000 procent på 25 år!³²⁵

En kultur som tog tid och resurser i anspråk i Krusenbergs handelsträdgård var odlingen av rädisor. De odlades i varmbänkar och såldes i stora kvantiteter. Räkenskapsåret 1908–1909 såldes nära 16 000 stycken, de flesta i mars–april, för cirka 100 kronor. Som en jämförelse såldes vid samma tid drygt 700 sallatshuvuden för 50 kronor. Om arbetet med att lägga, driva och underhålla varmbänkarna inkluderas, var rädisorna en arbetskrävande kultur. Det tycks märkligt att de odlades i stor mängd då de hade ett lågt värde på marknaden. Jag har spekulerat i om det var en bra förkultur i varmbänkarna eller om det var ett krav från ägarfamiljen, att de skulle odlas i stor mängd. I facklitteratur finns uppgifter om att rädisor i varmbänk var en vanlig mellankultur till exempelvis morötter. Rädisor och morötter såddes samtidigt i rader, varannan rad av vardera. När morötterna behövde mer utrymme var rädisorna redan skördeklara.³²⁶

Köksväxter på friland

I fallstudierna förekommer en mängd köksväxter som odlades på friland, till exempel lök (röd, gul, syltlök, purjolök), potatis, spenat, olika sorters kål (främst vitkål och blomkål), olika sorters ärtor och bönor (skärbönor, sprit-ärtor, sockerärtor, vaxbönor, bondbönor), olika sorters rotfrukter (morötter, kålrötter, rödbetor), sparris, sallat och så vidare (se bilaga 2, 5, 6 och 7). Många av de grövre köksväxterna var lönsammare att odla i större skala

³²² Steninge handelsträdgård 1916, s. 19.

³²³ Lind & Thulin 1939 och 1940.

³²⁴ Söderberg 1935, s. 134.

³²⁵ SHTF 1941, s. 180; *Viola* 1930, nr 21, s. 5.

³²⁶ Tingholm & Fich 1952, s. 371.

och gav bättre skördar då de odlades på öppna fält än i de små handels-trädgårdarna. Från slutet av 1920-talet blev köksväxtodling på åkermark ett betydelsefullt komplement vid allt fler jordbruksföretag i takt med att jordbruken mekaniserades. Där fanns ofta bättre förutsättningar att få till en god växtföljd, bättre tillgång till gödsel och en maskinpark med jordbe-arbetningsredskap samt lägre kostnader för odlingsmarken än vid handels-trädgårdarna.³²⁷ Produkterna tålde dessutom lagring och längre transporter och var inte lika beroende av att odlas nära marknaden.

År 1943 var de största kulturerna av köksväxter på åkermark morötter (20 procent), bruna bönor (16,7 procent), vitkål och rödkål (11,7 procent), lök (10,6 procent), trädgårdsärtor, rödbetor, blomkål, palsternackor, spenat och övriga bönor.³²⁸ Under perioden 1943–1949 samlades det årligen in uppgifter om den odlade arealen av dessa kulturer samt gurka och ”övriga köksväxter”. De största produkterna var vitkål, morötter och matlök. Vit-kålsproduktionen stimulerades i början av kriget genom att garantipriser fastställdes för skörden 1942. Liknande åtgärder sattes in för att säkerställa produktionen av morötter. Arealen köksväxter på åkermark minskade trots detta under krigsåren, men ökade igen efter kriget.³²⁹ Det är svårt att utläsa om den ökande konkurrensen påverkade sortimenten i fallstudierna, då de sålda produkterna ofta inte specificeras. Vid herrgårdsträdgården vid Antuna minskade sortimentet av köksväxter på friland över tid.

Köksväxtodlingen på åkermark var mest omfattande i södra Sverige trots att förutsättningarna för en storskalig produktion var mycket goda i de norra delarna av landet. På 1920- och 1930-talen gjordes försök med köks-växtodling på flera platser i Norrland vilka jämfördes med odlingsförsök i Skåne. Resultaten visade att skördarna av många kulturer i norra Sverige blev mycket höga och av bättre kvalitet. Den kortare odlingssäsongen kom-penserades av de många soltimmarna per dygn.³³⁰

I direkt anslutning till vissa livsmedelsföretag fanns omfattande grönsaks-odlingar av vissa kulturer. Ett exempel på detta var AB Gustaf Bongs kon-servfabrik, som grundades 1903 i Ystad i Skåne. I området var det många som började odla sparris, bönor och andra grönsaker som konserverades och salufördes av Bong. En fördel för odlarna var att konservindustrin även kunde ta hand om tillfällig överproduktion. Den ersättning de fick var lägre än marknadspriset, men å andra sidan var avsättningen garanterad.³³¹

³²⁷ Frukt- och trädgårdsutredningen 1938, s. 237.

³²⁸ SCB 1944, s. 44.

³²⁹ Ledin 1952b, s. 17–18; Trädgårdsutredningen 1952, s. 10.

³³⁰ Ekbrant 1939, s. 57–59; Ledin 1952b, s. 17–18; Sonesson 1930a, s. 494–495; SCB 1944, s. 104.

³³¹ Ekbrant 1939, s. 60; Frukt- och trädgårdsutredningen 1938, s. 236.

Snittblommor och krukväxter

I fallstudierna fanns en mängd blomsterkulturer på friland och i växthus, se bilaga 2, 5, 6 och 7. På friland odlades exempelvis aster, ringblomma, brudslöja, dahlia, nejlika, prästkrage, solros, gladiolus och luktaert. I växthus fanns krysantemum i alla fyra fall. Några övriga exempel på snittblommor och krukväxter var tulpan, ros, fuchsia, pelargon, cyklamen, julros och snittgrönt (till exempel hängsparris). Blomsterodlingen under glas ökade kraftigt från 1890-talet, då efterfrågan ökade och blomsteraffärer blev allt vanligare. Före första världskriget importerades vissa snittblommor av hög kvalitet från Italien och Frankrike. De svenska odlarna hade inte någon möjlighet att hävda sig i konkurrensen. Blomsterodlingen var därför främst inriktad på krukväxter fram till första världskriget. När importen begränsades under krigsåren lyckades de svenska odlarna ta över marknaden, vilket höll i sig då gränserna återigen öppnades.³³²

På 1920-talet ökade både den inhemska odlingen och importen av snittblommor kraftigt. Under 1930-talet specialiserade sig allt fler odlare på ett mindre sortiment. De största kulturerna var krysantemum, nejlikor, rosor och olika krukväxter. I vissa delar av landet hade blomsterodlingen en betydande plats inom trädgårdsodlingen, framför allt i anslutning till de tre största städerna Stockholm, Göteborg och Malmö.³³³ På friland odlades främst ettåriga eller perenna kulturer för snitt eller kulturer för senare drivning i växthus samt utplanteringsväxter, till exempel penséer. De handelsträdgårdar som hade en bred produktion av både nytto- och prydnadsväxter, odlade framför allt grönsaker i växthusen under sommaren och blommor under vinterhalvåret. Krysantemum var en av de främsta blomsterkulturerna under 1900-talets första hälft. En anledning var att den passade väl in i årscykeln i växthusproduktionen, då den togs in i växthusen samtidigt som grönsaksproduktionen avtog och hann sköras innan produktionen inför julen kom igång på allvar.³³⁴

Fotoperiodismen upptäcktes av två amerikaner år 1920, vilket innebar att trädgårdsmästarna lärde sig att styra vissa växters blomning till en annan tidpunkt på året än den naturliga. Krysantemum och julstjärna är så kallade kortdagsväxter och stimuleras att bilda knopp och blomma av att dagarna blir kortare. Genom mörkläggning ett bestämt antal timmar per dygn kan de fås att blomma när som helst under året. Långdagsväxter sätter knopp då de får ljus ett bestämt antal timmar per dygn och dagsneutrala växter kan

³³² Berge 1939, s. 49–55.

³³³ Berge 1939, s. 49–55; Trädgårdsutredningen 1952, s. 19.

³³⁴ Hässelby hembygdsförening 2011, s. 14.

blomma när som helst under året utan behandling.³³⁵ Andra växter behövde en period med kyla för att blomma, till exempel tulpaner och liljekonvaljer som drevs till blom från jul och till dess de började blomma utomhus. Julen var en viktig högtid för blomsterodlarna. Några populära julblommor som finns med i fallstudierna var liljekonvaljer, julrosor, tulpan, narciss, amaryllis och hyacint. Blomsterlök importerades i stora mängder från Holland. Det fanns även en produktion av blomsterlök i Sverige, men den hade svårt att hävda sig i konkurrensen. Drivningen av lök till försäljning under vinterhalvåret var betydelsefull för många trädgårdsmästare.³³⁶

På 1930-talet fanns flera specialodlingar av liljekonvaljer som odlades på friland under några år innan de skördades, sorterades och förvarades kallt tills det var dags att driva dem fram till blomning. De kallades iskonvaljer för att de förvarades i kylrum, vilka länge kylades med is. Efterhand togs de fram och värmebehandlades i 35-gradigt vatten under 12–16 timmar innan de planterades i krukor eller lådor för vidare drivning. Temperaturen fick inte avvika för mycket och termometern var därför ett viktigt redskap.³³⁷ Under 1910-talets andra hälft såldes 700–1 000 liljekonvaljer per år från handelsträdgården vid Krusenbergs gård under december–april. I Landqvists dagbok nämns arbetet med liljekonvaljerna under året 1916–1917. Den första november grävdes liljekonvaljer upp på friland. Den 24 januari finns uppgifter om att liljekonvaljer varmvattenbehandlades och inplanterades dagen efter. Från slutet av november och fram till mitten av februari återkom uppgifter om att konvaljer togs fram, putsades och planterades in.³³⁸

Ett problem att ta hänsyn till som blomsterodlare var att modet kunde växla och det kunde gå snabbt, exempelvis om kunderna från ett år till ett annat inte längre var intresserade av rosor med korta skaft, eftersom det kommit in rosor med långa skaft från andra länder. Det ledde till att gamla sorter snabbt fick ersättas av nya, samt växtförädling initieras för att få fram nya sorter som tilltalade konsumenterna samt fungerade bra i odling och distributionsled.

³³⁵ Fotoperiodism. <http://www.ne.se/lang/fotoperiodism>, Nationalencyklopedin, hämtad 2014-01-02.

³³⁶ Hässelby hembygdsförening 2011, s. 14.

³³⁷ Sonesson 1930a, s. 895.

³³⁸ Landqvists handelsträdgårds arkiv, Landqvists dagbok 1913–1922.



Ivar Welander skördar hallon vid Nora handelsträdgård. Fotograf och år okänt. Danderyds blomsterhandels arkiv.



Skörd av smultron. Trädgårdsmästare Carl-Olof Olausson. Fotograf Maj Greger, år okänt.

Frukt och bär

I fallstudierna odlades frukt och bär på friland och under glas. I växthuset vid herrgårdarna odlades vindruvor och persikor (Antuna). På friland fanns fruktträd av olika slag (äpple, päron, plommon), bärbuskar (hallon, vinbär, krusbär) samt jordgubbar och smultron. Jordgubbar odlades även i bänkar och i Nora handelsträdgård drevs de fram tidigt i växthuset (se bilaga 2, 5, 6 och 7). Frukt- och bärodlingar krävde mer långsiktiga investeringar och framförallt fruktodling skiljde sig från de korta kulturerna som annars var karaktäristiska för handelsträdgårdarna. Korta kulturerna gav en större möjlighet till flexibilitet. Om efterfrågan förändrades var det då enklare att snabbt byta inriktning. Fruktträden tog många år på sig innan de gav några större skördar och krävde också större arealer.

Frukt

Handelsträdgårdarna i städerna var ofta små till ytan och det fanns inte utrymme för några omfattande fruktodlingar. Fruktträd fanns i högre grad i andra trädgårdar än i handelsträdgårdar och plantskolor.³³⁹ Vid herrgårdarna var utrymmet större och i fallstudierna framgår att fruktodlingarna varit omfattande vid Krusenbergs och Antuna. Frukt var värdefullt och importerades tidigt, vilket jag återkommer till i kapitel 14. Under 1900-talet har den yrkesmässiga odlingen av frukt varit omfattande på vissa platser i landet. På 1930-talet fanns flest fruktträd i Skåne och runt Stockholm. 60 procent utgjordes av äpple och resten lika fördelat mellan päron, körsbär och plommon. Sedan 1930-talet har fruktodlingen i landet haft störst ekonomisk betydelse på Österlen vid Skånes östkust. Päron, som inte är lika hårdiga, odlades i Skåne, Östergötland, Gotland och södra Bohuslän, plommon i Skåne och Mälardalen samt körsbär främst i Västergötland. År 1943 fanns flest fruktträd per arealenhet i Stockholms stad och län följt av Göteborgs- och Bohus län. Per invånare fanns det flest fruktträd i Kristianstads län.³⁴⁰

Härdigheten var en viktig faktor att ta hänsyn till vid plantering av fleråriga växter, framför allt fruktträd. Det var flera mycket kalla vintrar under 1940-talets första år, de omskrivna krigsvintrarna, då stora mängder fruktträd frös ihjäl eller skadades av kylan. Den 26 februari 1942 var det –28,2 grader i Stockholm, vilket var den lägsta temperatur som uppmät-

³³⁹ SCB 1944, s. 56.

³⁴⁰ Jonasson 1937, s. 98–99; Lind 1939, s. 73–74; Frukt- och trädgårdsutredningen 1938, s. 12; SCB 1944, s. 59.

tes under åren 1940–1949.³⁴¹ I början av seklet bildades Sveriges pomologiska förening, som bland annat propagerade för ökad fruktodling och fruktkonsumtion. År 1910 tog de fram en karta med odlingszoner för hela Sverige, där zon 1 har gynnsammast förhållanden och zon 8 störst krav på hårdighet. Kartan avsåg fruktodling, men förfinades vid mitten på seklet och fick genomslag för odling av alla vedartade trädgårdsväxter som odlas i Sverige.³⁴²

På 1930-talet fanns fler än 400 äppelsorter i odling för försäljning. Frukt- och trädgårdsutredningen, Sveriges pomologiska förening och flera andra aktörer inom trädgårdsnäringen drev på att antalet sorter skulle minskas till ett trettiotal, som skulle vara härdiga och tåliga. De tog fram några olika listor och förordade att dessa sorter skulle väljas vid omplantering och omympning av befintliga träd. På listorna fanns endast ett fåtal av de svenska lokalsorterna, till exempel den sörmländska äppelsorten Åkerö. Ett motiv var att det skulle underlätta marknadsföring och hantering i handelsledet, från grossist till butik. Det var en av flera åtgärder för att rationalisera trädgårdsodlingen i landet och bättre stå emot konkurrensen av importerad frukt.³⁴³ Carl G. Dahl, pomolog och föreståndare för trädgårdsutbildningen på Alnarp, skrev: *Tänk om vi fruktodlare kunde för varje årstid ha blott en enda äppelsort i en enda kvalitet, som alla köpare godkände!*³⁴⁴

Bär

Jordgubbar har haft i särklass störst omfattning inom yrkesmässig bärodling, följt av hallon, svarta vinbär och krusbär. I Stockholms stad och län var den totala arealen av hallon i handelsträdgårdar och plantskolor 83 hektar och jordgubbar 98 hektar, vilket motsvarade 38 respektive 50 procent av den totala odlingen av dessa bär, både kommersiell och privat. Av svarta vinbär och krusbär finns uppgifter om antal buskar. Per arealenhet fanns flest i Stockholms stad och län följt av Göteborgs- och Bohus län. Per antal invånare var det flest i Kristianstads län. Omkring 11 respektive 6 procent av krusbärs- och vinbärsbuskarna i Sverige fanns i handelsträdgårdar och plantskolor.³⁴⁵

³⁴¹ SCB 1944, s. 58; SCB 1959, s. 9.

³⁴² Zonkarta, http://www.tradgard.org/svensk_tradgard/zonkarta/index.html, Riksförbundet Svensk Trädgård, hämtad 2014-02-13.

³⁴³ Frukt- och trädgårdsutredningen 1938, s. 200; Lind 1939, s. 76–78. Lokalsorterna var äldre kulturväxter som var anpassade till de odlingsförhållanden (till exempel klimat) som fanns på den plats där sorten uppkommit.

³⁴⁴ Dahl 1930, s. 3.

³⁴⁵ SCB 1944, s. 59, 96–101.

Jordgubbar är en relativt kort kultur som ger bäst skörd tre–fyra år efter plantering och sedan byts ut. Redan kring sekelskiftet 1900 transporterades jordgubbar till Stockholm från Påarp i Skåne, där det fanns ett renhållningsverk och därmed gott om gödsel till odlingarna. Under de första åren var kvaliteten på bären inte alltid bra då de nådde avsättningsorten, men efter hand blev transporterna snabbare och emballagen mer ändamålsenliga. Odlarna lärde sig också att välja sorter som klarade längre transporter och att undvika konstbevattningsmetoder för att få mer transporttåliga bär. Jordgubbarna låg i spånkorgar som rymde två liter bär. Dessa ställdes i trälådor, 52 spånkorgar i varje med ett trågaller mellan varje lager. Då trälådan var full skruvades locket fast. Jordgubbsodlingen spreds till andra delar av västra Skåne och försäljningens omfattning varierade år från år. Kring 1930 rörde det sig om 100 000–200 000 liter per år. Frakten per tåg gick relativt snabbt vid denna tid. Ett tåg som lämnade Malmö vid tre på eftermiddagen var framme i Stockholm tidigt på morgonen dagen därpå. Från Påarp och Mörarp kom särskilda vagnar enbart lastade med jordgubbar, vilka kopplades på det ordinarie tåget i Hässleholm. Även i Göteborg fanns en marknad för de skånska jordgubbarna.³⁴⁶

Parallellt med handelsträdgårdarnas framväxt hade torghandel med frukt, bär och vilda eller odlade blommor varit ett viktigt komplement till inkomsterna vid många hushåll. Fruktträd kunde växa på sämre marker och i impediment. De konkurrerade inte med åkermarkernas grödor och det var därför inte ovanligt med extensiva fruktodlingar av olika slag. Trädgårdshistorikern Maria Flinck har exempelvis funnit uppgifter från 1660-talet om att bönder i Sorunda socken sålt plommon i Stockholm.³⁴⁷

Följande citat från 1904 ger en antydning om vilken betydelse odling och försäljning av jordgubbar hade för fiskarna i Stockholms skärgård: *Många hushåll säljer för 7 å 800 kr. om året och det blir ju en afsevärd tillökning i inkomsterna.*³⁴⁸ I den miljö där Erik Nilsson grundade sin handelsträdgård var det således en lång tradition av jordgubbsodling, vilket kan förklara att han började med att plantera jordgubbar och hade en vision om att det skulle bli företagets specialitet.

³⁴⁶ Claesson 1930, s. 1, 7.

³⁴⁷ Flinck 1994, s. 124, 150.

³⁴⁸ *Trädgården* 1904, nr 5, s. 87. 700 kronor år 1904 motsvarade cirka 40 000 kronor i 2013 års penningvärde. Edvinsson & Söderberg 2011, s. 270–292.

Grövre och finare trädgårdskulturer

Av de grödor som odlades i handelsträdgårdar togs de grövre köksväxterna i allt högre grad över av jordbruksföretag som odlade dessa i större skala, vilket nämndes tidigare i detta kapitel. Grövre köksväxter är möjliga att odla rationellt och kostnadseffektivt på större arealer med hög användning av maskiner. I de mindre trädgårdsodlingarna blev de dyrare, mer resurskrävande kulturerna kvar, som jag här valt att kalla ”fina” kulturer.³⁴⁹ Dit räknas till exempel primörer, växthuskulturer (t.ex. gurka och tomat) eller blommor (som snitt och i kruka). De krävde mycket resurser i form av bränsle, bänkar eller växthus, arbetstid och kunskap. Det var i hög grad en hantverksmässig produktion med begränsningar i vilken grad kunde rationaliseras. Odlingen krävde daglig tillsyn och skötsel och det var många arbetsmoment från frö eller stickling till salufärdig produkt, vilka inte var möjliga att mekanisera.

De fyra egenskaper som Barney menade att resurser skulle ha för att vara konkurrenskraftiga, det vill säga värdefulla, sällsynta, svåra att imitera samt att resurserna är effektivt organiserade.³⁵⁰ Kan de ge en bild av handelsträdgårdarnas konkurrenskraft jämfört med andra odlingsföretag inom trädgård och jordbruk? De finare kulturerna betingade ett högre pris än de grövre och särskilt primörerna var mer värdefulla ju tidigare de blev klara på säsongen, då tillgången var begränsad, det vill säga produkterna var sällsynta. De var svåra att imitera eftersom de krävde specialistkunskap och mycket resurser. Köparna ville ha just dessa produkter och de gick därför inte att ersätta med något annat.

Att de fina kulturerna inte kunde lagras medförde att odlaren inte kunde vänta in ett bättre pris om ett överskott uppstod på marknaden, utan var tvungen att acceptera det pris som erbjöds.³⁵¹ De grövre köksväxterna kunde i de flesta fall lagras och var inte lika ömtåliga. Odlaren av dessa kulturer hade därmed större möjlighet att invänta ett bättre pris. Ett alternativ var att transportera dem till en annan ort där efterfrågan var större. Därmed var de även enkla för odlarens eventuella konkurrenter att köpa in och sälja vidare. I tabell 12.3 har jag gjort en indelning av de båda kategorierna för att visa vad som skiljde dem åt.

³⁴⁹ Fin i betydelsen späd, förstklassig, finsmakande.

³⁵⁰ Barney 1991, s. 105–107; Landström & Löwegren 2009, s. 223–224. VRIO är den förkortning som används för dessa egenskaper, vilket står för ”value”, ”rarity”, ”imperfectly imitable” och ”organization”, se kapitel 4.

³⁵¹ Förutsatt att det ökade utbudet av denna produkt på marknaden medförde att priset sjönk. Aspekter som en hög kvalitet, som attraherade kunderna, eller att köpare och säljare ingått avtal rörande försäljningen av en viss vara kan sätta detta resonemang ur spel.

Tabell 12.3. Trädgårdskulturer uppdelade i grova och fina.

	Grova trädgårdskulturer	Fina trädgårdskulturer
Exempel på kulturer	Morötter, rödbetor, olika sorters lök, olika sorters kål, bönor, ärtor.	Växthustomater, växthusgurka, primörer (dvs. tidiga, späda morötter, sallat, rädisor, dill, persilja, tidig färskpotatis, spenat), sparris, blommor.
Odlingsbetingelser och krav	Kunde odlas storskaligt på friland och många moment kunde skötas rationellt med redskap på traktor. En kultur per säsong på en och samma odlingsyta.	Krävde i hög grad specialkunskap, speciella krav på värme t.ex. i drivbänkar eller växthus och odlingarna var beroende av tillgång till bränsle. Arbetskrävande då det mesta arbetet måste göras för hand. Ofta avlöste flera olika kulturer varandra på en och samma odlingsyta.
Skörd	Vissa skördades maskinellt och skörden kunde ske vid en och samma tidpunkt.	Skördades i många fall vid upprepade tillfällen eftersom allt inte mognar samtidigt.
Tålighet	Inte särskilt ömtåliga, tål transport och lagring och kunde odlas mer avlagset från marknaden.	Mycket ömtåliga och behövde snabbt komma ut på marknaden. Krävde närhet till kund eller omsorgsfull emballering.
Marknadsvärde	Betingade ett lägre pris.	Betingade ett högre pris.

Detta gäller framför allt 1900-talets första hälft.

Allt fler specialiserade företag

Över tid ökade andelen trädgårdsföretag med en specialiserad produktion av ett fåtal kulturer. De tillgängliga fysiska resurserna (till exempel växthus, växthusinredning och redskap) anpassades, liksom försäljningskanaler, förpackningar och annat som rörde försäljningen av produkterna. En fördel var att trädgårdsmästaren hade möjlighet att bli särskilt skicklig på att odla fram dessa kulturer, då odlingsförutsättningarna kunde skraddarsys. En nackdel var att sårbarheten ökade om odlingarna drabbades av sjukdom eller skadegörare som angrep just det växtslaget. Av den anledningen var dessa odlare mer beroende av kemiska växtskyddsmedel. Sårbarheten var

också hög om stora kvantiteter odlades av en kultur som starkt förknippades med en viss högtid, exempelvis julstjärnor vid jul. Om de inte hann bli klara i tid gick de inte att sälja. Många företag med en specialiserad odlingsinriktning låg i områden med flera trädgårdsföretag i kluster, exempelvis i Hässelby och i Tungelsta och var inriktade på snittblommor och krukväxter i växthus eller grönsaksodling i bänk.³⁵² I Hässelby och Skälby var de få som odlade frukt och bär, jämfört med länet som helhet.³⁵³ De större företagen hade bättre möjlighet att rationalisera driften och inrikta sig på ett snävt sortiment. De låg främst i närheten av Stockholm, Göteborg och i de sydligaste delarna av landet.³⁵⁴ Ingen av handelsträdgårdarna i fallstudierna låg i kluster, men handelsträdgårdarna vid Antuna gård och Nora handelsträdgård sålde sina produkter i Klarahallarna, i konkurrens med ett stort antal andra odlare. Dessa handelsträdgårdar hade en tydligare inriktning på frukt och bär respektive blommor. De som sålde större delen av produktionen på torg hade anpassat sig till kundernas efterfrågan på en mängd olika trädgårdsprodukter, vilket omfattade det mesta från snittblommor till vitkål.

Sammanfattning

Enligt uppgifter om sortimentet vid drygt hälften av handelsträdgårdarna i Stockholms län vid 1930-talets slut hade samtliga odling under glas (i bänkgård eller växthus). Nästan alla handelsträdgårdar hade någon form av odling på friland. De flesta hade ett sortiment som bestod av både nytto- och prydnadsväxter. Odlingen av köksväxter under glas omfattade främst primörer, värmekrävande kulturer (till exempel tomat, gurka och melon) och drivning av småplantor för vidare odling på friland. Tomater och gurka var de största kulturerna och fanns vid fler än hälften av handelsträdgårdarna. Odling av köksväxter på friland var fortfarande vanlig, men i allt högre grad odlades grövre köksväxter, främst morötter, bruna bönor, vitkål, rödkål och lök, rationellt i större skala på åkermark, ofta som komplement till jordbruksföretag. Det var vanligast i södra Sverige, trots att förutsättningarna för köksväxtodling visat sig goda i de norra delarna av landet.

Blomsterodling var betydelsefull för många handelsträdgårdar, främst kring de tre största städerna där efterfrågan var stor. De företag som hade en bred produktion och odlade i växthusen året om, drev fram krysanter-

³⁵² Hässelby hembygdsförening 2011, s. 14–15; Johansson 1987, s. 297.

³⁵³ Lind & Thulin 1939, s. 165–366.

³⁵⁴ Frukt- och trädgårdsutredningen 1938, s. 48, 238.

mum på hösten, blomsterlök under vinterhalvåret och odlade grönsaker, till exempel gurka och tomat under sommarhalvåret. Många blomsterodlare var specialiserade på ett mindre sortiment, till exempel nejlikor, rosor och krukväxter. Vissa kulturer kunde fås att blomma utanför sin naturliga blomningsperiod genom att de behandlades med kyla (till exempel tulpaner och liljekonvaljer) eller ett visst antal timmar mörker per dygn (till exempel julstjärnor eller krysantemum).

Fruktodling krävde större arealer än vad de stadsnära handelsträdgårdarna hade tillgång till och var därför vanligare vid exempelvis herrgårdsträdgårdar. Det krävdes mer långsiktiga investeringar för att odla frukt, då det tog många år innan de gav skörd, och handelsträdgårdarna hade ofta korta kulturer.



Johan Arvid Landqvist (stående) arbetar i bänkgården vid sin handelsträdgård i Årsta utanför Uppsala. Fotograf och år okänt. Landqvists handelsträdgård.

13

Handelsträdgårdarnas lokalisering

Vid 1900-talets början styrdes lokaliseringen av handelsträdgårdarna i hög grad av tillgången till resurser som var betydelsefulla för deras konkurrenskraft. Teorierna om plats och rörelserum är relevanta att koppla till resonemangen om handelsträdgårdarnas lokalisering. Över tid påverkades lokaliseringen, det vill säga platsen, på grund av förändringar i rörelserummet, exempelvis behovet av och tillgången till olika resurser.

Handelsträdgårdarnas koppling till resurstäta platser

Handelsträdgårdar sägs ofta ha sitt ursprung i trädgårdsodlingar vid herrgårdar, som Antuna och Krusenberg är exempel på, och andra högreståndsmiljöer. Där var de ursprungligen till för ägarfamiljens försörjning. Trädgårdsmästaren skötte parkanläggningarna och drev fram exotiska och resurskrävande frukter och prydnadsväxter. Trädgården fyllde en viktig funktion för att markera ägarfamiljens status i samhället och var därför prioriterade och fick troligtvis tillgång till de resurser som behövdes.³⁵⁵ Trädgårdshistorikern Åsa Ahrland ger flera exempel på försäljning av trädgårdsprodukter från herrgårdsträdgårdar på 1700-talet. Det finns exempel på att trädgårdsprodukter kunde transporteras längre sträckor, exempelvis från Engsö i Västmanland per båt till ägarfamiljens bostad i Stockholm. Produkter såldes även där samt vid trädgården och i närliggande orter.³⁵⁶

³⁵⁵ Ahrland 2006, s. 117, 136.

³⁵⁶ Ibid, s. 117–120, 136, 144–145.

Under 1800-talets andra hälft expanderade trädgårdsodlingarna vid många herrgårdar och trädgårdsmästare anställdes.³⁵⁷

Vid herrgårdarna fanns i början av seklet många av de nödvändiga resurser som krävdes för trädgårdsodling, till exempel odlingsmark, gödsel, arbetskraft, ved och kontanta medel för att investera i växthus och drivbänkar. Tillgängligheten till dessa resurser var bland annat beroende av ägarens intresse för och prioriteringar av trädgårdens verksamhet. I städerna och i dess närhet har det också funnits en lång kontinuitet av trädgårdsodling för avsalu. Många trädgårdsprodukter är ömtåliga färskvaror som inte tål lagring och snabbt behöver nå kunden efter skörd. I många fall pågår dessutom produktion och försäljning året om. I städerna fanns många resurser värdefulla för odling, till exempel gödsel (stallgödsel från stadens hästar, latrin, hushållsavfall och andra sopor), arbetskraft och en marknad. Tillgången till resurser skiljde sig således åt, vilket påverkade de olika handelsträdgårdarnas konkurrenskraft.

Antalet handelsträdgårdar ökade kraftigt över hela landet från 1800-talets slut och ett antal decennier in på 1900-talet. Ökningen skedde till största delen i eller i närheten av tätorter och städer, eller i närheten av snabba transporter dit per järnväg, farled eller väg.³⁵⁸ Odlingen av trädgårdsprodukter var störst i Stockholms län fram till slutet av 1940-talet. Av den totala trädgårdsodlingen i länet 1937 låg 71 procent av frilandsodlingen och 87 procent av odlingen under glas i eller i nära anslutning till Stockholm och Södertälje. I dessa områden bodde 88 procent av länets befolkning.³⁵⁹

Avfall, mark och förmånliga lån

Tillgången till gödsel och annat avfall från djur och människor i städerna var en nyckelresurs, då det användes som värmekälla till varmbänkarna, vilket beskrevs i kapitel 11.³⁶⁰ För Nilsson var det tillgång till mark och läget i förhållande till marknaden som var viktiga resurser då han etablerade sitt företag i Långstrand. För Nora handelsträdgård är det svårare att utläsa varför en handelsträdgård anlades på just den platsen på 1920-talet.

I Lövsta, nordväst om Stockholm, anlades en soptipp 1889. Dit transporterades stockholmarnas avfall med ett tåg som i folkmun kallades Silverpilen på grund av de silverblänkande vagnarna. I anslutning till tippen

³⁵⁷ Ulväng 2008, s. 212.

³⁵⁸ SCB 1941, s. 70–71.

³⁵⁹ Ibid, s. 69.

³⁶⁰ Hässelby hembygdsförening 2011, s. 12–13.

togs stockholmarnas latrin om hand, och blandades med torv till pudrett i en särskild fabrik. Detta gödselmedel såldes till lantbrukare utanför staden. Många trädgårdsmästare var intresserade av att bygga upp sin handelsträdgård med närhet till dessa viktiga resurser (gödsel från stadens hästar, latrin och sopor) och ett privat initiativ gjorde detta möjligt. Carl Trolle-Bonde, ägare till Hässelby slott, styckade upp en del av sina ägor i lotter vilka såldes till trädgårdsmästare omkring 1900. Hässelby utvecklades tillsammans med Skälby, som låg strax intill, och Tungelsta, tre mil söder om Stockholm, till tre av de mest betydelsefulla orterna för svensk trädgårdsnäring. På 1930-talet var det fler än 100 handelsträdgårdar i Hässelby och antalet var detsamma fram till 1950-talet då nedläggningarna började. Den sista handels-trädgården lades ned 2008.³⁶¹

I Skälby och Tungelsta var det AB Hem på landet som låg bakom försäljningen av mark till trädgårdsmästare. Markägare hade på egen hand sålt tomter i städernas närhet, men dessa områden saknade en genomtänkt struktur. Aktiebolaget bildades 1899 för att göra något åt det ökande behovet av bostäder, som var en följd av att städernas befolkning växte. De köpte upp mark i Stockholmsregionen, i områden där det fanns järnvägsförbindelse med den centrala staden. Marken styckades upp till tomter, vägar och så vidare, och uppläts eller såldes till dem som var intresserade av att bygga en egen bostad. År 1907 inrättades en statlig jordförmedlingsfond för att ge förmånliga lån till dem som ville köpa och driva ett småbruk, men annars inte skulle haft råd till det.

Det finns exempel på att egnahemslån bidrog till att öka antalet trädgårdsföretag. Ett exempel är från Tungelsta, där AB Hem på landet köpte upp mark 1907. Järnvägen mellan orten och huvudstaden invigdes 1901 och den var viktig både för att transportera in det som odlades till marknaden i Stockholm och för att frakta ut hästgödsel från staden till odlingarna. Många trädgårdsmästare köpte odlingslotter på orten och inriktade sig på blomsterodling och odling i drivbänkar. Markpriserna steg under första världskriget, men subventionerades för att gynna småbrukare inklusive trädgårdsmästare.³⁶² Ett exempel på en motsvarande utveckling inom en region som följd av järnvägens tillkomst är från Bedfordshire i Storbritannien. De förbättrade transporterna ledde till att antalet handelsträdgårdar ökade kraftigt. Köksväxter transporterades in till staden och hästgödsel därifrån till odlingarna.³⁶³

³⁶¹ Bexelius & Westberg 1976, s. 75–77; Hässelby hembygdsförening 2011, s. 10–12; Myrsten 2008; Mårald 2003, s. 28–29.

³⁶² Edling 1999, s. 8–9; Juhlin-Dannfelt 1925, s. 740; Sehlin 1949, s. 15–18.

³⁶³ Beavington 1975, s. 31–32.

Transporter av ömtåliga varor

Utvecklingen inom transportsektorn har haft stor betydelse för utvecklingen inom trädgårdsnäringen. Som tidigare nämnts var det svårt att frakta många trädgårdsprodukter, vilka är ömtåliga och snabbt försämrar i kvalitet efter skörd. Trots det transporterades trädgårdsprodukter längre sträckor per båt redan på 1700-talet, vilket beskrevs tidigare i detta kapitel. När allt fler handelsträdgårdar anlades nära marknaderna i städerna blev det korta avståndet en konkurrensmässig fördel gentemot herrgårdsträdgårdarna, särskilt då konkurrensen ökade och bränslet för transporterna blev dyrare eller ransonerades.

Med närhet till marknaden

Under 1900-talets första decennier använde sig många trädgårdsmästare av en enkel dragkärra för att transportera produkterna till torget, om det inte fanns tillgång till häst och vagn eller närhet till järnväg eller båtförbindelse. Under 1930-talets andra hälft hade många trädgårdsmästare tillgång till bil eller lastbil, men då bensinen ransonerades under andra världskriget blev det återigen aktuellt med häst och vagn eller cykelkärror för att lösa transporterna.³⁶⁴ Handelsträdgårdarna i fallstudierna använde sig av olika typer av transportmedel. Från Krusenberg var det en väg på 1,5 mil in till centrala Uppsala. Uppgifterna om transporterna är få. Det fanns en båtbrygga vid Krusenberg och då och då finns uppgifter om att trädgårdsprodukter fraktades in till staden per båt, men det finns även uppgifter om att de kördes in på vagn via landsvägen och över bron i Flottsund. Det finns uppgifter om att trädgårdsmästare Gellert vid ett tillfälle blev påkörd då han var på väg till torget och att vagnen med grönsaker och blommor då hamnade i diket.³⁶⁵

Antuna gård låg nära Rotebro station och hade därmed goda förbindelser till Klarahallarna med tåg. Från Nora handelsträdgård transporterades varor per cykel eller buss innan den första bilen köptes in 1950. För Nilsson var det geografiska läget i förhållande till Sandhamn nära nog optimalt. Det krävdes tillgång till en båt för att ta sig dit, men avståndet var kort och transporten smidig, så länge sjögången inte var alltför hård. Herrgårdsträdgårdar hade i många fall en mindre gynnsam lokalisering i förhållande till marknaden, jämfört med enskilda företag. Herrgårdsträdgårdarnas ogynnsamma läge i förhållande till marknaden beskrivs i flera publikationer som en starkt

³⁶⁴ Andersson 1977, s. 5; Fredlund 1994, s. 3; Hässelby hembygdsförening 2011, s. 17–18.

³⁶⁵ Fredlund 1994, s. 5.

bidragande orsak till att dessa i många fall arrenderades ut och senare lades ner.³⁶⁶ Produkternas kvalitet riskerade att försämrats, transportkostnaderna blev högre och de drabbades hårdare av ransoneringarna av fordonsbränsle.

Effektivare transporter

I Sverige gjordes stora satsningar under 1800-talets andra hälft för att bygga ut järnvägsnätet över landet. Det gynnade många näringar med känsliga produkter, som trädgårdsnäringen är ett exempel på.³⁶⁷ Trädgårdsnäringens förbund uppvaktade Kungliga järnvägsstyrelsen för att få sända trädgårdsprodukter som ilgods till ordinarie fraktgodspris och fick igenom detta från 1916. Transporterna var inte alltid problemfria. Det kom klagomål om att trädgårdsprodukter skadats av frost eller på grund av förseningar. Det kom så småningom en särskild försäkring mot frostsador vid frakt per järnväg.³⁶⁸ Allt högre krav ställdes på att transportsystemen anpassades för ömtåliga varor. Under en transport från södra Sverige till norra kunde svinnnet uppgå till 30 procent för grönsaker eller ännu mer för ömtåliga bladgrönsaker, till exempel spenat. En hel del forskning på 1940- och 1950-talen gick ut på att utveckla mer ändamålsenliga järnvägsvagnar, med kyla och hög luftfuktighet, för att minska förlusterna.³⁶⁹ En notis i tidningen *Viola* från 1947 vittnar om detta:

Norrlands behov av färska grönsaker kan numera tillgodoses bättre än tidigare tack vare att SJ satt in nya isade kylvagnar. Vagnarna går från Malmö tisdags- och torsdagskvällar och från Hälsingborg måndags- och onsdagskvällar med genomgående tåg till Norrland. Dessutom har SJ satt in nya ilstykkegodsvagnar från Malmö och Hälsingborg vid 16-tiden varje dag. De kommer till Stockholm före kl. sex dagen därpå, varigenom det blir möjligt att redan på morgonen köpa grönsaker som skördats i Skåne dagen förut.³⁷⁰

Genom forskning och försök utvecklades metoder att omhänderta produkterna på bästa sätt efter skörd, exempelvis snabb nedkylning, avblastning och förvaring i kylrum. Förpackningar utvecklades som var anpassade till olika produkter, liksom packningsmaterial, kyl- och frysteknik och annat som ledde till att trädgårdsprodukter kunde fraktas allt längre utan att förlora i kvalitet. De nya förpackningarna som kom på slutet av 1940-talet var utformade så att produkterna inte skulle behöva packas om under något led

³⁶⁶ Andersson 1977, s. 4.

³⁶⁷ Olsson 1993, s. 222.

³⁶⁸ SHTF 1943, 37–38, 42.

³⁶⁹ Nilsson 1951, s. 224–227.

³⁷⁰ *Viola* 1947, nr 28, s. 4. Styckegods var gods som transporterades packat i lådor.

från producent till butik. Det medförde att hanteringen blev effektivare och billigare samt att kvaliteten bevarades bättre.³⁷¹ Genom växtförädling togs nya sorter fram, vilka var mindre känsliga för stötar och därmed klarade längre transporter utan kvalitetsförsämringar. De första djupfrysta produkterna i Sverige utgjordes av frukt och grönsaker och lanserades av företaget Findus 1945.³⁷²

Allt längre avstånd mellan producent och konsument

Avstånden ökade allt mer mellan producent och konsument, efter hand som transporterna blev mer ändamålsenliga. Frukt var en trädgårdsprodukt som tidigt fraktades längre sträckor med båt och tåg, eftersom den var relativt värdefull och eftertraktad. Eftersom knappt någon frukt går att odla i de nordligare delarna av landet, transporterades frukt från Skåne till Norrland per järnväg från sekelskiftet 1900 och framåt.³⁷³ Import av frukt från andra sidan jordklotet förekom redan för hundra år sedan i små partier och främst per båt. Under 1910-talet importerades äpplen bland annat från Australien och USA.³⁷⁴ Marknaden blev allt mer global och säsongvariationerna i utbudet av trädgårdsprodukter började suddas ut. Lönsamheten i den resurskrävande produktionen försämrades. Nils Welanders produktion av tidiga jordgubbar, odlade i krukor i växthus, upphörde på 1950-talet på grund av konkurrensen av importerade bär.

I Sverige dominerade länge Stockholms län med flest företag inom trädgårdsnäringen, flest sysselsatta och högst omsättning. Uppgifter från företagsräkningen 1931 visar detta och redovisas i tabell 13.1. Transportsektorn och handeln effektiviserades, markpriserna i och omkring städerna steg och värdet på trädgårdsprodukter sjönk, vilket ledde till att andra faktorer än tidigare kom att styra lokaliseringen av trädgårdsföretagen. Från tiden efter andra världskriget koncentrerades trädgårdsnäringen i allt högre grad till de sydligaste delarna av landet.³⁷⁵ År 1951 utgjorde omsättningen av trädgårdsprodukter i Malmöhus län en fjärdedel av den totala omsättningen i hela landet.³⁷⁶

³⁷¹ Trädgårdsutredningen 1952, s. 71–74.

³⁷² Nilsson 1951, s. 228–232.

³⁷³ Ferlenius 1950, s. 40.

³⁷⁴ Frukt- och trädgårdsutredningen 1938, s. 264, Tilstam 1996, s. 89; Trädgårdsodlingen i Sverige 1935, s. 431.

³⁷⁵ Berge 1946, s. 149–150.

³⁷⁶ Kommerskollegium 1955, s. 97–98.

Tabell 13.1. Antal företag inom trädgårdsnäringen, antal sysselsatta samt omsättningen inom företagen i procent av det totala antalet i hela landet enligt företagsräkningarna 1931 och 1951.

		1931	Andel i för- hållande till hela landet	1951	Andel i för- hållande till hela landet
Stockholms län	Antal företag	879	21 %	1 106	16 %
	Antal syssel- satta	3 124	22 %	3 347	16 %
	Omsättning (tkr)	11 849	24 %	31 677	16 %
Malmöhus län	Antal företag	628	15 %	1 193	18 %
	Antal syssel- satta	2 443	17 %	4 698	22 %
	Omsättning (tkr)	10 843	22 %	47 364	25 %

I företagsräkningarna redovisas uppgifterna från Stockholms län och stad separat och har här slagits samman.

Källa: Kommerskollegium 1935; Kommerskollegium 1955.

När transportsystemen utvecklades blev närheten till kunderna mindre viktig och det var istället andra faktorer som påverkade var trädgårdsnäringen växte sig stark. Odlarna i de sydligaste delarna av landet var tidigare med att samarbeta och organisera försäljningen av sina produkter.³⁷⁷ Exempelvis gick flera odlare ihop och tog fram gemensamma emballage för sina produkter. Företagen var i högre grad specialiserade och produktionen därmed mer rationell. De klimatmässiga fördelarna i sydligaste Sverige blev dessutom allt viktigare vartefter bränslet blev dyrare under andra världskriget. Antalet lastbilar ökade och utrustades så småningom med kylsystem. Trädgårdsprodukter hade även börjat fraktas per flyg. Även de mest känsliga produkterna klarade av längre transporter. Utvecklingen inom transportsektorn bidrog till att de skånska odlarna i allt högre grad sålde sina produkter över hela landet.³⁷⁸ Teknikutvecklingen var naturligtvis även gynnsam för importörerna och bidrog till en ökad konkurrens från andra länder, vilket jag återkommer till i nästa kapitel.

³⁷⁷ Frukt- och trädgårdsutredningen 1938, s. 240.

³⁷⁸ Trädgårdsutredningen 1952, s. 72–74.

Sammanfattning

Vid herrgårdar och andra högreståndsmiljöer fungerade trädgårdsanläggningar och resurskrävande trädgårdskulturer som statusmarkörer. Ett eventuellt överskott såldes redan på 1700-talet direkt vid trädgården, i en närliggande stad eller längre bort om det fanns båtförbindelser. Från 1800-talets slut ökade antalet handelsträdgårdar i form av enskilda företag. Olika aktörer, till exempel privatpersoner eller AB Hem på landet, styckade upp mark i lotter avsedda för småbruk, vilka även passade bra för handelsträdgårdar. Dessa anlades i hög grad i områden med tillgång till resurser som bidrog till deras konkurrenskraft, exempelvis färsk gödsel till varmbänkarna, arbetskraft, en marknad eller transporter till en sådan per båt eller järnväg.

Många trädgårdsprodukter är ömtåliga färskvaror som efter skörd snabbt behövde komma till försäljningsplatsen. Utvecklingen inom transportsektorn har haft stor betydelse för utvecklingen av trädgårdsnäringen. Båt och tåg användes tidigt för längre transporter. I början av 1900-talet låg många handelsträdgårdar nära marknaden och varorna transporterades ofta med dragkärra eller häst och vagn. Allt fler skaffade bil eller lastbil eller anlätde åkerier för transporter, medan andra fick klara sig med cykel eller buss.

Trädgårdsnäringens förbund drev på att frakterna per järnväg skulle subventioneras för trädgårdsprodukter. På 1940- och 1950-talen genomfördes forskning och försök för att anpassa transportsystemen för trädgårdsprodukter. Bland annat togs kylvagnar fram för transporter av färskvaror med järnväg. Så småningom fraktades allt mer med lastbil och lägre sträckor med flyg. Nya material och förpackningar utvecklades liksom metoder för att ta hand om produkterna efter skörd så att kvaliteten behölls. Denna utveckling gynnade kvaliteten på de produkter som importerades och marknaden blev allt mer global. Frukt, som är mer tålig och värdefull, fraktades tidigt från exempelvis USA och Australien.

Markpriserna i och omkring städerna steg och konkurrensen ökade från andra länder eller regioner med lägre produktionskostnader. Allt detta ledde till att andra faktorer kom att styra lokaliseringen av de enskilda företagen. Handelsträdgårdarna hade varit flest i Stockholms län, men under denna period blev de allt fler i Skåne. År 1951 utgjorde omsättningen i trädgårdsföretagen i Malmöhus län en fjärdedel av den totala omsättningen i Sveriges trädgårdsföretag.



*Torghandel med trädgårdsprodukter utanför Klarahallarna, Klara strand, år 1947.
Fotograf Lennart af Petersens. Stockholms stadsmuseum.*

14

Avsättningen av trädgårdsprodukter

Handelsträdgårdsmästarna skulle odla produkter som efterfrågades, av en kvalitet som gjorde dem eftertraktade, erbjuda dem till ett pris som täckte kostnaderna och som kunden var beredd att betala. I detta kapitel behandlas konkurrenssituationen på marknaden, handelns utveckling och vilka strategier som kunde tillämpas för att uppnå konkurrenskraft. I de fyra fallstudierna kan olika marknadsstrategier utläsas för hur odlingsinriktning och sortiment anpassades efter marknaden.

Ökad konkurrens

Urbaniseringen innebar bland annat att efterfrågan på livsmedel och andra varor ökade och att det skapades nya marknader där företagare av många olika slag såg en möjlighet att etablera sig. Ekonomhistorikerna Sven Gerentz och Jan Ottosson menade att handel var en av de viktigaste orsakerna till den kraftiga tillväxten i Stockholm under 1900-talets första hälft. Från 1900 till 1910 ökade antalet verksamma inom handeln i huvudstaden från 17 500 till 32 000 personer. Utbyggnaden av infrastrukturen i hela landet drevs i sin tur fram av handelns expansion.³⁷⁹

Konkurrensen på marknaden ökade allt mer. Antalet trädgårdsföretag blev fler och importen ökade, vilket jag återkommer till. I allt högre grad odlades grövre köksväxter i större skala på åkermark, vilket beskrevs i kapitel 12. Den så kallade *osunda konkurrensen* från statliga, kommunala och privata odlingar nämns ofta i skrifter från SHTF. Det handlade om att träd-

³⁷⁹ Gerentz & Ottosson 1999, s. 20–21, 195.

gårdsprodukter såldes under den rådande prisnivån på marknaden eftersom många av dessa odlingar hade tillgång till billig arbetskraft (till exempel vid fängelseanstalter). En återkommande fråga i facktidningarna, och som även fick utrymme i trädgårdsutredningen från 1938, var odlarnas irritation över konkurrensen från kringresande försäljare som nedsättande kallades för månglare. De köpte upp billiga produkter med varierande ursprung och kvalitet och sålde dessa varor vidare. De beskyldes för att dumpa priserna och därmed bidra till en osund konkurrenssituation, eller för att ta upp odlarnas platser på torget. Andra var mer positiva och menade att det var mer ekonomiskt att trädgårdsmästaren lade sin tid på att odla och överlät försäljningen till mellanhänder för en procentuell ersättning.³⁸⁰ Frågan om osund konkurrens hade även retat upp trädgårdsmästarna som varit verkamma i staden tvåhundra år tidigare.³⁸¹

Odlingen av trädgårdsväxter för husbehov i koloniträdgårdar och villaträdgårdar ökade, men det framställs inte som ett hot mot den yrkesmässiga produktionen. Man menade att många fick smak för trädgårdsprodukter, vilket ledde till att intresset för att köpa trädgårdsprodukter snarare ökade.³⁸² Få privatpersoner hade möjlighet att odla annat än frilandskulturer eller i kallbänkar. 89 procent av trädgårdsväxterna under glas (i drivbänkar och växthus) odlades i handelsträdgårdar eller plantskolor 1943, enligt uppgifter från Statistiska centralbyrån (SCB).³⁸³ De som var intresserade av krukväxter, snittblommor, tomater och gurka odlade i växthus, utplanteringsväxter tidigt på våren, primörer och andra resurskrävande kulturer, köpte dessa från en handelsträdgård.

Import

Importen av färsk frukt och grönsaker ökade under 1900-talets första hälft, även av sådana produkter som gick att odla inom landet, se tabell 14.1. Från att ha varit ett låglöneland vid mitten av 1800-talet, ökade lönenivåerna i Sverige kraftigt kring sekelskiftet 1900. Det medförde att produktionskostnaderna ökade i jämförelse med andra länder där lönerna befann sig på en lägre nivå (till exempel i södra Europa), vilket gynnade importen till Sverige.³⁸⁴ Under perioden 1912–1914 importerades i genomsnitt 3 100 ton äpplen per år, främst från Storbritannien, Tyskland och Amerika. I

³⁸⁰ Frukt- och trädgårdsutredningen 1938, s. 133–134; Gerentz & Ottosson 1999, s. 230; Hallberg 1906, s. 23; *Trädgården* 1902, nr 1B, s. 27.

³⁸¹ Ahrlund 2006, s. 160–161.

³⁸² Ekbrant 1943, s. 74.

³⁸³ SCB 1944, s. 84, 96.

³⁸⁴ Schön 2008, s. 30–31.

början av 1930-talet hade andelen importerad frukt från Amerika och Australien ökat kraftigt, se tabell 14.2. Utbudet av många trädgårdsprodukter varierade kraftigt över säsong. Genom importen från delar av världen med en skördesäsong som var förskjuten i förhållande till den i Sverige kunde produkter erbjudas under en längre period. Sven Hermelin, sekreterare i Sveriges pomologiska förening på 1930-talet, var kritisk till att kunderna åt sig mätta på importerade körsbär från Italien, vilka fanns i handeln innan de svenska bären mognat. Sedan ratades de svenska bären trots att de smakade mycket mer.³⁸⁵

Tabell 14.1. Import av färsk frukt och grönsaker i ton, årsmedeltal per treårsperioder.

	1912/1914 ton	1930/1932 ton	Förändring %
Äpple	3 100	16 800	+ 440
Päron	600	7 600	+ 1 200
Apelsin	5 900	27 100	+ 360
Banan	1 100	12 400	+ 1 000
Blomkål	90	900	+ 900
Lök	1 500	4 400	+ 190
Tomat	30	900	+ 2 900

Källa: Trädgårdsodlingen i Sverige 1935, s. 424–425.

Tabell 14.2. Import av äpple från de fem största exportörerna till Sverige, i ton och procent, årsmedeltal per treårsperioder.

	1912/1914 ton	%	1930/1932 ton	%
Danmark	200	6	600	4
Tyska riket	600	20	1 500	9
Storbritannien	1 200	39	1 000	6
Amerikas Förenta Stater	500	16	9 500	57
Australiska Statsför- bundet	100	3	2 200	13
Total import	3 100		16 800	

Källa: Trädgårdsodlingen i Sverige 1935, s. 431.

³⁸⁵ Hermelin 1932.

Importen ökade med undantag från de två perioderna med världskrig, då konkurrensen minskade. Under de båda världskrigen var marknaden för produkter odlade inom landet god, trots att det även blev brist på bränsle och andra resurser som trädgårdsföretagen var beroende av. E.G. Andersson, handelsträdgårdsmästare i Norrtälje, beskriver sin och faderns handels-trädgård under andra världskriget:

Så kom krigsperioden då landet isolerades och trädgården upplevde sin guld-ålder. Allt vad trädgårdarna producerade gick att sälja, och min far fick uppleva goda tider. Då fick han lön för all den möda han lagt ner för att förvandla det lilla lantstället till en handelsträdgård.³⁸⁶

Det ledde till att kvaliteten på produkterna sjönk eftersom det mesta gick att sälja. När gränserna öppnades efter krigen ökade importen återigen och konkurrensen om kvalitet och pris ledde till att antalet handelsträdgårdar minskade. Kostnaderna ökade samtidigt för bränsle, arbetskraft och annat som var nödvändigt i produktionen.³⁸⁷

Avsättningen för trädgårdsprodukter i Stockholm

Ännu ett par decennier in på 1900-talet sålde de flesta trädgårdsmästare sina varor på torget i den närmsta staden eller hemma vid handelsträdgården. I Stockholm såldes trädgårdsprodukter på Hötorget, Kornhamnstorg, Munkbrotorget och Östermalmstorg. Längre fördes diskussioner om behovet av en saluhall för trädgårdsprodukter, bland annat för att torghandeln ansågs vara ohygienisk. Ett annat skäl som lyftes fram var att konsumenterna enklare kunde jämföra priserna hos olika försäljare om de var samlade på ett ställe. Centralsaluhallen, som invigdes 1912 och låg i anslutning till Kungsgatan, skulle lösa en del av dessa problem, men ratades av både kunder och försäljare. År 1926 invigdes en saluhall enbart för trädgårdsprodukter i Stockholm, Trädgårdshallen, som låg på Sveavägen nära Hötorget. I början av 1880-talet fanns åtta blomsteraffärer i Stockholm och tjugo år senare hade antalet ökat till omkring 70.³⁸⁸

I Stockholm minskade torgytan från 13 000 kvadratmeter år 1911 till 7 400 kvadratmeter år 1932. I Klarakvarteren i centrala Stockholm hade det funnits partihandel med färska råvaror sedan 1920-talet. År 1933 invigdes

³⁸⁶ Andersson 1977, s. 30.

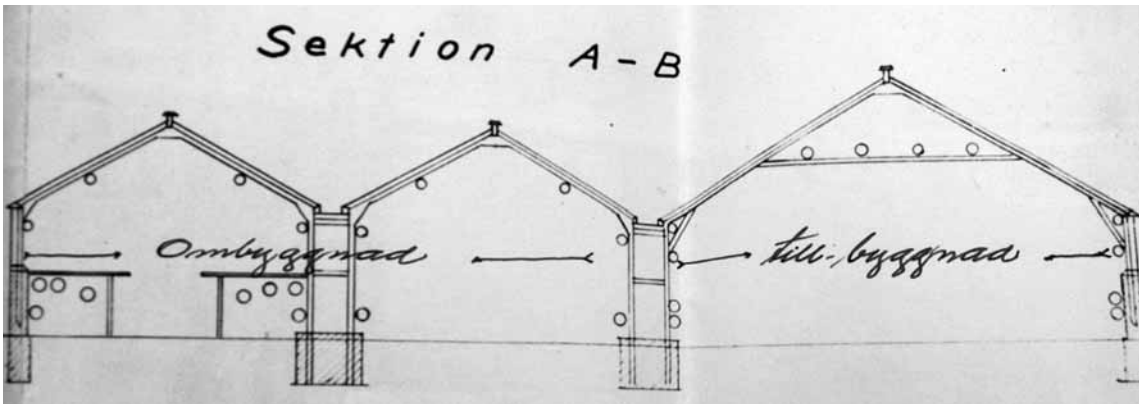
³⁸⁷ Andersson 1977, s. 10; Trädgårdsutredningen 1952 s. 4–9.

³⁸⁸ Blomgren 1904, s. 2; Gerentz & Ottosson 1999, s. 86, 113, 199–203, 217, 231; Lind & Thulin 1939–1940; Tilstam 1996, s. 49; *Viola* 1930, nr 8, s. 5.

Päron är ett exempel på en frukt som tidigt importerades trots att den går att odla i Sverige. Den lämpar sig dock inte för lagring. Fotograf Inger Olausson.



En skiss över de tre nya växthusen som uppfördes vid Nora handelsträdgård under 1940-talets andra hälft. Danderyds blomsterhandels arkiv.



Klarahallarna, med en parthall för försäljning av blommor, grönsaker, frukt och bär. Främst såldes produkter från odlare i närområdet, där två exempel var Antunas handelsträdgård och Nora handelsträdgård. Klarahallarna låg intill järnvägen, vilket var en stor fördel för de handelsträdgårdar som låg en bit utanför staden men nära en järnvägsstation, som i Antunas fall. Produkterna såldes främst i parti, men det som blev över kunde säljas direkt till konsumenter. På torget mellan Klarahallarna och Klara strand fanns utrymme för torghandel med trädgårdsprodukter, se figur på sidan 206. En av hallarna var speciellt inrättad för fruktimportörer, grönsaksgrossister, fisk och verksamheter med anknytning till dessa branscher. Försäljningen av färskvaror i Klarahallarna pågick fram till 1962, då transportererna per järnväg i hög grad ersatts av lastbilar eller bilar. Det var trångt och problematiskt att ta sig fram och parkera kring Klarahallarna och fördelarna med ett centralt läge hade förbytts till nackdelar. Samma år invigdes de nya parthallarna i Årsta.³⁸⁹

Handeln förändrades

Över tid förändrades handeln. I början av seklet mötte ofta trädgårdsmästaren sina kunder på torget eller vid handelsträdgården. Över tid ökade parthandeln i betydelse och antalet grosshandlare, som skulle förmedla varor från odlarna till livsmedelshandeln, steg. Antalet livsmedelsbutiker blev fler. Det fanns specialbutiker för olika livsmedel, bland annat grönsaker, frukt och blommor, parallellt med att livsmedelskedjor växte fram.³⁹⁰ I kapitel 13 beskrevs det ökade fysiska avståndet mellan odlare och konsument. I och med förändringarna inom handel och transport ökade även det organisatoriska avståndet mellan producent och konsument. Parthandeln växte och mellanhänderna blev fler, vilket ställde nya krav på varorna. Om kunderna efterfrågade förstklassig frukt till ett högre pris skulle det vara möjligt för handlaren att beställa just det från grossisten som i sin tur köpte upp partier av önskad kvalitet från odlarna. Detta kommer jag att behandla i avsnittet som följer.

³⁸⁹ Tilstam 1996, s. 12–14, 37, 52, 65.

³⁹⁰ Gerentz & Ottosson 1999, s. 307,

Den viktiga kvalitetsfrågan

Frågor som rörde trädgårdsprodukternas kvalitet var aktuella under hela tidsperioden och drevs på av den ökande konkurrensen från importerade produkter samt förändringen av handeln. Kvalitet handlade om att produkterna skulle förändras så lite som möjligt från skörd till konsumtion, vara oskadda och välutvecklade. Kvalitetsfrågan hängde samman med utvecklingen inom många andra områden, till exempel hanteringen av trädgårdsprodukterna efter skörd, utvecklingen av transportsystem och emballage, regler för sortering i olika kvalitetsklasser, växtförädling, ett ökat utbud av bekämpningsmedel, och förändringar inom handel och distribution.³⁹¹

En fråga som drevs ihärdigt var att frukt, grönsaker och blommor skulle vara sorterade i kvalitetsklasser och noggrant förpackade i ändamålsenliga förpackningar. Från slutet av 1800-talet och fram till 1930 handlade diskussionerna främst om äpplen och i viss mån annan frukt. De första reglerna i Sverige för sortering och packning av frukt i olika kvalitetsklasser kom redan 1901.³⁹² Det innebar att det fanns fastställda regler för vilka egenskaper frukten skulle ha för att räknas som förstklassig och därmed kunna säljas till ett högre pris. Reglerna såg olika ut för olika kulturer. Enligt facktidningarna från tiden var de importerade produkterna, till skillnad från de svenska, omsorgsfullt paketerade och exponerade i fruktaffärerna. Detta drev på utvecklingen. För att de svenska odlarna skulle kunna hävda sig i konkurrensen och den kostsamma importen kunna minskas, arbetade bland andra länsträdgårdsmästarna med att lära ut hur frukten skulle skördas, sorteras och paketeras. De som var skickligast premierades på tävlingar i samband med de återkommande trädgårdsutställningarna.³⁹³ Ett citat ur tidningen *Trädgården* från 1908 ger en illustration till hur förhållandena i vissa fall hade varit inom landet omkring tjugo år tidigare: *Att det varit ett styft stycke arbete att detronisera sill-, rödfärgs-, cement- och snustunnor med alla dess mer eller mindre oaptitliga mellanformer såsom fruktpackningskärl är säkert ...*³⁹⁴

Det dröjde ett par decennier innan motsvarande diskussioner rörde blommor och grönsaker. Nils Sonesson, som var byrådirektör i Kungliga lantbruksstyrelsen och en flitig skribent vid tiden, gav 1919 ut första upplagan av *Handbok för trädgårdsodlare*. Där finns beskrivningar av fruktens behandling vid skörd och förvaring, sortering och packning samt hur krukväxter och snittblommor kunde emballeras. I *Svensk trädgårdstidning* från

³⁹¹ Trädgårdsutredningen 1952, s. 62–63, 71–74.

³⁹² Lind 1909, s. 15–16, Lind 1939a, s. 80, Stening 1908, s. 105–107.

³⁹³ Frukt- och trädgårdsutredningen 1938, s. 93; Lind 1909, s. 15–16.

³⁹⁴ Stening 1908, s. 105.

1924 handlar en artikel om emballage för grönsaker och bär som användes i Norge, där utvecklingen på området hade kommit längre.³⁹⁵ Som en följd av trädgårdsutredningen 1938 inrättades Sveriges Standardiseringskommision. De utarbetade *provisorisk svensk standard* med förslag om hur olika kulturer skulle sorteras och paketeras. Reglerna fastställdes 1943 efter att odlarnas organisationer, bland annat SHTF, granskat och godkänt dem. De omfattade exempelvis tomat, gurka, melon, ärtor, lök, ett stort antal rotfrukter, kålväxter, bladkryddväxter och andra grönsaker.³⁹⁶

Ett viktigt argument för att driva igenom reglerna var att de odlare som kunde erbjuda grossisterna större partier av väl sorterade och emballerade produkter hade en konkurrensfördel.³⁹⁷ Om grönsakerna skulle behöva packas om i något led innebar det dels merarbete och dels att kvaliteten på produkterna riskerade att försämrats ju fler gånger de hanterades. Det var därför viktigt att ha standardiserade regler som alla följde för att underlätta handeln med produkterna. *Provisorisk svensk Standard* för gurka, melon och tomat innebar bland annat bestämmelser för hur förpackningarna skulle märkas, generella kvalitetsregler och specifika för de tre kulturerna. *Produkten skall vara nyskördad, ren, frisk, fast, välformad och av lämplig utvecklingsgrad för att tåla avsedd transport och försäljningstid samt enhetligt och omsorgsfullt sorterad. Frost- eller värmeskada får ej förekomma. Till Standard A hänföres endast felfri produkt med i särskilda bestämmelser angiven tolerans.*³⁹⁸ Det tilläts smärre skador eller defekter för Standard B.

Som ett exempel var de särskilda bestämmelserna för växthusodlad gurka för Standard A: *Lång, jämnvuxen, ej krokig, med för sorten typiskt grön färg. Smak ej bitter. Vikt mellan 400 och 750 g. Tillåten längdvariation i samma förpackning 4 cm.*³⁹⁹ För säkerhets skull fanns även ordförklaringar med. *Ren* innebar *fri från jord, föroreningar och eventuella rester av besprutningsmedel.*, *Frisk* innebar *icke vissnad eller skadad av insekter, svampar, bakterier m m* och *Ej krokig* innebar *att böjning motsvarade högst gurkans egen tjocklek.*⁴⁰⁰

När papp och cellofan ersatte trä i förpackningarna vid mitten av 1900-talet blev de betydligt lättare och enklare att hantera. Vid samma tid utvecklades nya produkter, som pappkartonger med genomskinliga fönster för champinjoner, eller cellofankartonger med färdigskurna soppgroönsaker för att erbjuda kunderna bekväma, tidsbesparande alternativ.⁴⁰¹ I fallstu-

³⁹⁵ Granlund 1924, s. 113–114.

³⁹⁶ Ledin 1952a, s. 28–29; SHTF 1953, s. 11–12.

³⁹⁷ Frukt- och trädgårdsutredningen 1938, s. 240.

³⁹⁸ Ledin 1952a, s. 29.

³⁹⁹ Ibid.

⁴⁰⁰ Ibid.

⁴⁰¹ Lind 1939, s. 80; Trädgårdsutredningen 1952, s. 64–74; Viola 1950, nr 1; Viola 1950, nr 25.



*Torgförsäljning av blommor och grönsaker. Trädgårdsmästare Carl-Olof Olausson.
Fotograf Maj Greger, 1950-tal.*

dierna finns uppgifter om inköp av silkespapper, bärkorgar och liknande förbrukningsmaterial som användes som emballage till blommor och bär. I Nora handelsträdgård förekommer flest uppgifter om inköp av material för att slå in och paketera olika produkter, till exempel påsar, silkespapper, kräppapper, makulatur och kartonger. Studien av Krusenberg rör en tidigare period då transportmöjligheterna var mer begränsade jämfört med övriga fallstudier. Där fanns en växttransportör, det vill säga en låda, eventuellt glasad, som användes då känsliga växter skulle transporteras till försäljningsplatsen. Det finns uppgifter om att produkter fraktades från Krusenberg till Stockholm, där ägarfamiljen hade en av sina bostäder. Trädgårdsmästare Nilsson på Runmarö transporterade och sålde sina produkter i hemmanickrade lådor som ställdes upp på träbockar på torget.

Handelsträdgårdarnas marknadsstrategier

I de fyra fallstudierna kan olika marknadsstrategier utläsas, det vill säga hur odlingsinriktning och sortiment anpassades för att få konkurrensfördelar på marknaden.

Nilssons handelsträdgård

För trädgårdsmästare Nilsson på Runmarö var målgruppen tydlig. Han riktade sin försäljning till en specifik kundkrets av välbärgade stockholmare som bodde i Sandhamn under somrarna. Nilsson hade direktkontakt med sina kunder eftersom han skötte försäljningen själv. Han erbjöd ett brett sortiment och hade möjlighet att anpassa det efter speciella önskemål, vilket gynnade företagets konkurrenskraft. Förmodligen återkom kunderna varje år. Nilsson ser ut att ha klarat sig bra även om det fanns konkurrens från andra odlare.

I Nilsson anteckningar framgår att han hade tänkt specialisera sig på jordgubbsodling, men sortimentet var brett redan under de första åren. Det fanns grönsaker, bär och blommor av olika slag, bland annat sommarblommor för utplantering. Utbudet av grönsaker var ungefär detsamma över tid, men kompletterades med tomater och gurka odlade i växthus. Sortimentet av blommor ökade, både som snitt och i kruka. De produkter Nilsson av olika anledningar inte odlade själv köpte han in och sålde vidare. Kunderna kunde därmed köpa alla de trädgårdsprodukter de behövde från samma försäljare.

Detta är ett exempel på det Michael Porter kallade fokuserad strategi,

se kapitel 4. Nilsson blev konkurrenskraftig genom att han höll ett brett sortiment. I Nilssons anteckningsböcker framgår att han med omsorg valde ut de sorter som hade en hög avkastning och gav jämn, tidig skörd av god kvalitet, vilket gav högre intäkter. Med tanke på att odlingsarealerna var små och odlingssäsongen kort var det särskilt viktigt med en hög avkastning. Kunderna var framför allt sommarboende i skärgården. De hade begränsade möjligheter till egen odling, samtidigt som de hade råd att köpa vad de behövde. Försäljningen till Runmaröborna var inte särskilt stor. Det behöver inte betyda att runmaröborna var ointresserade av grönsaker och trädgårdsprodukter. De kan ha täckt sitt behov genom egen odling för husbehov. Utöver Nilssons handelsträdgård fanns ytterligare en handelsträdgård på ön och minst en person till som odlade grönsaker och blommor för försäljning i Stockholm.⁴⁰²

Utbytet mellan företagare och andra aktörer på mindre orter var mer intensivt än i större. Företagaren på en mindre ort hade större möjlighet att bidra med personlig service och det belönades av samhället i lojalitet med de lokala aktörerna.⁴⁰³ Lokal förankring (se kapitel 4) är av betydelse här, det vill säga att producent var välkänd och hade ett förtroende hos konsumenterna.

Nora handelsträdgård

I Nora handelsträdgård omfattade försäljningen av blommor omkring 40–50 procent, av grönsaker cirka 20 procent och av bär omkring 20–30 procent vardera (se kapitel 8, tabell 8.3). Blommorna såldes i Klarahallarna.⁴⁰⁴ Produktion av tidiga jordgubbar var kostnadskrävande. De var framdrivna i krukor i växthuset och såldes exklusivt till Arvid Nordquists handelsaktiebolag som var grossister för delikatesser och med butik i centrala Stockholm. Till dem levererades även hallon senare på säsongen. Av Porters tre marknadsstrategier kan Nora handelsträdgård sägas ha följt en differentierad strategi, genom en hög kvalitet och speciella kulturer, som de tidiga jordgubbarna. Trädgårdsmästare Nils Welanders yrkesskicklighet finns dokumenterad i flera av källmaterialen. Under sina år som trädgårdsmästare vid Trångsunds herrgård erhöll han priser vid flera tillfällen för blommor och persikor av hög kvalitet. Senare, som trädgårdsmästare i Nora handelsträdgård, berömdes hans förstklassiga blommor.

⁴⁰² Nilssons handelsträdgårds arkiv, anteckningsböcker; Personliga meddelanden, Westerberg 2010.

⁴⁰³ Johannisson 2007, s. 8; Larsson 2008, s. 205–208.

⁴⁰⁴ Det finns muntliga uppgifter om att produkter såldes i Östermalmshallen, men jag har inte funnit skriftliga belägg för det under den undersökta perioden.

Herrgårdsträdgårdarna

Produkterna från Krusenbergs gårds handelsträdgård såldes bland annat på torg i Uppsala i konkurrens med många andra odlare. I Ångelsta och Årsta i Vaksala socken, där två av trädgårdsmästarna vid Krusenberg startade egna företag, fanns ytterligare tolv handelsträdgårdar vid slutet av 1930-talet. I *Svenska trädgårdar* från samma tid omnämns drygt 30 handelsträdgårdar med postadress Uppsala.⁴⁰⁵ Kundernas lojalitet minskade förmodligen i relation till antalet försäljare. Om de inte var nöjda med utbudet från en odlare fanns det många andra att vända sig till. Det var inte trädgårdsmästaren personligen som stod på torget och den nära kontakten mellan producent och konsument som ofta fanns i mindre handelsträdgårdar saknades. Trädgårdsmästaren fick därmed inte någon omedelbar feedback på sortimentet, men om vissa produkter efterfrågades mer än andra bör detta ändå ha nått den som planerade för vad som skulle odlas i trädgården.

De båda handelsträdgårdarna vid herrgårdarna Krusenberg och Antuna fungerade inte som företag i ren bemärkelse och det är svårt att uttyda någon särskild strategi. Syftet med och inställningen till trädgårdsodling kan ha skiljt sig åt mellan ägarna till gården och de anställda trädgårdsmästarna. Antuna gård sålde produkter genom Stockholms trädgårdscentral samt vid Klarahallarna. Vid många herrgårdsträdgårdar, till exempel Krusenbergs handelsträdgård, ökade försäljningen under 1800-talets andra hälft och var som störst under 1920-talet. Under mellankrigstiden blev tiderna svårare för jordbruket, bland annat som en följd av en ökande import, vilket medförde att priserna på marknaden sjönk. Efter hand arrenderade allt fler godsägare ut både herrgårdsträdgårdarna och jordbruken.⁴⁰⁶ På Antuna gård gjordes flera beräkningar omkring 1950 av hur mycket arbetstid och pengar som lades på trädgårdsmästarens olika arbetsuppgifter. Jag tolkar det som ett underlag för en bedömning av trädgårdens lönsamhet inför beslutet om att trädgården skulle arrenderas ut. Mycket av trädgårdsmästarnas tid gick åt till skötsel av parkanläggningen och gårdskarlsarbete (till exempel att hugga ved, kratta löv, skotta snö, sköta gräsmattor och gångar), vilket inte gav några intäkter.⁴⁰⁷

I de konditionerade trädgårdsmästarnas tidskrift förekommer då och då artiklar där olika problem berördes vilka hindrade herrgårdsträdgårdarna från att bli lönsamma. De anställda trädgårdsmästarna uppmanades att sköta bokföringen noggrant. Därmed skulle det bli tydligt för arbetsgivaren

⁴⁰⁵ Fredlund 1994, s. 1; Lind & Thulin 1939, s. 367–420.

⁴⁰⁶ Personliga meddelanden, Ulväng 2012; Ulväng 2008, s. 216–217.

⁴⁰⁷ Antunas gårdsarkiv, arkivkapsel 26 och 27.

hur mycket tid och pengar som gick åt för skötseln av prydnadsträdgården och annat som istället kunde satsats på handelsträdgården.⁴⁰⁸

Förtjänsten är långt ifrån given, och möjligheten att få det hela att ”bära sig” ligger om möjligt ännu längre bort, ty vi får aldrig glömma hur föga lämpad en herrgårdsträdgård är för rationell, ekonomisk trädgårdsodling. Den är icke så anlagd att den utan vidare och med fördel låter sig förvandlas till en lätthanterlig handelsträdgård.⁴⁰⁹

Det finns emellertid många orsaker, som vid dessa trädgårdar försvåra en rationell trädgårdsdrift. Så t ex vill principalen [ägaren] ofta, att det ska odlas en massa olika sorter, ständigt färdiga på de mest olika tider. Mycket skulle vinnas på, om ägaren istället ville åtnöjas med att undan för undan använda sig av de alster, som trädgården med ekonomisk vinst kunde frambringa även för avsalu.⁴¹⁰

På Antuna gård var arbetskraften anställd tills dess att handelsträdgården arrenderades ut 1953. C.F. Lundström, som ägde Antuna gård fram till sin död 1917, var intresserad av trädgårdens verksamhet och gjorde stora investeringar både i park och i trädgårdsodlingar. I källmaterialet från Antuna gård finns i början av 1950-talet en genomgång av trädgårdens ekonomi där ”gårdskarlsarbetet” särredovisas. I detta ingick bland annat arbete i parken. Det tyder på att man ville få en uppfattning om fördelningen mellan de sysslor som gav respektive inte gav intäkter inom trädgårdens verksamhetsområde. Den arbetstid som lades på trädgården hade minskat med motsvarande två heltidstjänster under perioden 1945 till 1950.

Sammanfattning

Trädgårdsmästaren skulle odla produkter som efterfrågades, av en kvalitet som gjorde dem eftertraktade, erbjuda dem till ett pris som täckte kostnaderna och som kunden var beredd att betala. Handelsträdgårdarna blev fler, men de var inte ensamma om att sälja trädgårdsprodukter. Grövre köksväxter odlades i stor skala vid jordbruksföretag. SHTF och andra klagade över den osunda konkurrensen från statliga, kommunala och privata odlingar med lägre produktionskostnader samt från de så kallade månglarna, som sades dumpa priserna på marknaden. Odlingen till husbehov ökade, men beskrevs inte som något hot, snarare ett bidrag till att efterfrågan steg.

⁴⁰⁸ A:son 1927, s. 88.

⁴⁰⁹ Ibid, s. 87.

⁴¹⁰ Lindkvist 1921, s. 110–111.

Utöver detta ökade importen av färsk frukt, blommor och grönsaker kraftigt, även av sådant som kunde odlas inom landet. Ett undantag var under de två världskrigen, då situationen beskrivs som god (eftersom importen av trädgårdsprodukter kraftigt begränsades), trots bristen på vissa importvaror som odlarna var beroende av. Kvalitetsfrågan drevs på av att de importerade varorna var omsorgsfullt emballerade och sorterade, vilket kunderna uppskattade. Åtgärder för att höja kvaliteten på de svenskodlade produkterna diskuterades under hela tidsperioden. Det handlade om att produkterna skulle försämrast så lite som möjligt från skörden tills de nådde konsumenten.

För att underlätta för handeln skulle de sorteras i kvalitetsklasser och storlekar. Nya förpackningar och material utvecklades, anpassade för olika kulturer. Handeln förändrades och det tillkom led mellan odlare och konsument. Grossister köpte upp varor och sålde dem vidare till livsmedelskedjor och andra butiker. De odlare som kunde erbjuda grossisterna större partier av färre sorter, väl sorterade i förpackningar som inte behövde brytas innan de nådde butik, fick konkurrensfördelar.

I Stockholm sålde trädgårdsmästarna sina varor på torg, i butiker och saluhallar. Längre hade en samlad marknadsplats efterfrågats och 1933 invigdes Klarahallarna i centrala Stockholm, främst för partiförsäljning men även viss minutförsäljning. I hallarna fanns även grönsaksgrossister, fruktimportörer och handel med fisk.



Det var inte ovanligt att en mängd olika kulturer odlades samtidigt i växthusen, för att kunna erbjuda kunderna ett brett sortiment. Knut Karlssons handelsträdgård, Stenungsund. Fotograf Maj Greger.

Del 4

Trädgårdsnäringen och samhället

15

En småskalig men ekonomiskt betydelsefull näring

Förändringarna i samhället var omfattande från slutet av 1800-talet och under 1900-talets första hälft. Många av dessa sociala, ekonomiska och politiska förändringar bidrog till trädgårdsnäringens snabba expansion. Den kraftiga befolkningsökningen i städerna och att många fick det bättre ställt, ledde till en ökad efterfrågan på trädgårdsprodukter. Andra förändringar missgynnade näringen, exempelvis politiska beslut som ledde till att importen från länder med lägre produktionskostnader ökade. Bilden av trädgårdsnäringen från de tidigare kapitlen kommer här att kompletteras med ytterligare några pusselbitar som bidrar till förståelsen av utvecklingen inom trädgårdsnäringen under hela 1900-talet.

Arbetsvillkoren inom trädgårdsnäringen

Det blev allt svårare för trädgårdsföretagen att locka arbetskraft i konkurrens med andra yrken, där lönsamheten och arbetsvillkoren var bättre. Lönerna ökade inte i samma takt som inom många andra branscher. Arbetet var många gånger tidsbegränsat, då det främst behövdes arbetskraft under sommarhalvåret. Arbetsstidslagen, som trädde i kraft år 1920 och reglerade arbetstiden till 48 timmar per vecka, omfattade nästan enbart industriarbetarna (vid tiden cirka 16 procent av arbetstagarna). De flesta yrkesgrupper var undantagna, till exempel inom jordbruk, trädgårdsskötsel, hälso- och sjukvård. Först 1936 reglerades arbetstiden inom trädgårdssektorn genom lantarbetsstidslagen. Arbetsgivarna inom trädgårdsnäringen såg det som ett

hårt slag med tanke på att produktionskostnaderna därigenom höjdes. I en motion som lades fram samma år står bland annat *att det ur trädgårdsnäringens synpunkt skulle vara synnerligen olämpligt, om arbetstiden för två veckor i följd under sommarhalvåret skulle nedsäckas till 106 timmar*.⁴¹¹ De areella näringarna omfattades i många fall inte heller av lagstiftningen om semester på grund av att arbetet ofta var tidsbegränsat.⁴¹²

De bättre arbetsvillkoren som erbjöds inom industrin och andra branscher, ledde till att allt fler människor lämnade landsbygden och flyttade till städerna. Det minskade även herrgårdarnas möjligheter att få tag på arbetskraft. Kostnaden för arbetet ökade då lönerna steg och det blev mer påtagligt i herrgårdsträdgårdarna eftersom all personal var anställd och alla lönekostnader bokfördes. I de enskilda företagen belastade inte lönekostnaderna resultatet på samma sätt, eftersom en enskild företagare förmodligen inte kunde ta ut lön för alla de timmar som lades ned. Det kan man utläsa i fallbeskrivningen om Erik Nilsson. De första åren bokförde han allt sitt arbete, men han insåg senare att det inte var möjligt att ta ut önskad timlön. De enskilda företagen i fallstudierna anlätade familjemedlemmar inom och utanför hushållet, vänner, kollegor och andra då arbetsbelastningen var hög.⁴¹³ Om denna tillfälliga arbetskraft avlönades i pengar var det i så fall utanför bokföringen. Familjen Welander ingick i ett umgänge med andra trädgårdsmästare som bytte tjänster med varandra då någon behövde extra hjälp.⁴¹⁴

Handelsträdgårdarnas ekonomiska betydelse

Trädgårdsnäringen var en ekonomiskt betydelsefull bransch, småskaligheten till trots. Intäkterna från handelsträdgården och plantskolan vid Krusenbergs gård utgjorde en förhållandevis stor del av herrgårdens totala intäkter fram till omkring 1920. Under perioden 1896–1919 rörde det sig i medeltal om nära 22 procent.⁴¹⁵ Vid Antuna gård var trädgårdsodlingarna inte lika omfattande och i flera år gick handelsträdgården med förlust. En orsak var förmodligen att en del av trädgårdspersonalens arbetstid lades på skötseln av parken och på ”gårdskarlensarbete” (arbete med ved, snöskottning, skötsel av grösytor med mera), vilket inte drog in några pengar. Den ekono-

⁴¹¹ Backe 1939, s. 147.

⁴¹² Backe 1939, s. 144ff; SHTF 1943, s. 33; Hellström 1994, s. 53, 69.

⁴¹³ Personliga meddelanden av Landelius 2010, Rosén 2011, Welander Leimu 2011 och von der Burg 2008.

⁴¹⁴ Personliga meddelanden, Welander Leimu 2011-11-09.

⁴¹⁵ Landsarkivet Uppsala. Krusenbergs säteri, G2B:1 och G2B:3.

miska situationen blev svårare då lönsamheten inom jordbruket försämrades när den ledde till att trädgårdsanläggningarna minskade och förenklades för att kunna skötas mer rationellt.⁴¹⁶

Flera beräkningar från 1930- och 1940-talen visar att odlingen av nyttoväxter vid landets trädgårdsföretag motsvarade drygt 20 procent av värdet av jordbrukets växtodling, det vill säga de skördade produkternas värde.⁴¹⁷ Två av dessa beräkningar presenteras i tabell 15.1. Resultatet är särskilt intressant med tanke på att endast någon procent av den totala arealen utgjordes av trädgårdsodling.⁴¹⁸ Produktionskostnaderna var dock betydligt högre för de resurskrävande trädgårdsodlingarna. I en beräkning utförd av August Fjäderhane, som var föreståndare vid Trädgårdsekonomska byrån på Alnarp, anges att det fastighets- och driftskapital som krävdes per hektar i trädgårdsodlingar var sju gånger högre än inom jordbrukets växtodlingar. Bruttoavkastningen i kronor per hektar var femton gånger högre i trädgårdsodlingarna jämfört med jordbruket.⁴¹⁹

Tabell 15.1. Trädgårdsodlingens andel av jordbrukets produktionsvärde under tidigt 1930-tal respektive 1940-talets mitt.

År	Värdet av trädgårdsodlingens produkter exkl. potatis (miljoner kr)	Värdet av jordbrukets produkter, växtodlingen (miljoner kr)	Trädgårdsodlingens andel av jordbrukets produktionsvärde
1932	183	899	20 %
1943	335	–	–
1946	–	1 449	23 %

Beräkningarna bygger på uppgifter i jordbruksräkningen från 1932, trädgårdsinventeringen från 1943 och en beräkning av Statistiska centralbyrån (SCB) från 1946.

Källa: Frukt- och trädgårdsutredningen 1938, s. 14; Sonesson 1935, s. 189–203; Trädgårdsutredningen 1952, s. 20–21.

⁴¹⁶ Ulväng 2008, 216–221.

⁴¹⁷ Frukt- och trädgårdsutredningen 1938, s. 14; Sonesson 1935, s. 189–203; Trädgårdsutredningen 1952, s. 20–21.

⁴¹⁸ Sonesson 1935, s. 189–203. Uppgifterna återkommer i Frukt- och trädgårdsutredningen 1938, s. 14.

⁴¹⁹ Fjäderhane 1943, s. 154. Beräkningarna baserades på grönsaks- och blomsterodlingar.

Handel och politik på en internationell marknad

En ständigt aktuell fråga handlade om att förbättra konkurrenskraften inom trädgårdsnäringen. En aspekt gällde importen från länder med lägre produktionskostnader, vilket berördes i kapitel 14. Sveriges handelsträdgårdsmästareförbund (SHTF) var en av de organisationer som arbetade för att stärka tullskyddet för trädgårdsprodukter för att förbättra konkurrenskraften för odlarna på den svenska marknaden. Under 1920-talet drabbades jordbruket av att lönsamheten minskade. Efter första världskriget sjönk priserna på jordbruksprodukter kraftigt på grund av stora överskott på världsmarknaden och en omfattande import.⁴²⁰ Fram till 1930-talet såg de politiska lösningarna på konkurrensproblematiken likartade ut inom jordbruks- och trädgårdsnäringarna. Det var genom tullar på importerade produkter som den inhemska marknaden skulle skyddas. Den ökade importen påverkade priserna inom båda dessa näringar och det blev svårare att få produktionen lönsam. Tullavgifter infördes på vissa produkter, framför allt under skördesäsongen i Sverige, men effekten verkar ha varit marginell.⁴²¹

Under 1930-talet kom jordbrukspolitiken att ta en ny riktning genom kraftiga regleringar, och skiljde sig därmed från trädgårdspolitiken. Branschorganisationer byggdes upp inom jordbrukssektorn och ett ekonomiskt samarbete inleddes mellan bönderna och staten. Exempelvis var avsättningen för spannmål och smör garanterad och ersättningen fastställd i förväg, oavsett hur efterfrågan på marknaden såg ut. Importen av jordbruksprodukter reglerades med särskilda avgifter. Marknaden för de flesta trädgårdsprodukter var fri och därmed kraftigt konkurrensutsatt. Odlaren kände inte i förväg till vilket priset skulle bli då det berodde på tillgång och efterfrågan. Det var endast under krigsåren som avsättningen av vissa köksväxter säkrades genom fastställda priser.⁴²² Denna skillnad mellan branscherna bör ha påverkat prioriteringarna inom herrgårdarna, där jordbruket omfattade en större andel av produktionen och inkomsterna blev säkrare än på den svårberäknliga marknaden för trädgårdsprodukter. Odlingen under glas blev allt viktigare för handelsträdgårdarna, framför allt i växthus, vilket krävde allt större investeringar för drift och underhåll, samtidigt som även jordbruket kontinuerligt behövde rationaliseras och maskinparken moderniseras.

Marknaden för trädgårdsprodukter kunde förändras snabbt. Dels på grund av att tillgången av dessa produkter varierade och dels för att modet påverkade efterfrågan av framför allt blommor. Under 1930-talets depression

⁴²⁰ Morell 2001, s. 162.

⁴²¹ SHTF 1943, s. 34.

⁴²² Bondeförbundet 1956, s. 2–3; Morell 2001, s. 171–174; Ulväng 2008, 216–217.

minskade köpkraften vilket påverkade efterfrågan av lyxbetonade varor, till exempel dyrare frukter och prydnadsväxter. År 1937 tillsattes därför en kommitté, Frukt- och trädgårdsutredningen, som skulle utreda frågor rörande avsättningsförhållandena för trädgårdsprodukter.⁴²³ Följande citat ger en bild av situationen:

Inom odlarkretsar hyser man den bestämda uppfattningen att förutsättningarna för en ekonomiskt lönande trädgårdsskötsel avsevärt försämrats och man ser med allvarlig oro på den närmaste framtiden, därest ej läget för näringens vidkommande förbättras.⁴²⁴

År 1938 lämnade utredningen ett betänkande och samma år utarbetade jordbruksministern en proposition till riksdagen. Där föreslogs ekonomiskt stöd för att bygga upp ekonomiska föreningar som motsvarade dem inom jordbruket. Anslag skulle gå till marknadsföring, rationaliseringar och standardiseringar inom distributionen av trädgårdsprodukter. Frågan om tullskydd sköts på framtiden. Andra världskrigets utbrott förändrade situationen totalt. Efterfrågan på trädgårdsprodukter ökade kraftigt och odlarna hade inte längre några problem att sälja sina produkter.⁴²⁵

Efter andra världskrigets slut infördes en rad åtgärder för att stabilisera världsekonomin och få igång handeln igen. 1950 föreslog regeringen att Sverige skulle ansluta sig till tull- och handelsavtalet (GATT, General Agreement on Tariffs and Trade). Avsikten med avtalet var att öka den internationella handeln genom minskade tullar och handelskvoter. I förhandlingarna månade Sverige om industriföretagens exportmöjligheter, vilket innebar att importen, för handelsbalansens skull, måste underlättas för andra varor, bland annat trädgårdsprodukter. Det ledde till att importen av dessa varor ökade mycket kraftigt.⁴²⁶ En ny trädgårdsutredning tillsattes i början av 1950-talet för att hitta nya lösningar på avsättningsproblematiken.

En allt mer rationaliserad produktion

Under hela 1900-talet hade flera aktörer arbetat för kvalitetsförbättringar och en rationellare produktion för att förbättra konkurrenskraften, vilket behandlades i kapitel 14. Rationalisering och specialisering var frågor som

⁴²³ Bondeförbundet 1956, s. 4–5.

⁴²⁴ Frukt- och trädgårdsutredningen 1938, s. 90.

⁴²⁵ Bondeförbundet 1956, s. 5–9; Ekelund Axelson 1991, s. 47. Delar av texten har tidigare publicerats i Ahrland & Olausson 2011, s. 162–163.

⁴²⁶ Ibid.

debatterades, framför allt då branschen var som mest utsatt för konkurrens under 1930-talet och efter andra världskrigets slut. Under 1940-talet ökade kostnaderna för bränsle för uppvärmning och transporter, samtidigt som allt fler växthus värmdes med kol och koks och allt fler skaffade egna motorfordon för sina transporter. I källmaterialet från Nora handelsträdgård framgår det tydligt att kostnaderna för bränslet ökade. I trädgårdsutredningarna och i facktidningar fördes argument fram för att svenska odlare skulle kunna öka sin konkurrenskraft genom att rationalisera produktionen och specialisera sig på ett mindre antal kulturer.

De allra flesta trädgårdsföretagen var små och många odlade ett brett sortiment, men det fanns specialiserade företag redan från sekelskiftet 1900. I delar av Skåne hade omkring hälften av handelsträdgårdarna specialiserat sin produktion på ett mindre antal kulturer vid slutet av 1930-talet. 70–80 procent av den totala svenska produktionen kom från dessa företag, som bland annat odlade tomat, gurka, rosor, nejlikor, småplantor för vidare odling, snittgrönt och vissa krukväxter.⁴²⁷ Inom trädgårdsnäringen har det inte varit möjligt att rationalisera produktionen fullt ut, eftersom det är ett hantverksyrke med många moment där en människa med en viss kompetens och erfarenhet krävs. Exempelvis mognar tomater efter hand under en skördesäsong som sträcker sig över många månader, upp till ett halvår, och det har inte varit möjligt att skörda dem maskinellt. Detsamma gäller många av de kulturer som odlades i handelsträdgårdarna, vilka jag benämner fina i avhandlingen. Det var exempelvis blomsterkulturer i kruka och snittblommor på friland och under glas samt grönsaker under glas.

Ett första producentkooperativ startades 1939, med tanken att de enskilda företagen skulle stärka sin position på marknaden om de gick samman med andra. I och med andra världskrigets utbrott lades det ner strax därefter. Efter kriget gick flera skånska odlare samman och startade en gemensam organisation för försäljning och marknadsföring av trädgårdsprodukter. Flera livsmedelskedjor, exempelvis KF och ICA, hade dessutom etablerat inköpscentraler för frukt och grönsaker i de södra delarna av landet.⁴²⁸ Då försäljning och distribution effektiviserades ökade konkurrenskraften hos de skånska trädgårdsföretagen. Det bidrog till att regionen stärktes och så småningom blev den ledande inom trädgårdsnäringen, följt av Mälardalsregionen.

⁴²⁷ Frukt- och trädgårdsutredningen 1938, s. 239; Trädgårdsutredningen 1952. Småplantor såldes vidare till andra företagare som drev dem vidare till salufärdiga produkter.

⁴²⁸ Ekelund Axelsson 1991, s. 37–38.

16

Slutsatser och diskussion

Det övergripande syftet med avhandlingen är att beskriva och diskutera hur handelsträdgårdarnas strategier och konkurrenskraft förändrades under 1900-talets första hälft. Jag vill också beskriva hur de enskilda företagen och herrgårdsträdgårdarna skiljde sig åt inom dessa områden. De tre forskningsfrågorna som presenterades i avhandlingens första kapitel är:

- Vilka resurser och strategier bidrog främst till konkurrenskraften i handelsträdgårdarna?
- Vilka faktorer påverkade hur sortimentet såg ut?
- Vilka resurser och strategier påverkade flexibiliteten inom handels-trädgårdarna?

Som utgångspunkt för diskussionerna använder jag de företagsekonomiska teorier som jag redogjorde för i kapitel fyra. Här beskrivs de kortfattat:

- Det resursbaserade perspektivet ser varje företag som ett knippe resurser. Begreppet ”resurs” får en bred definition och omfattar fysiska, personella och organisatoriska resurser, vilka trädgårdsmästaren använde sig av för att skapa produkter som gick att sälja. Det inkluderade även trädgårdsmästarens kompetens och dennes förmåga att använda resurserna. Tillgängligheten till resurserna är även relevant samt hur värdefulla, sällsynta, unika och effektivt organiserade de var.
- Strategier handlar om hur den eller de som styrde företaget agerade för att uppnå konkurrensfördelar på marknaden, exempelvis vilka marknadsstrategier som tillämpades.
- Lokal förankring, vilket här handlar om att handelsträdgården var

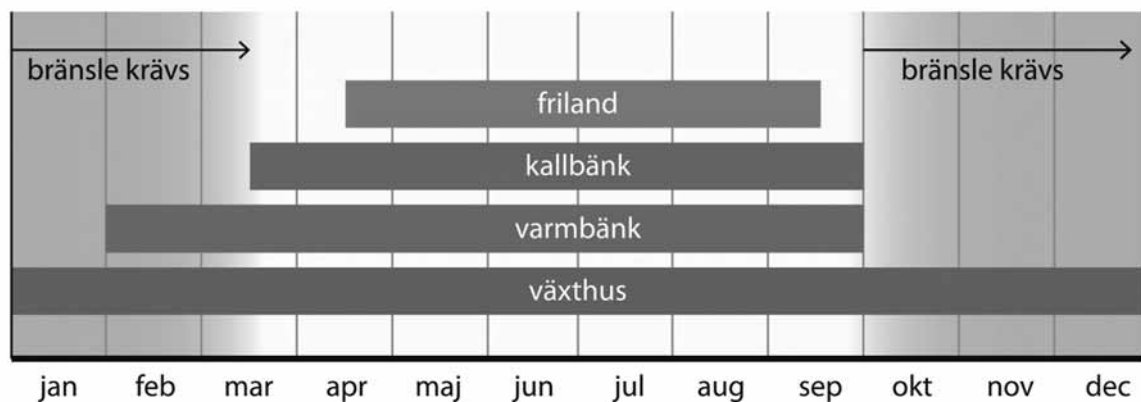
knuten till en fysisk plats eller till ett socialt sammanhang, vilket påverkade möjligheterna att få tillgång till vissa lokala resurser.

- Plats och rörelserum (place and space) är begrepp som jag använder för att resonera kring hur förutsättningarna för den fysiska lokaliseringen av handelsträdgårdarna (platsen) förändrades under 1900-talets första hälft på grund av förändringar i omgivningen (rörelserummet).
- Dynamisk förmåga handlar om trädgårdsmästarnas flexibilitet och anpassningsförmåga. Trädgårdsföretagen sålde sina produkter på en fri marknad vilket innebär att förändringar kunde ske snabbt. En snabb anpassning till den förändrade konkurrenssituationen kunde vara nödvändig.

Odlingen i växthus och drivbänkar

Konkurrenssituationen på marknaden för trädgårdsprodukter blev allt svårare för trädgårdsmästarna under 1930-talet och framåt. Importen ökade under hela perioden, med undantag för krigsåren. Antalet handelsträdgårdar blev fler och i takt med att jordbruket mekaniserades började allt fler jordbrukare odla grövre trädgårdskulturer i stor skala med rationella brukningsmetoder på åkermark. Dessa grövre kulturväxter var till exempel morötter, lök och kål, vilka kunde skördas rationellt vid ett och samma tillfälle. De behövde inte konsumeras omedelbart efter skörd och var mindre ömtåliga än många andra trädgårdskulturer.

Handelsträdgårdarnas produktion inriktades i hög grad på kulturer som var ömtåliga och snabbt behövde komma ut i handeln efter skörd. Jag benämner dem fina kulturer. De var mer arbetsintensiva och resurskrävande, exempelvis behövde de skördas kontinuerligt, men betalades ofta bättre på marknaden än de grövre kulturerna. Många av dem odlades under glas, till exempel tomat, slanggurka, primörer, snittblommor och krukväxter. Växthus och drivbänkar blev nyckelresurser för handelsträdgårdarna, liksom de resurser som krävdes för att värma upp dem (se figur på sidan 230). Det handlade om att förlänga odlingssäsongen, vilket är en central fråga för trädgårdsodlingen på våra breddgrader. Odlingen under glas blev en förutsättning för handelsträdgårdarnas konkurrenskraft på avsalumarknaden för trädgårdsprodukter. Det var kanske därför som trädgårdsmästarna inte såg husbehovsodlingen i privata trädgårdar och koloniträdgårdar (där odling av mer resurskrävande trädgårdskulturer under glas knappt förekom) som något hot, utan att den snarare bidrog till ett ökat intresse för sådana trädgårdsväxter som de flesta inte hade möjlighet att odla.



Odlingssäsongen förlängdes om det fanns möjlighet att odla under glas samt tillgång till bränsle för uppvärmningen av varmbänkar och växthus. Odlingssäsongens längd är ungefärlig och berodde på klimatet på platsen samt vilken värmekälla som användes i varmbänkarna. Illustration Björn Lundkvist.

Trädgårdsmästare Landqvist, som var anställd i handelsträdgården vid Krusenbergs gård under 1910-talet, förde dagbok över sitt arbete. Där framgår att arbetet i bänkgården samt arbetet med veden till växthusen tog omkring hälften av arbetstiden under vinterhalvåret (perioden november–mars). Bänkgårdarna minskade i betydelse för odlingen under glas då växthusen blev billigare att bygga. Uppvärmningen blev enklare och mindre arbetskrävande genom nya uppvärmningssystem och bränslen. I växthus kunde produktionen rationaliseras och pågå under hela året. Även om drifts- och underhållskostnaderna ökade så ökade intäkterna mer.

Lokal förankring och förändringar i omgivningen

Kring sekelskiftet 1900 låg handelsträdgårdarna ofta i eller i anslutning till städer där det fanns tillgång till resurser som bidrog till att stärka konkurrenskraften gentemot andra som odlade och sålde trädgårdsprodukter. Platsen var vid den tiden en nyckelresurs, men det kom senare att förändras. Det gick åt stora mängder färsk gödsel, latrin eller annat avfall som bränsle i varmbänkarna. Detta fanns i överskott i städerna och var ett problem som staden ville bli av med. Handelsträdgårdarnas behov av denna resurs minskade då växthusen blev vanligare.

Närheten till avsalumarknaden, eller effektiva transporter dit, var en nyckelresurs under 1900-talets första decennier, eftersom många trädgårdsprodukter är ömtåliga färskvaror som snabbt försämrar i kvalitet efter skörd, till exempel snittblommor, jordgubbar, spenat och sallat. Transportsystemen blev effektivare och nya material utvecklades, till exempel papp och cellofan, som användes till nya typer av förpackningar, formgivna efter olika produktslag. Genom forskning och försök utvecklades metoderna att omhänderta trädgårdskulturerna för att bevara kvaliteten efter skörd. Växtförädlingen hade som mål att få fram tåligare sorter av många växtslag, till exempel äpplen med tjockare skal som gjorde dem mindre stötkänsliga och med ett lager vax som skyddade frukten mot avdunstning. Dessa förändringar ledde till att många trädgårdsprodukter kunde fraktas allt längre utan att kvaliteten försämrades.

När konkurrensen på marknaden för trädgårdsprodukter ökade, liksom produktionskostnaderna, blev det nödvändigt för många odlare att rationalisera odlingsmetoderna. Lönsamheten inom branschen försämrades under mellankrigstiden och efter andra världskriget. Det var svårt att locka erfaren arbetskraft till lågavlönade och ofta tidsbegränsade arbeten i konkurrens med mer lönsamma, mindre slitsamma yrken. För att minska behovet av

arbetskraft introducerades ny teknik för exempelvis jordbearbetning och transporter. Nya bränslen (kol, koks och senare olja) för uppvärmning ersatte den tidskrävande hanteringen av ved. I takt med att odling under glas blev allt vanligare, ökade användningen av kemiska växtskyddsmedel, eftersom sjukdomar och skadedjur trivdes i den varma och fuktiga miljön. Det var svårt att sanera växthusen eftersom det ofta var växter i dem året om, i vilka ohyran kunde överleva. Tillgången på organisk gödsel minskade i städernas närhet. För att täcka växternas näringsbehov ersattes den av handelsgödselmedel. Dessa kostade mer, men var enklare att förvara och hantera. Förändrade odlingsmetoder ledde till att behovet av arbetskraft minskade.

De beskrivna förändringarna i rörelserummet (effektivare transporter, nya tåligare sorter, bättre efterbehandling efter skörd, ändamålsenliga förpackningar och minskat behov av arbetskraft) medförde att platsens betydelse förändrades. Trädgårdsprodukterna behövde inte längre odlas nära avsalumarknaden. De resurser som varit viktiga i början av seklet var inte det längre. Detta bidrog till att den koppling som hade funnits mellan handelsträdgårdar och städer slutligen bröts. Då städerna expanderade steg markpriserna och många handelsträdgårdar köptes upp och ersattes av exempelvis bostäder och infrastruktur.

Avståndet mellan producent och konsument vidgades i både tid och rum. Fram till mitten av 1900-talet hade handelsträdgårdarna varit flest i Stockholms län, men de blev allt fler i Skåne. År 1951 utgjorde omsättningen inom trädgårdsföretagen i Malmöhus län en fjärdedel av den totala omsättningen i Sveriges trädgårdsföretag. På grund av de förändringar i rörelserummet som beskrevs i stycket ovan, flyttades produktionen i allt högre grad till de sydligare delarna av landet. Klimatet var gynnsammare för odling och produktionskostnaderna blev därmed lägre.

En koncentration av handelsträdgårdar i ett område kunde leda till att nya resurser uppkom genom samarbete mellan trädgårdsmästare i olika företag. Det kunde exempelvis handla om att turas om att göra gemensamma inköp av förbrukningsvaror eller annat som flera behövde, för att pressa ner inköpspriserna. Den lokala förankringen på en plats där koncentrationen av handelsträdgårdar var hög kunde gynna samarbetet, vilket var en betydelsefull organisatorisk resurs. Det kunde också bidra till att trädgårdsmästarna som grupp fick mer att säga till om genom att de organiserade sig och gemensamt drev frågor som gynnade branschen.

De båda enskilda företagen i fallstudierna, Nilssons handelsträdgård på Runmarö och Nora handelsträdgård i Danderyd som drevs av familjen Welander, hörde till de företag i Stockholmstrakten som överlevde trots den ökande konkurrensen. Erik Nilsson var verksam till slutet av 1990-talet

då han i åttioårsåldern lade ner verksamheten. Nora handelsträdgård finns fortfarande kvar inom familjen men drivs främst som blomsteraffär. Nilsson anpassade sitt sortiment till en specifik kundkrets av välbärgade sommargäster och kan sägas ha följt en fokuserad strategi. Welander sålde produkter av särskilt hög kvalitet, bland annat till en delikatessbutik i Stockholm och kan sägas ha följt en differentierad strategi. Det skulle krävas fördjupade studier för att följa utvecklingen inom respektive företag för att se om och i så fall hur strategierna förändrades under 1900-talets andra hälft.

Kompetens och omvärldsbevakning

Trädgårdsmästarens kompetens var en nyckelresurs, då den påverkade hur skickligt de övriga resurserna användes och därmed kvaliteten på de produkter som odlades. Vad denna kompetens lämpligen omfattade förändrades dels över tid och dels beroende på vilket sammanhang trädgårdsmästaren befann sig i (till exempel anställd eller egen företagare). I takt med att samhället och marknaden förändrades ställdes nya krav på trädgårdsmästaren. Det räckte inte med att vara en skicklig odlare. Det gällde även att kunna marknadsföra och sälja sina produkter. Vad som efterfrågades kunde förändras snabbt, liksom tillgången till viktiga resurser, särskilt i samband med de båda världskrigen. Omvärldsbevakning och en snabb anpassning till dessa förändringar blev allt viktigare.

I de enskilda företagen både ägde och drev trädgårdsmästaren med familj eller anställda verksamheten. De mötte sina kunder, vilka kunde vara allt ifrån enskilda kunder på torget till grossister som köpte flera olika produkter av en viss kvalitet. Direktkontakten medförde att trädgårdsmästaren var väl medveten om vad som efterfrågades på marknaden. Denne kunde analysera vad som gick att odla med god kvalitet utifrån de förutsättningar som fanns på platsen och vad som gav tillräckligt god lönsamhet. Därefter fattades beslut om odlingsinriktning och sortiment. Det var viktigt att hålla sig underrättad om vad som hände i omvärlden och då spelade facktidningar och nätverk en viktig roll. Både familjen Welander och Erik Nilsson prenumererade på facktidningen *Viola*, där nyheter presenterades och där det fanns uppgifter om priser och efterfrågan på olika kulturer på marknaden. Familjen Welander ingick i flera nätverk med starka bindningar (kontakter som kände varandra väl, hade liknande kunskapsbas och intressen), vilket bör ha bidragit till deras kunskaper om marknaden: Sveriges handelsträdgårdsmästareförbund (SHTF), Stockholms gartnerförbund och en nära umgängeskrets av andra trädgårdsmästare.

En högre trädgårdsutbildning startade i Alnarp på 1930-talet. Senare tillkom en utbildning särskilt för handelsträdgårdsmästare med anledning av de nya krav som ställdes på de trädgårdsmästare som drev egna företag, till exempel i bokföring. Allt fler tjänster inrättades för att ge stöd åt odlarna i olika frågor, till exempel genom analyser av näring i marken, identifiering av skadeinsekter och sjukdomar, eller rådgivning om de ekonomiska förhållandena inom företaget. För att vara konkurrenskraftig på marknaden var det viktigt för trädgårdsmästaren att hålla sig informerad om hur marknaden förändrades, utvecklingen av ny teknik samt introduktion av nya gödsel- och växtskyddspreparat. Nya sorter av olika kulturer förädlades fram och var anpassade efter nya krav på kvalitet och transporttålighet.

Sortiment och dynamisk förmåga

Flexibilitet var särskilt viktig för handelsträdgårdar och andra trädgårdsföretag. Marknaden för trädgårdsprodukter var fri, vilket medförde att det var svårt att i förväg veta hur efterfrågan på olika produkter skulle se ut och därmed vilket priset blev på marknaden. Trädgårdsmästarens förmåga till flexibilitet, det vill säga den dynamiska förmågan inom handelsträdgården, påverkades av hur sortimentet såg ut och omvänt. Om sortimentet främst bestod av fleråriga kulturer, till exempel fruktträd, bärbuskar eller perenna blomsterväxter, var flexibiliteten mindre än om kulturerna var ettåriga. Ju mer specialiserat företaget var desto svårare var det att snabbt ändra inriktning, om växthus, redskap, distribution och försäljningskanaler anpassats efter ett fåtal kulturer. Sårbarheten var högre i en handelsträdgård som odlade ett snävare sortiment om odlingarna exempelvis drabbades av någon sorts specifik sjukdom eller skadeinsekt, om det var julstjärnor som inte blev klara i tid till försäljningen inför jul eller priset för den kulturen sjönk i samband med skörd. I det sistnämnda fallet var det en styrka att ha en högre kvalitet på produkterna än konkurrenterna för att stärka konkurrenskraften, det vill säga att tillämpa en differentierad strategi. Om produktionen i företaget omfattade en mängd olika kulturer, var inte inventarier och resurser skraddarsyddas för några få kulturers specifika krav och flexibiliteten i företaget högre.

De flesta kulturer som odlades i handelsträdgårdarna var korta, vilket bidrog till att det relativt snabbt var möjligt att ändra odlingsinriktning. Under glas, och framför allt i växthus, kunde trädgårdsmästaren ofta ha två, tre eller fler kulturer på samma plats, vilka avlöste varandra under ett år. Till undantagen hörde vissa snittblommor, framför allt rosor, som var

fleråriga. Ett växthus som användes för tomatodling under sommarhalvåret, krysanthemum på hösten och tulpandrivning på vinter och vårvinter, hade troligtvis en inredning som lätt kunde förändras. Bord lyftes ut då tulpanerna skördats klart och odlingsbäddarna i marknivå gjordes iordning för tomatodlingen. Ju bredare trädgårdsmästarens omvärldsbevakning och erfarenhets- och kunskapsbas var, desto större möjligheter bör hen ha haft att snabbt lägga om produktionen.

Platsens betydelse påverkades av förändringar i rörelserummet, vilket beskrevs tidigare i detta kapitel. Det kunde exempelvis vara effektivare transporter och en omstrukturerad handel som ledde till att den tidigare viktiga geografiska kopplingen mellan handelsträdgårdarna och staden förändrades. För kunderna blev producenten i allt högre grad anonym och många odlare sålde sina produkter till grossister som i sin tur sålde dem vidare till livsmedelskedjor eller lokala butiker. Det organisatoriska avståndet mellan producent och kund blev längre liksom det i tid och rum. Grossisterna efterfrågade andra kvaliteter och ställde andra krav på produkterna än de kunder som trädgårdsmästarna mötte på torget. Grossisten var intresserad av enhetliga produkter i ett standardiserat sortiment som kunde kommuniceras i alla led, från handel till producent. De odlare som anpassade sig till de förändrade kraven inom distributions- och handelsleden fick konkurrensfördelar. Det kunde exempelvis handla om att erbjuda större volymer av ett mindre sortiment. Om odlaren själv sorterade produkterna i förpackningar som inte behövde brytas under kedjan fram till butik bevarades kvaliteten bättre. Kostnaderna för grossisten blev dessutom lägre. Nya förpackningar introducerades och kriterier utarbetades för hur olika produktslag skulle sorteras i kvalitetsklasser efter produkternas form, färg och storlek. Odlaren fick bättre betalt för de bästa kvaliteterna.

Herrgårdsträdgårdarnas konkurrenskraft

Vid herrgårdsträdgårdarna hade trädgårdsmästarna hög status i början av undersökningsperioden. Femtio år senare var de flesta herrgårdsträdgårdar antingen utarrenderade eller nedlagda. Tiderna var även svåra för många enskilda företag kring 1950, men det skulle dröja ytterligare några decennier innan de mer omfattande nedläggningarna kom. Bland annat ledde oljekriserna på 1970- och 80-talen till kraftigt höjda produktionskostnader. Ursprungligen hade en stor del av produktionen i trädgårdsodlingarna vid herrgårdarna varit till för ägarfamiljens varierade behov av nytto- och prydnadsväxter. Trädgårdsmästaren hade dessutom ansvar för skötseln av de mer

lustbetonade trädgårdsanläggningarna som var en viktig del av herrgårdsmiljön. Trädgårdarna fungerade som statusmarkör för ägarfamiljen, tillsammans med vissa ovanliga och svårodlade kulturer. Trädgårdsmästaren hade nära kontakt med ägarfamiljen, och hade hög status. Ofta räknades trädgårdsmästaren upp näst efter gårdens inspektör i hierarkin mellan gårdens anställda.

Produktionen för avsalu blev allt mer omfattande när efterfrågan på marknaden ökade under 1800-talets andra hälft. Trädgårdsmästare som hade provision på försäljningen var intresserade av att intäkterna var höga. Samtidigt fanns en del av de gamla kraven kvar: hushållet hade önskemål om vad som skulle produceras, parkanläggningen skulle fortfarande skötas, utplanteringsblommor skulle odlas till rabatterna och så vidare. Det innebar att vissa tjänster och produkter efterfrågades oavsett om det var lönsamt eller inte. För många trädgårdsmästare ingick det i arbetet att de skulle ta emot och lära upp trädgårdselever. Det tog tid från arbetet med odlingen, men eleverna var relativt billig arbetskraft och kunde bidra med erfarenheter från andra praktikplatser. De många olika krav som ställdes på herrgårdsträdgårdarna var svåra att kombinera. Dels kraven på en rationell, lönsam produktion och dels kraven på att bevara traditioner och värna om de kulturella värden som fanns på platsen. Detta påverkade trädgårdsmästarnas möjligheter att utnyttja sin dynamiska förmåga för att rationalisera odlingarna. Upprättandet av de kulturella och sociala värden som fanns vid herrgården, hindrade en anpassning till de nya krav på investeringar som skulle varit nödvändiga för att stärka konkurrenskraften och skapa tillväxt.

Många herrgårdsträdgårdar var mindre fördelaktigt lokaliserade i förhållande till avsalumarknaden, jämfört med enskilda företag som hade möjlighet att välja ett mer gynnsamt läge. Däremot fanns det tillgång till andra viktiga resurser vid herrgårdarna, till exempel gödsel, lägre kostnader för marken och större odlingsytor, vilka var betydelsefulla. De förbättrade transportsystemen borde ha varit fördelaktiga för herrgårdsträdgårdarna, men det var andra faktorer som påverkade deras produktion av trädgårdsprodukter.

Herrgårdsträdgårdarnas arbetskraft var anställd. Säkerligen var det lockande för många herrgårdsträdgårdsmästare som såg möjligheter men inte kunde anpassa verksamheten för ökad lönsamhet, att lämna sin anställning och istället starta eget. Den tidvis höga omsättningen av trädgårdsmästare vid Krusenbergs gårds handelsträdgård drabbade kontinuiteten, kunskapsöverföringen och det ekonomiska resultatet. För att bedriva trädgårdsodling var kunskaperna om odlingsförhållandena på platsen en viktig resurs, vilken påverkade odlingsresultatet. Det var till exempel kunskapen om de naturgivna odlingsförutsättningarna knutna till platsen.

För att få tillgång till nödvändiga resurser var dessutom den lokala förankringen betydelsefull. På herrgården var trädgårdsmästaren inte enbart beroende av en god relation till ägaren, utan även till gårdens inspektor, som ansvarade för skötseln av jordbruket, och andra anställda på gården, för att få tillgång till gödsel, hjälp med jordbearbetning, arbetskraft och bränsle till växthusen. Eftersom marknaden för trädgårdsprodukter var starkt knuten till vissa högtider (till exempel allhelgonadagen, jul och påsk), eller beroende av att produkterna blev salufärdiga så tidigt som möjligt, var det avgörande att resurserna fanns tillgängliga vid rätt tid. Alla dessa faktorer påverkade den dynamiska förmågan och därmed handelsträdgårdarnas konkurrenskraft.

Det fanns dessutom en inbyggd tröghet i och med att flera aktörer var involverade och behövde komma överens rörande beslut om trädgårdens verksamhet. Ägarfamiljen och den anställda trädgårdsmästarens relation och kommunikationen dem emellan var betydelsefull, liksom ägarfamiljens intresse för och prioriteringar mellan trädgårdens verksamhet och de övriga verksamheterna vid gården. Trädgården förlorade sin status i takt med att handeln med trädgårdsprodukter ökade. De eftertraktade exklusiva frukterna och tidiga grönsakerna importerades från länder där produktionskostnaderna var lägre. Import från länder där odlingssäsongen var förskjuten i förhållande till Sverige medförde att många primörer förlorade sin exklusivitet.

Eftersom jordbruket var en större del av gårdens verksamhet var det naturligt att ägaren lade mer tid och engagemang där än i trädgården. Lönsamheten inom jordbruket försämrades efter första världskriget som en följd av lägre världsmarknadspriser och ökad import. Det ledde till att jordbrukspolitiken tog en ny riktning på 1930-talet. Ersättningen för jordbruksprodukter fastställdes i förväg vilket innebar att avsättningen säkrades och att bonden visste vilken ersättning skulle bli. Marknaden för trädgårdsprodukter var däremot fri och kraftigt konkurrensutsatt. Trädgårdsmästaren visste inte i förväg vad priset på produkterna skulle bli. Prioriteringarna inom herrgården behövde ställas i relation till hur lönsamheten såg ut i de olika verksamhetsgrenarna, framför allt inom jordbruket. I ett val mellan jordbruket och trädgården, där det i båda fallen kontinuerligt behövde göras investeringar för att stärka konkurrenskraften, fanns det nog ingen tvekan om att jordbruket skulle prioriteras. Det var inte möjligt att rationalisera odlingen i en handelsträdgård i lika hög grad som inom jordbruket. Produktionen blev därmed dyrare i takt med att lönenivåerna höjdes. Avfolkningen på landsbygden bidrog även till att det blev svårare att få arbetskraft. Parkanläggningarna förenklades, skötseln rationaliserades och

behovet av anställd trädgårdspersonal minskade. Herrgårdsträdgårdarna vid Krusenberg och Antuna arrenderades ut, 1933 respektive 1953, och lades senare ner.

Utblickar

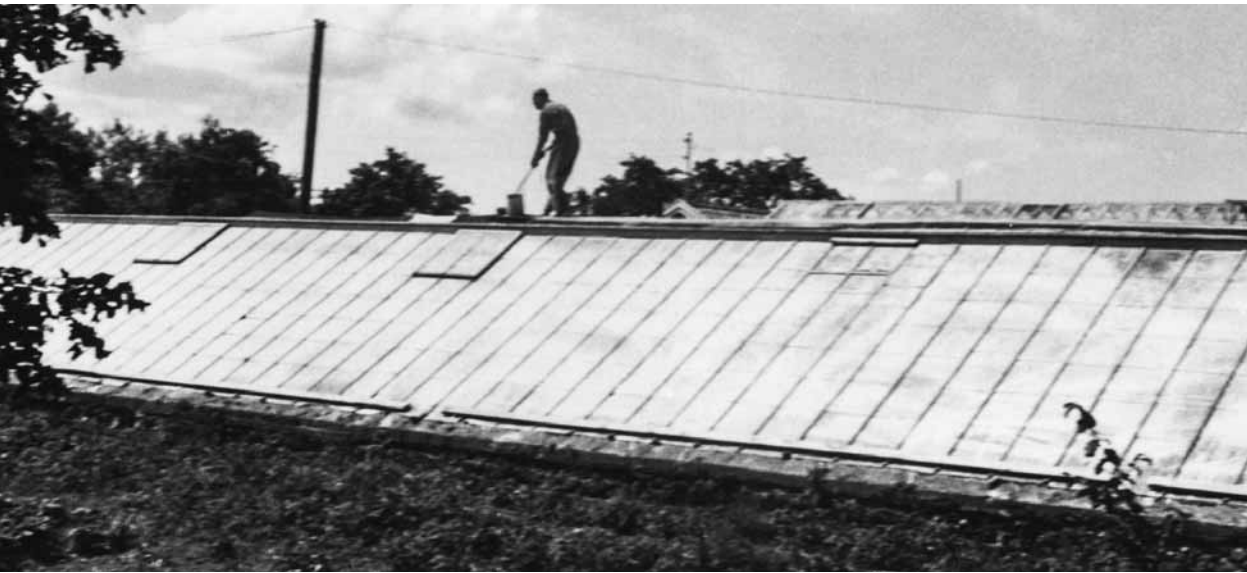
Under en stor del av 1900-talet gick utvecklingen från en omfattande odling i kundernas omedelbara närhet, till allt längre avstånd mellan producent och konsument, dels i tid och rum (längre transporter) och dels organisatoriskt (fler mellanhänder). Handelsträdgårdarna hade varit en del av stadens kretslopp, där avfall från staden omvandlades till en viktig resurs för produktionen av livsmedel. I det moderna samhällets framväxt ökade intresset även för prydnadsväxter. Snittblommor och krukväxter blev efterfrågade produkter för handelsträdgårdarna, särskilt kring de största städerna där efterfrågan var stor. De offentliga parkerna i städerna och användningen av trädgårdsväxter i anslutning till järnvägsstationer bidrog till ett ökat intresse för prydnadsväxter av olika slag. Egnahem, koloniträdgårdar och de framväxande villastäderna bidrog till att allt fler själva odlade trädgårdsväxter för nytta och prydnad.

Idag är marknaden för trädgårdsprodukter global och allt man kan önska sig finns tillgängligt under hela året. Produkter, sortiment och förpackningar anpassades för att klara de nya krav som ställdes när transportsträckorna förlängdes. Ett mål för växtförädlingen har varit att få fram produkter som klarar längre transporter med bibehållen kvalitet. Ett annat mål har varit att få fram sorter som ser bra ut och har en vacker färg eller form. Smak, konsistens och doft har inte varit lika prioriterade. Trädgårdsnäringens aktörer var pådrivande när det gällde att minska antalet sorter av de kulturer som salufördes, vilket skulle underlätta marknadsföring, distribution och handel. Produkterna behövde inordnas i kvalitetsklasser för att butiken skulle kunna beställa en produkt med en viss egenskap. Användningen av bekämpningsmedel och strikta krav på produkternas utseende har lett till att många kunder idag har svårt att acceptera smärre synliga defekter på frukt och grönsaker, även om de inte påverkar smaken.

Kvalitetsfrågan har varit aktuell under hela 1900-talet, men synen på vad kvalitet är har förändrats. Mycket av den variation som gått förlorad efterfrågas idag av många kunder. Ett stort arbete ägnas idag åt att återfinna och rädda äldre sorter av olika kulturväxter och återupptäcka den mångfald och variation som tidigare var en självklarhet på marknaden för trädgårdsprodukter. Många konsumenter värdesätter att produkterna har

varierande färger, former, dofter och smaker samt har olika konsistenser, till exempel olika sorter av tomater och äpplen. En annan aspekt på kvalitet är att miljöbelastningen av produktionen är så låg som möjligt med mindre användning av kemikalier och kortare transporter samt att villkoren för dem som arbetar i odlingarna är rimliga. Försäljningen av närodlad ökar, exempelvis på Bondens egen Marknad, liksom intresset för stadsnära odling i olika former. Den utveckling många vill ha är på många sätt motsatt den som rått under stora delar av 1900-talet.

Den flexibilitet som finns inom många trädgårdsföretag idag är något som varit utmärkande för näringen under stora delar av 1900-talet. Det var viktigt att kunna anpassa sig till de snabba förändringarna på den konkurrensutsatta fria marknaden. Artiklar i tidningen *Viola* idag tar upp liknande problem som trädgårdsmästarna tampades med för 60–70 år sedan, men en del problem och lösningar skiljer sig åt. Idag är det intressant att konkurrera med en mer miljövänlig produktion. Exempelvis har många odlare under de senaste tio åren övergått till förnyelsebara energikällor för uppvärmningen av växthusen och minskat energianvändningen. Under det senaste året har exemplen blivit allt fler på att spillvärme från andra industrier tas tillvara för att ytterligare minska den negativa miljöpåverkan av produktionen.



Trädgårdsmästare Carl-Olof Olausson stänker skuggfärg på växthuset för att dämpa solinstrålningen. Knut Karlssons handelsträdgård, Stenungsund. Fotograf Maj Greger, år okänt.

17

Fortsatt forskning

Arbetet med avhandlingen har gett upphov till åtskilliga nya frågor. Några av dem presenteras här. Ett problem av mer övergripande karaktär är att det knappt finns något källmaterial bevarat från företag inom trädgårdsnäringen som möjliggör fortsatt forskning inom svensk trädgårdshistoria. En stor del av avhandlingsarbetet har gått åt till att efterlysa och samla in material, vilket har gett resultat, men många gånger kom jag lite för sent. Vid generationsskiftet och ägarbyten slängs material istället för att lämnas in till arkiv. Det är ingen idag som aktivt efterlyser den typ av material som utgör källorna till avhandlingen. Små företag, som Erik Nilssons, försvinner spårlöst om inte räkenskaper, verifikationer, fotografier, korrespondens och liknande tas till vara. I ett första steg vore det därför angeläget att efterlysa material. Innan de sista trädgårdsmästarna och deras familjemedlemmar dör är det viktigt att dokumentera deras erfarenheter genom frågelistor och intervjuer.

Internationella jämförelser

Det finns några studier i andra länder där resultaten visar att det fanns många likheter i hur trädgårdsnäringen växte fram, till exempel järnvägens betydelse för transporter av hästgödsel och trädgårdsprodukter samt för handelsträdgårdarnas lokalisering och den ökande handeln med dessa produkter på världsmarknaden. Det vore särskilt intressant att göra jämförelser av hur den ökande importen bemöttes i olika länder. Dels i de övriga nordiska länderna, där odlingsförutsättningarna var likartade de i Sverige, och dels i andra europeiska länder. Många frågor väcks rörande produktionen i



*Arbetskraft vid Krusenbergs gård samlad framför växthus och orangeri, cirka 1912.
Fotografokänd. Familjen Cederström.*

*Nora handelsträdgård, numera Danderyds blomsterhandel. Fotograf Inger Olausson,
2011.*



de länder som tidigt exporterade frukt, blommor och andra trädgårdsprodukter till Sverige. Där fanns en storskalig produktion och produkterna sorterades och paketerades väl för att klara de långa transporterna per båt. Till och med så känsliga produkter som snittblommor importerades från Frankrike och Italien före första världskriget.

Nya frågor till befintligt material

Källmaterialen från de fyra handelsträdgårdar som legat till grund för avhandlingen har alla potential för utökade studier. Herrgårdsträdgårdarna vid Krusenberg och Antuna kan följas längre tillbaka i tiden. Vid Krusenberg har trädgårdsprodukter sålts sedan 1850-talet och kanske ännu längre tillbaka. Vid båda herrgårdarna fanns plantskolor. Från Krusenbergs plantskola är källmaterialet rikt. När övergick herrgården från att endast odla för husbehov till att främst odla för avsalu? Hur påverkades sortimentet av detta?

Nora handelsträdgård och Nilssons handelsträdgård kan följas ytterligare framåt i tid. Båda dessa företag överlevde oljekriser, ökande import och andra svårigheter som medförde att antalet handelsträdgårdar och andra odlingsföretag minskade i Sverige efter 1950. Det var inte möjligt att se någon tydlig specialisering i någon av de studerade handelsträdgårdarna fram till 1950. Vilka strategier går att utläsa i dessa båda företag från 1950 och framåt?

Trädgårdsmästare Johan Arvid Landqvist, vars dagbok använts som ett komplement till källmaterialet från Krusenberg, förde bok vid flera herrgårdsträdgårdar. Det skulle därmed vara möjligt att jämföra hur arbetet liknade eller skiljde sig åt vid olika herrgårdar. Kanske går det även att utläsa hur en trädgårdsmästares kunskap byggdes upp under tio års praktik. Landqvists handelsträdgård i Uppsala drivs fortfarande av familjen och det finns ytterligare intressant material i företagets arkiv. Jag fick tips om mer källmaterial vid efterlysningarna, som inte rymdes inom avhandlingsarbetet. Det är till exempel handelsträdgårdar från andra delar av landet, källmaterial som omfattar en senare tidsperiod och andra typer av verksamheter, till exempel plantskolor och en fröhandel.

1900-talets andra hälft

Under 1900-talets andra hälft drabbades trädgårdsnäringen gång på gång av olika svårigheter. Frihandelsavtalet innebar att det inte fanns något skydd mot import och konkurrenssituationen blev svår. Utvecklingen på det politiska och ekonomiska planet inom jordbruksnäringen jämfört med trädgårdsnäringen skiljde sig åt och ledde till att olika strategier utvecklades inom de båda branscherna. Vilka var de bakomliggande orsakerna till att utvecklingen skiljde sig åt och vilka konsekvenser förde det med sig för de båda näringarna? Jämförelser kan göras med andra länder där andra strategier valts.

1955 infördes rationaliseringsbidrag för att modernisera trädgårdsföretagen och bland annat energieffektivisera växthus. Oljekriserna drabbade särskilt växthusföretagen som gjort sig beroende av oljeuppvärmning och många företag tvingades lägga ned. Importen fortsatte att öka. De företag som finns kvar idag är ofta mycket stora, men det finns även små familjeföretag kvar. Vilka konkurrensfördelar har dessa små företag som bidragit till att de finns kvar? Det finns ett växande intresse för lokalt producerad mat, vilket skulle kunna leda till att det återigen växer fram trädgårdsföretag omkring städer och tätorter. Det skulle i så fall vara en omvänd utveckling jämfört med den tidigare, där avstånden ökat allt mer mellan producent och konsument. Denna omvända utveckling vore intressant att studera mot den historiska bakgrunden.

Andra typer av trädgårdsföretag

Förutom att det finns mycket kvar att studera rörande handelsträdgårdarnas verksamhet, vore det även angeläget att undersöka andra grenar inom trädgårdsnäringen. Några exempel är plantskolor, frukt- och bärodlingar, blomsteraffärer, fröhandlare och företag som tidigt specialiserade sig på en eller ett fåtal kulturer. Inom plantskolebranschen finns det flera företag som funnits sedan tidigt 1900-tal och ännu är verksamma. Forskning om plantskolor skulle kunna kopplas till den forskning som finns om offentliga och privata parker och trädgårdar där flerårigt växtmaterial kommit till användning. Kunskap finns i högre grad om hur parker och trädgårdar utformades och vilket växtmaterial som användes än om hur växterna producerades och hur anläggningarna sköttes.

Genusperspektiv

Kvinnans roll i familjeföretagen har berörts helt kort, men skulle vara intressant att fördjupa. Från att ha varit en mansdominerad bransch under 1900-talets första hälft ökade kvinnornas andel kraftigt under seklets andra hälft. Det fanns särskilda trädgårdsutbildningar för kvinnor och andelen kvinnliga trädgårdsmästare ökade över tid, även om de omkring 1950 ännu var få till antalet. I branschtidningarna, till exempel *Viola*, finns emellanåt artiklar där vissa yrken inom branschen ansågs mindre lämpliga för kvinnor, till exempel handelsträdgårdsmästarens. Ett exempel är en artikel författad av byrådirektör Sonesson, som menade att det krävdes:

sådana mera som manliga betraktade egenskaper som goda kroppskrafter och uthållighet i praktiskt arbete, god organisationsförmåga och ekonomisk blick. [...] kvinnan med hennes mera utpräglade detaljsinne blott undantagsvis lämpa sig för ovannämnda uppgifter, även om hon för vissa mindre tunga arbeten i handelsträdgårdar dokumenterat sin duglighet och samvetsgrannhet för att nu icke förbise den ofta utomordentliga hjälp en trädgårdsmästares hustru [...] kan giva sin man vid planteringsarbeten, försäljning, expedition och kontorsarbete.⁴²⁹

Detta kan ställas i kontrast till de uppgifter i *Svenska trädgårdar* om företag som ägdes och drevs av kvinnor. Ett exempel är Alma Andersson som knappt tio år efter Sonessons artikel skrevs, ägde och drev Borgmästaregårdens handelsträdgård och Jägersro handelsträdgård utanför Malmö, vilka tillsammans utgjorde en av de största handelsträdgårdarna i landet. Hon tog över driften av företagen efter sin man då hon blev änka. Grönsaksodlingarna omfattade 50 hektar och i de 45 växthusen (med en yta på två hektar) odlades tomater och gurka. Dessutom fanns meloner i 4 000 drivbänkar.⁴³⁰

⁴²⁹ Sonesson 1930b, s. 1, 3.

⁴³⁰ Lind & Thulin 1940, s. 764.

Summary

A Flourishing Market

Market gardens in Sweden from 1900–1950 with four case studies from Stockholm County

The subject of this thesis is market gardens (*handelsträdgårdar*) in Sweden during the period 1900–1950. They were gardens for the professional commercial production of vegetables, fruit, cut flowers, potted plants and annual plant seedlings for open-field cultivation. The thesis includes a number of economic terms and theories. However, there is a wider perspective too, including agrarian history, horticulture and economic history. These are in fact all interdisciplinary subjects themselves. The main aim of the thesis is to contribute to an increased understanding of the development of horticulture in Sweden. I describe and discuss how the strategies and competitiveness of market gardens changed during the first half of the twentieth century, when the number of companies and imports both increased considerably. The thesis also includes a comparative perspective of the development of sole trader market gardens (*enskilda företag*) and manor gardens (*herrgårdsträdgårdar*). The three main research questions are:

- What resources and strategies primarily contributed to the competitiveness of the market gardens?
- What factors affected the range of produce?
- What resources and strategies affected the flexibility of the market gardens?

I use economic theory to highlight, clarify and explain various aspects of the case studies. A resource-based view is used to analyse the most important resources and see whether they changed or were used in a new ways over time. The strategies that can be seen in the different cases explain how various stakeholders acted to achieve competitiveness, e.g. which customers they approached. Access to resources varied and was also partially affected by local relationships. The terms ‘place’ and ‘space’ are used to evaluate how the importance of a place could change due to changes in the local society. The dynamic capability affected how quickly gardeners were able to adapt to the changes taking place on the market. My aim is to use terminology from business economics to describe the changes that occurred from 1900–1950 from a commercial perspective. The purpose is not to develop economic theory.

Four case studies of market gardens

The four case studies of market gardens in Stockholm County form the foundation of the thesis. They have enabled me to deepen my understanding of the development of horticulture. They represent the two most common types of market gardens at this time: sole trader market gardens (often family businesses) and manor gardens (run with the help of employees).

The four cases reveal both similarities and differences with respect to the range of produce, modes of operation, scope, number of employees and how the products were marketed. A wide range of horticultural produce was grown both outside and in glasshouses. There were differences in how the market gardens sold their produce, which resources they had access to and which ones they were told to purchase. There were even fundamental differences between the sole trader market gardens and manor gardens with respect to the availability of resources and continuity of labour supply, for example. The two manor gardens were located at Krusenbergs Herrgård, fifteen kilometres south of Uppsala, and Antuna Gård, twenty kilometres north of Stockholm. The sole traders were Nilssons Handelsträdgård, located on an island in Stockholm's archipelago, and Nora Handelsträdgård in Danderyd, ten kilometres north of Stockholm.

The extensive crops at Krusenbergs Herrgård were divided into a market garden and a plant nursery, but it is primarily the former that is described in this case study. Workers were employed and during certain periods there was a high turnover of staff. During some periods there was a new gardener every year and other employees tended to stay one or two years. The production included a large number of species of ornamental and utility plants. For example, during the financial year 1907–1908, more than one hundred different species of vegetables, berries, cut flowers and potted plants were sold. While some varieties sold very well, others did not. Most of the produce was sold at markets in Uppsala. Roughly three percent of production, based on the value of the produce, went directly to Krusenbergs. The range of produce and sales varied considerably over time. For many years, the revenue from the market garden and the plant nursery represented more than a fifth of the total revenue at Krusenbergs Herrgård. From 1933, the market garden was leased out, and there is therefore no more source material to follow its development.

The market garden at Antuna Gård was run by the Antuna estate until 1953, when it was leased out. I have primarily addressed the period from 1933 to 1950 in the thesis, since the source material from this time is the most detailed. Gardeners tended to occupy their positions for long periods of time – between 1874 and 1949 there were three. The cultivation of fruit was very extensive until the mid-1940s. After this it declined considerably, most likely because many fruit trees were damaged during some very cold winters. The cultivation of berries in kitchen gardens and greenhouses subsequently increased. Although the area of cultivation was not increased through the use of greenhouses, it did mean that space was used more efficiently. Birch rods were a special kind of produce that dominated sales during the first four months of the year. Produce from the market garden was sold at Klarahallarna in central Stockholm and via Stockholmsortens trädgårdscentral.

Roughly ten percent of production, based on the value of the produce, went directly to Antuna Gård.

Nilssons Handelsträdgård was a sole trader business on the island of Runmarö in Stockholm's archipelago. Erik Nilsson (1915–2008) established the market garden in 1929 and ran the business single-handedly, cultivating roughly half a hectare of land. Produce was primarily sold at the market square in Sandhamn (on another nearby island) from June to September. Nilsson obtained more than 80 percent of the total annual revenue during this period. The produce was transported by boat. The market garden's location was virtually optimal, thanks to the close proximity of the market. The client base primarily included well-off people from Stockholm who moved out into the archipelago during the summer months. It was important for Nilsson to plant his crops in early spring to be able to sell his produce once the season began. Being able to grow the plants under glass was essential in this regard. The company was built up gradually, first with open-field and cold bed cultivation, and later with greenhouses. The range of produce included various types of vegetables, berries and flowers. Later this was supplemented with tomatoes, cucumbers, cut flowers and potted plants that were grown in greenhouses. Although the revenue increased during the years after the greenhouses were introduced, so did the costs, due to the fuel, plant pots, fertiliser, plant protection agents and so on, which were subsequently required.

Nora Handelsträdgård in Danderyd was a family-run, sole trader market garden. It was founded in 1938 by the gardener Nils Welander (1887–1980), his wife Hilma Welander (1887–1959) and their son Ivar Welander (1921–2009). Nils Welander had worked as a gardener at a manor garden for 24 years. During this time he received many prizes for peaches and various types of flowering pot plants. The family bought an established market garden with two greenhouses, and they spent the first year renovating it. While their son Ivar studied horticulture during the mid-1940s, they invested in new greenhouses. The revenue subsequently increased, but so did the running and maintenance costs. They grew a wide range of produce, even though the cultivation of flowers was dominant. The cultivation of berries, and strawberries in particular, increased considerably. The proportion of vegetables remained constant over time. Most of the produce was sold at Klarahallarna in central Stockholm. What really made the Nora market garden stand out were its selection of speciality produce; in particular, one cultivated variety of tomato, which was bought by the Swedish seed company Weibulls. They also sold early strawberries that were grown in greenhouses and could be picked in late April or early May.

Both manor gardens were leased out and eventually closed. The family businesses belonged to the group of companies in the Stockholm area that survived despite the increased competition. Nilsson worked until his eighties. He ceased trading in the late 1990s. Nora Handelsträdgård is still a family-owned business, but now largely operates as a flower shop. Nilsson adapted his range of produce to suit a specific clientele of well-off summer guests, thus following what can be described as a focused strategy. Welander sold high-quality products and supplied a high quality food store in Stockholm, and can be said to have followed a differentiated strategy.

The emergence of horticulture

Garden societies and other organisations and individuals worked hard during the 1800s to increase the level of interest and demand for garden produce. Food habits were influenced as the benefits of eating fruit and vegetables became increasingly known, and such produce was therefore increasingly demanded. The demand for ornamental plants, such as garden plants, cut flowers and potted plants also rose. The proliferation of privately owned homes, allotments and upmarket housing estates contributed to the demand, as did public parks in towns and cities. This meant that both private and commercial cultivation increased, and more and more people were able to make a living by growing and selling garden produce. Market gardens grew in number and increased their production. Imports from other countries with low production costs also increased during this period, except during the two World Wars. Education and skills development had a significant impact, and more and more formal horticulture training courses were established.

The gardeners' skills were an important resource as they affected how well the other resources at the market gardens were used, and thus the quality of the produce. What these skills were to include, partly changed over time and partly depended on contextual factors, such as whether the gardener was an employee or a sole trader. As society and the market changed, it was no longer enough to be skilled. It also became necessary to market and sell the produce. Demand could change quickly, as could the supply of important resources, in particular as a result of the two World Wars.

The family businesses were both run and owned by the gardeners and their families or employees. They had direct contact with their customers, either individuals at markets or wholesalers. This provided them with excellent insight about demand. They were able to analyse what could be successfully grown based on the local surroundings and what would be most profitable. More and more positions were introduced to support the growers, such as analysis of nutrition in the soil, the identification of pests and diseases, and advice about the financial strength of the business. Gardeners needed to keep abreast of changes in the market, technological developments and the introduction of new fertilisers and plant protection agents. Being able to respond to these changes quickly became more and more important as competition on the market increased.

Market gardens: cultivation and range of produce

Most market gardens grew their produce with open-field cultivation – herbs, vegetables, fruit, berries or flowers – as this did not demand as many resources. However, it did mean that they were entirely dependent on the weather. Gardeners were forced to adapt their range of produce accordingly, or try to improve the microclimate or soil classification. Soil improvement (using fertiliser, humus, etc.), tillage and crop rotation were important to ensure a good yield and to reduce the

prevalence of diseases. As agriculture was mechanised, farmers increasingly began growing more robust plant species on a large scale with rational management practices on agricultural land. These included carrots, onions and cabbage, which could be managed rationally and harvested at the same time. They did not need to be consumed immediately after harvest, and were less fragile than many other plant species.

Market garden production therefore largely focused on labour and resource-intensive species that tended to be fragile and perishable after harvesting. However, they also fetched a higher price at market than the more robust plant species. I refer to these as 'fine species' (*fina kulturer*). Many of them were grown under glass, e.g. tomatoes, cucumbers, spring vegetables, cut flowers and potted plants. Greenhouses and cold frames became important resources for the market gardens, as did the resources required to heat them. The aim was to lengthen the growing season, which is a key issue for horticulture in the Nordic climate.

Cultivation under glass became essential for the market gardens' competitiveness on the market for garden produce. Heating became easier and often less labour-intensive thanks to new heating systems and fuels. Production in greenhouses could be rationalised and could continue all year round. Even if the running and maintenance costs increased, so did revenue. Flower cultivation was significant for many market gardens, especially for those near the three largest cities, Stockholm, Gothenburg and Malmö, where there was considerable demand for such produce. Growing fruit required larger areas than those available to market gardens near cities, and was therefore more common at manor gardens and the like.

According to data about the range of produce at market gardens in Stockholm County, all of them grew vegetables and/or flowers under glass by the end of the 1930s. Almost all of them had some kind of open-field cultivation. Most of their range of produce included both utility and ornamental plants. The cultivation of garden vegetables under glass primarily included spring vegetables, warm season crops (such as tomatoes, cucumbers and melons) and the cultivation of seedlings. Tomatoes and cucumbers were the main crops, and they were grown at more than half of the market gardens.

Market gardens' dynamic capability was affected by the range of produce, and vice versa. If the range primarily consisted of perennial plants such as fruit trees, berry bushes and ornamental flower plants, they were less flexible than if they grew annual plants. Most of the species at the market gardens fell into the latter category. Grown under glass, and in particular in greenhouses, it was possible to grow two or three different species during a calendar year. The more specialised the company was, the harder it was to change direction, if greenhouses, tools, distribution and sales channels were adapted to fewer species. Market gardens with a more limited range were more vulnerable if, for example, crops were affected by disease or pests, or if poinsettias were not ready to be sold in time for Christmas.

Market gardens' localisation and resource requirements

From the end of the nineteenth century, the number of family-run market gardens increased. They were often established in or nearby cities, where the necessary resources were available that contributed to their competitiveness compared to others who grew and sold garden produce. The hot beds demanded a great deal of fresh manure, sewage or other waste that generated heat when it decompose. There was a large surplus of manure and other waste in the cities, which was a problem, and thus a resource that was easily accessible to gardeners. Market gardens thus became part of the city's cycle, using waste to create an important resource for the production of food. Proximity to the market, or efficient transport, was another key factor during the first decades of the twentieth century, since much garden produce is perishable and quickly deteriorates after being harvested, e.g. cut flowers, strawberries, spinach and lettuce. Transport systems became more efficient, and products, ranges and packaging were adapted accordingly when transport distances became longer.

Changes in space (more efficient transport, new more robust varieties, better handling after harvesting, suitable packaging and a reduced need for labour) meant that the significance of place changed. For customers, the producer increasingly became anonymous. Many growers sold their produce to wholesalers, who subsequently sold it to grocery stores or local shops. Wholesalers were interested in uniform produce in a standardised range that could be communicated throughout the supply chain, from retailer to producer. They therefore demanded other qualities of the produce than customers whom gardeners met at markets did. In adapting to these demands, they developed criteria for how different types of produce should be classified in terms of quality depending on shape, colour and size. Growers were able to command a better price for high quality produce.

Growers who adapted to the new demands within distribution and the retail chain were able to secure competitive advantages. If growers sorted produce themselves and used packaging that did not need to be broken as it passed through the supply chain to the store, it was easier to maintain the quality and wholesalers had lower costs. Those engaged in horticulture were proactive when it came to reducing the number of different species being sold to facilitate marketing and distribution. During much of the twentieth century, development moved from comprehensive horticulture in customers' immediate surroundings, to greater distance between producers and consumers, partly in terms of time and distance (longer transport) and partly in organisational terms (more middlemen). The resources that had been so important at the beginning of the century were now no longer relevant, and the connection between market gardens and cities was broken. Today, the market is truly global, and consumers can buy all kinds of garden produce all the year round.

The competitiveness of manor gardens

Gardeners at manor gardens enjoyed a high status at the beginning of the twentieth century. Just over fifty years later, most of the manor gardens had either been leased out or closed down. Times were also hard for many family-run businesses after the Second World War, but it would take another couple of decades before most of these closed down. Originally, a lot of production in manor gardens had been for resident families' personal demand for utility and ornamental plants. Gardeners were also in charge of the cultivation of more pleasure-focused aspects of gardening that were an important part of the environment and functioned as a demarcation of status for the resident family. As the production of plants for sale increased, the demands on revenue increased. At the same time, some of the old demands lived on; for example, with respect to parkland and other cultural values that should be maintained, and families had specific requests about what should be grown. That meant that certain services and products were demanded regardless of whether these were profitable or not, and that made it more difficult to rationalise the crops to improve competitiveness.

Many manor gardens were less conveniently positioned in relation to the market, compared to family-run business that were able to choose more favourable locations. That said, growers had better access to other important resources at manors, such as fertiliser, lower land costs and more space to cultivate their produce. Moreover, workers at the manor gardens were employed. However, many of the gardeners at manor gardens were probably tempted to start their own businesses when they realised that it was more profitable than being employed. The periodically high turnover of gardeners affected continuity, the transfer of knowledge and financial results. Managing garden cultivation required knowledge about the local environment from a horticultural perspective, which affected the quality of the produce and profitability. To get access to the necessary resources, local networks were extremely important. At manor gardens, gardeners did not just depend on good relations with the owners, but also the property managers, who were responsible for managing agricultural activities, as well as other employees to get access to fertiliser, help with tillage, labour and fuel for the greenhouses. Since the market for garden produce was so strongly linked to certain holiday periods (such as All Saints' Day and Christmas), or dependent on spring vegetables being ready for sale as early as possible, it was essential that resources were available at the right time. All these factors affected the dynamic capability and the competitiveness of the market gardens.

There was an innate inertia, since there were so many actors involved who needed to agree on decisions affecting the market gardens. The relationship between the owner families and the employed gardeners were important, as were the family's interests in and prioritisation between the market garden and the other business activities. The garden lost its status as the garden produce business grew. The sought after and exclusive fruits and early vegetables were imported from countries where the production costs were lower. Imports from countries where the harvest season was ahead of Sweden meant that many so-called 'spring' vegetables were no longer regarded as exclusive.

Competitiveness for garden produce

When the competitiveness for garden produce as well as production costs increased, many growers were forced to rationalise their cultivation methods. Profitability in the sector worsened during the interwar years and after the Second World War. It was hard to attract experienced workers to poorly paid and often periodic work compared to less arduous professions that offered better remuneration. To reduce the need for labour supply, various new technologies were introduced, such as for tillage and transport. New fuels (charcoal, coke and later oil) for heating replaced the labour-intensive work associated with firewood. As cultivation under glass became increasingly common, the use of chemical plant protection agents increased, since diseases and pests flourished in this warm and damp environment. The availability of organic fertiliser declined near cities and the plants increasingly got their nutrients from inorganic fertilisers. These were more expensive, but were also more readily available and easier to manage. New cultivation methods meant that the need for labour declined.

At manors and the like, agriculture constituted a bigger part of their commercial operations, and it was therefore natural that owners invested a great deal of time and energy here, rather than in the gardens. The profitability of agricultural operations declined after the First World War as a result of lower world market prices and increased imports. This meant that agricultural politics took a new direction in the 1930s, which differed from the politics that affected horticulture. The prices for agricultural produce were determined in advance, which meant the sale was secured and farmers knew what they were going to be paid. However, the market for garden produce was free and thus extremely competitive. Prioritisations at manors needed to be placed in relation to profitability for the other business activities. When there was a choice between agriculture and market gardens, which both demanded continuous investments to strengthen their competitiveness, there was probably no doubt that agriculture was prioritised. It was not possible to rationalise cultivation in the more resource-intensive market gardens as much as within agriculture. Depopulation in rural areas meant that it was even more difficult to attract workers.

New perspectives on quality

Quality has been an issue throughout the 1900s, but the perception of what quality means has changed. What many people demand today is in many ways the opposite to what has prevailed during much of the twentieth century. One goal for plant breeding has been to develop produce that can cope with longer transport distances, while maintaining quality. Another goal has been to cultivate species that look nice and have a good colour or shape. Flavour and smell have not been regarded as important. The use of pesticides and strict regulations concerning the appearance of produce has meant that many customers have trouble accepting visually defective fruits and vegetables, even if they do not affect the flavour. The number of varieties

was limited to make things easier for retail and so on. The variety that was lost is now being requested by many customers, who value produce with different colours, shapes, smells and flavours, e.g. for tomatoes and apples. Much work is now being done to try to reproduce and save older varieties of different cultivated plants, and rediscover the diversity and variety that was previously a matter of course for garden produce. Another aspect of quality is for the environmental impact of production to be as low as possible, with a minimal use of chemicals, reduced transport distances, and reasonable working conditions. The sale of local produce is increasing (e.g. *Bondens egen Marknad* farmers' market), as is the interest in various forms of urban horticulture.

Översättning Hilary Parnfors W3RD Stockholm AB

Del 5

Litteratur och källor

Litteratur och källor

Otryckta källor

Antuna gårdsarkiv:

Arkivkapsel nr 26 och 27 innehållande kassaböcker och annat
källmaterial från trädgården.

Huvudböcker 1900–1950.

ArkivDigital AD AB:

Danderyds socken

Inflyttningslängd Danderyd B:16 (1932–1946)

Djurö socken

Församlingsbok Djurö AIIa:s (1904–1912)

Rytterne socken

Födelsebok Rytterne CIc:1 (1851–1887).

Centrum för näringslivshistoria, Bromma:

Nilssons handelsträdgård. Material till och med 1950-talet (under uppord-
ning).

Danderyds blomsterhandel

Företagets privata arkiv. Material till och med 1950-talet.

Landsarkivet Uppsala:

Enskilda arkiv, gårdar: Krusenbergs säteri

D1:2 Inventarieförteckning

D2:3 Dagsverksjournal

D5:1 Övriga liggare och listor. Statarlistor.

E1:1 Korrespondens

F1:1 Beskrivningar över ägorna till säteriet, 1841–1895

F2:1 Handlingar rörande gods och personal 1897–1960

F2:2–4 Handlingar rörande gods och personal

G1A:1 Inventarieförteckning

G1B:3, 6, 12 Huvudböcker

G2A:8–10 Kassaböcker

G2B:1–4 Kassaböcker trädgården

G5C:2 Trädgårdens verifikationer

Död- och begravningsbok, Ärlinghundra härad, Alsike socken:

C:8 (1895–1911).

Husförhörlängder och församlingsböcker, Ärlinghundra härad,

Alsike socken:

AI:14 (1886–1894)

AIIa:1 (1895–1900)

AIIa:2 (1901–1905)

AIIa:3 (1906–1912)

AIIa:4 (1912–1920)

AIIa:5 (1920–1928)

Landqvists handelsträdgårds arkiv, Landqvists handelsträdgård, Uppsala.

Landqvists dagbok 1913–1922. En kopia finns på Landsarkivet Uppsala.

Danderyds blomsterhandels arkiv, Danderyds blomsterhandel, Danderyd.

Källmaterial från Nora handelsträdgård. Kassaböcker, Nils Welanders dagbok, fotografier m.m.

Stockholms stadsarkiv:

Församlingsböcker, Sollentuna härad, Eds socken:

AIIa:1 (1896–1905)

AIIa:2 (1906–1918)

AIIa:3 (1918–1923)

AIIa:4 (1923–1930)

AIIa:5 (1930–1939)

Sveriges släktforskare, databas:

Sveriges dödbok 1901–2009

Tryckta källor

- Ahlklo, Åsa. 2000. "Bengt Kjellsson." I: Andersson, Thorbjörn, Jonstoj, Tove & Lundquist, Kjell (red.). *Svensk trädgårdskonst under fyra-hundra år*. Stockholm: Byggförl., s. 128–135.
- Ahrland, Åsa. 2006. *Den osynliga handen: trädgårdsmästaren i 1700-talets Sverige*. [Ny, rev. utg.] Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Ahrland, Åsa & Olausson, Inger. 2011. "Trädgårdsnäringen: det urbana, moderna och globala samhällets gröna hantverk." I: Antonsson, Hans & Jansson, Ulf (red.). *Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan år 1900: studier av de areella näringarnas geografi och historia*. Stockholm: Kungl. Skogs- och lantbruksakademien, s. 151–168.
- Andersson, Erik Georg. 1977. *Handelsträdgårdens samhällsnyttiga funktion och betydelse: handelsträdgårdarna i och runt Norrtälje och deras plats på stadens torg: minnesbilder från en gången epok 30-tal–70-tal*. Norrtälje: Georg Anderssons handelsträdgård.
- Andersson, Ingela. 2004. *Historiska växthus i Västmanlands län: en inventering*. Västerås: Länsstyrelsen Västmanlands län, Kulturmiljöenheten.
- A:son, Eric J. 1927. "Herrgårds- och handelsträdgård." *Svensk trädgårdstidning*. Nr 8, s. 87–88.
- Backe, Torild. 1939. "Arbetslagsstiftningen och trädgårdsodlingen." I: Lind, Eric & Thulin, J.A. (red.). *Svenska trädgårdar*. Band 1. Stockholm: Svenska yrkesförlaget, s. 143–151.
- Barney, J. 1991. "Firm Resources and Sustained Competitive Advantage" *Journal of Management*. Vol. 17. Nr 1, s. 99–120.
- Beavington, F. 1975. "The Development of Market Gardening in Bedfordshire 1799–1939." *The Agricultural History Review*. Nr 23, s. 23–47.
- Becker, Wulf & Pearson, Monika. 2002. *Riksmaten 1997–98: kostvanor och näringsintag i Sverige: metod- och resultatanalys*. Uppsala: Livsmedelsverket.
- Berge, Gunnar. 1939. "Blomsterodlingens utveckling i Sverige." I: Lind, Eric & Thulin, J.A. (red.). *Svenska trädgårdar*. Band 1. Stockholm: Svenska yrkesförlaget, s. 43–56.
- Berge, Gunnar. 1946. "Blomsterodling under glas." I: Jordbrukets upplysningsnämnd. *Svensk jordbruksforskning: Aktuella praktiska resultat. Årsbok 1946*. Stockholm: Lantbruksförbundets tidskrifts-aktiebolag.
- Bernström, Peter. 1997. "Sockerbetan – växtförädling och växtförädlingsframsteg." I: Olsson, Gösta (red.). *Den svenska växtförädlingens historia: jordbruksväxternas utveckling sedan 1880-talet*. Stockholm: Kungl. Skogs- och lantbruksakademien.
- Bexelius, Eva-Britt & Westberg, Lars. 1976. "Sopor blev blommor." I: Zachrisson, Sune & Zachrisson, Inger (red.). *Sankt Eriks Årsbok 1976*. Stockholm: Samfundet Sankt Erik.
- Blomgren, Carl. 1904. "Rudolf Billström." *Trädgården*. Nr 1, s. 1–3.
- Boierth, Pehr. 1926. *Drivbänkar: deras läggning och skötsel, odling av tidiga*

- grönsaker jämte plantuppdragning. Stockholm: Björck & Börjesson.
- Bondeförbundet. 1956. *Trädgårdsnäringen i riksdagen: 1931–1956*. Stockholm: Bodonitryck.
- Bryman, Alan. 2002. *Samhällsvetenskapliga metoder*. Liber Förlag.
- Cederström, Brita. 1996. *Krusenberg. En herrgård vid Mälaren*. Uddevalla: Pihlgren Press.
- Chisholm, M. 1962. *Rural Settlement and Land Use. An Essay in Location*. New York: John Wiley & Sons.
- Claesson, Hilding. 1930. "Skånsk jordgubbsodling." *Viola. Organ för trädgårdsodlingen i Sverige*. Nr 28, s. 1, 7.
- Curman, Johan. 1996. *En tidig europeé: entreprenören C.F. Lundström 1823–1917*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Dahl, Carl G. 1930. "Fria ord." *Viola. Organ för trädgårdsodlingen i Sverige*. Nr 6, s. 3.
- Dahl, Carl. 1943. "Trädgårdsundervisningen i Sverige." I: SHTF. *40 år för svensk trädgårdsodling. SHTF 1903–1943. Sveriges Handelsträdgårdsmästareförbunds jubileumsskrift jämte årsbok 1942*. Motala: Bröderna Borgströms AB, s. 109–121.
- Danderyds hembygdsförening. 2005. "Från bondebygd till tjänstesamhälle." *Danderydiana 2005*.
- Den Hartog, Adel P. 2004. "The changing place of vegetables in Dutch food culture: the role of marketing and nutritional sciences 1850–1990." *Food & History*. Volym 2. Nr 2/2004, s. 87–103.
- Dormling, Johan. 2008. *Från avancerad profession till allmän hobby: drag ur trädgårdsodlingens utveckling 1907–2007*. Vaxholm: John Dormling.
- Edling, Nils. 1999. "Småjordbrukets tid: en inledning." *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 1998. Nr 35, s. 7–18.
- Edvinsson, Rodney & Söderberg, Johan. 2011. *A Consumer Price Index for Sweden 1290–2008, Review of Income and Wealth*, vol. 57 (2), s. 270–292.
- Eisenhardt, K.M. & Martin, J.A. 2000. "Dynamic capabilities: what are they?" *Strategic Management Journal*. Vol 21, s. 1105–1121.
- Ekbrant, Linus. 1939. "Köksväxtodlingens utveckling i Sverige." I: Lind, Eric & Thulin, J.A. (red.). *Svenska trädgårdar*. Band 1. Stockholm: Svenska yrkesförlaget, s. 57–67.
- Ekbrant, Linus. 1943. "Köksväxtodlingens utveckling i Sverige." I: Sveriges handelsträdgårdsmästareförbund. *40 år för svensk trädgårdsodling. SHTF 1903–1943. Sveriges Handelsträdgårdsmästareförbunds jubileumsskrift jämte årsbok 1942*. Motala: Bröderna Borgströms AB, s. 71–81.
- Ekelund Axelson, Lena. 1991. *Structural Changes in the Swedish Marketing of Vegetables*. Diss. Lund economic studies, 44.
- Elliott, Brent. 1990. "Commercial Horticulture in Victorian London." I: Strong, Roy. *London's Pride: The Glorious History of the Capital's Gardens*. London: Anaya Publishers Ltd, s. 168–177.
- Eriksson, Elof. 1906. "Sveriges trädgårdssällskap förr och nu." *Trädgården*. Nr 9, s. 139–141.
- Ferlenius, Gustav Rudolf. 1950. "Fruktodlingen i Kristianstads län.

- Några synpunkter på dess betydelse ur samhällssynpunkt." I: SHTF. *Årsbok 1949*. Årg 47. Motala: Bröderna Borgströms AB, s 39–51.
- Fjäderhane, August M. 1943. "Trädgårdsodlingens ekonomi år 1941." I: Sveriges handelsträdgårdsmästareförbund. *40 år för svensk trädgårdsodling. SHTF 1903–1943. Sveriges Handelsträdgårdsmästareförbunds jubileumsskrift jämte årsbok 1942*. Motala: Bröderna Borgströms AB, s. 146–154.
- Fjäderhane, August M. & Arvidsson, Lennart. 1963. *Arbetsstudier i trädgårdsodlingen*. Meddelande från Alnarpinstitutets trädgårdsavdelning: Alnarp.
- Flinck, Maria. 1994. *Tusen år i trädgården: från sömländska herrgårdar och bakgårdar*. Värnamo: Tidens förlag.
- Flygare, Iréne & Isacson, Maths. 2003. *Jordbruket i välfärdssamhället: 1945–2000. Det svenska jordbrukets historia*. Band 5. Stockholm: Natur och kultur/LT.
- Fredlund, Åke. 1994. *Årsta egnahem och handelsträdgårdar 1900–1968*. Uppsala: Vaksala hembygdsförening.
- Frukt- och trädgårdsutredningen. 1938. *Betänkande med utredning och förslag rörande produktions- och avsättningsförhållandena inom trädgårdsnäringen*. SOU 1938:5. Stockholm: Jordbruksdepartementet.
- Gadd, Carl-Johan. 2000. *Den agrara revolutionen 1700–1870. Det svenska jordbrukets historia*. Band 3. Stockholm: Natur och kultur/LT.
- Gerentz, Sven & Ottosson, Jan. 1999. *Handel och köpmän i Stockholm under ett sekel. Utgiven av Stockholms köpmansklubb med anledning av dess 100-årsjubileum*. Stockholm: Ekerlid.
- Granlund, Rolf. 1924. "Om emballage för grönsaker och bär." *Svensk trädgårdstidning*. Nr 10, s. 113–114.
- Granovetter, M. 2005. "The Impact of Social Structure on Economic Outcomes." *Journal of Economic Perspectives*. Vol 19. Nr 1, s. 33–50.
- Gréen, John. 1939. "Trädgårdsundervisningen i landet." I: Lind, Eric & Thulin, J.A. (red.). *Svenska trädgårdar*. Band 1. Stockholm: Svenska yrkesförlaget.
- Haglund, Kristina & Ländell, Märta. 2013. *Miljötekniska undersökningar vid handelsträdgårdar. Erfarenheter och rekommendationer*. Linköping: Statens geotekniska institut.
- Hallberg, Herman. 1906. "Vår torghandel med trädgårdsalster." *Trädgården*. Nr 2, s. 22–24.
- Halldor, Henning. 1935. "Förteckning över i Sverige utgivna periodiska skrifter rörande trädgårdsodling." I: *Trädgårdsodlingen i Sverige: hyllningsskrift tillägnad Carl G. Dahl på sextioårsdagen den 17 juni 1935*. Stockholm, s. 489–499.
- Hamrin, Anders & Troell, Margareta. 1974. *Blomstring och förfall i Ormbäcka. En studie av handels-trädgårdar i storstad*. Stockholm: Konsthögskolans arkitekturskola.
- Hellström, Hans. 1994. *Kultur. Arbete. Tid*. Uddevalla: Carlsson Bokförlag.
- Henrikssons handelsträdgård. 1948. *Katalog 1948*. Ulricehamn.
- Hermelin, Sven A. 1932. *Offertblad*. Nr 1. Sveriges handelsträdgårdsmästareförbund.
- Hermods. 1950. *Korrespondens*. Juni. Hermods månadstidning.

- Hirdman, Yvonne. 1983. *Magfrågan. Mat som mål och medel Stockholm 1870–1920*. Diss. Kristianstad: Rabén & Sjögren.
- Hässelby hembygdsförening. 2011. *Bland blomsterkungar och växthus: Trädgårdsepoken i Hässelby*. Hässelby Hembygdsförenings Skriftserie nr 13. Falköping: Elanders.
- Israelsson, Carin, se Martiin.
- Jack, S.L. & Anderson, A.R. 2002. "The effects of embeddedness on the entrepreneurial process." *Journal of Business Management*. Vol 17, s. 467–487.
- Johannisson, Bengt. 2007. "Enacting local economic development – theoretical and methodological challenges." *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*, vol. 1. Nr 1, s. 7–26.
- Johansson, Ingemar. 1987. *Stor-Stockholms bebyggelsehistoria: markpolitik, planering och byggande under sju sekler*. Värnamo: Gidlunds i samarbete med Byggeforskningsrådet.
- Johansson, Rolf. 2000. "Ett bra fall är ett steg framåt: Om fallstudier, historiska studier och historiska fallstudier." *Nordic Journal of Architectural Research* 13. Nr 1–2, s. 65–71.
- Johansson, Rolf. 2003. *Case Study Methodology. A key note speech at the International Conference "Methodologies in Housing Research", [Stockholm 22–24 September 2003]*. Royal Institute of Technology and International Association of People-Environment Studies.
- Johnstone, Harvey & Lionais, Doug. 2004. "Depleted communities and community business entrepreneurship: revaluing space through place." *Entrepreneurship & Regional Development: An International Journal*, 16:3, s. 217–233.
- Jonasson, Olof (red.). 1937. *Jordbruksatlas över Sverige*. Stockholm: Lantbrukssällskapets tidskriftsaktiebolag.
- Jonsson, Ulf. 1997. "Hästen i det "för-motoriserade" industrisamhället – ett centralt forskningsområde." I: Liljewall, Britt & Myrdal, Janken (red.). *Arbetshästen under 200 år*. Stockholm: Nordiska museet, s. 93–109.
- Juhlin-Dannfelt, Herman. 1925. *Lantbrukets historia: världshistorisk översikt av lantbrukets och lantmannalivets utveckling*. Stockholm: Beckman.
- Kommerskollegium. 1935. *1931 års företagsräkning*. Stockholm: Kommerskollegium.
- Kommerskollegium. 1955. *1951 års företagsräkning*. Stockholm: Kommerskollegium.
- Kreuger, Jenny. 2008. "Från Nobelpristagare till miljöbov." I: Ramberg, Gunilla (red.). *SLU – tre decennier mitt i samhällsutvecklingen*. Uppsala: SLU, s. 63–75.
- Lamm, Robert. 1951. "Några åtgärder mot jordtrötthet i växthus." I: Håkansson, Rickard (red.). *Svensk jordbruksforskning. Årsbok 1951*. Stockholm: Lantbrukets tidningsaktiebolag, s. 89–94.
- Landelius, Pia. 1999. "Trädgårdsmästeriet vid Gråskärsfjärden." *Runmarö tidning, Runmarö hembygdsförenings medlemsblad*. Nr 1:1999. Runmarö: Runmarö hembygdsförening.
- Landelius, Pia. 2007. "I huvudet på en gammal ö-politiker." *Runmarö tidning, Runmarö hembygdsförenings*

- medlemsblad*. Runmarö: Runmarö hembygdsförening, s. 18–21.
- Landström, H & Löwegren, M (red.). 2009. *Entreprenörskap och företags-etablering: från idé till verklighet*. 1 uppl. Lund: Studentlitteratur.
- Lange, Ulrich. 2000. *Experimental-fältet: Kungl. Lantbruksakademiens experiment- och försöksverksamhet på norra Djurgården i Stockholm 1816–1907*. Diss. Stockholm: Kungl. Skogs- och lantbruksakademien.
- Larsson, Bo. 2008. *De glömda verkstäderna: en studie av två familjeföretag på den uppländska landsbygden ca 1930–2000*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet.
- Ledin, Gunnar. 1952a. "Köksväxtodlingen i Sverige. Statistiska uppgifter." I: Svensson, Värner, Bacher, Tønnes & Sørensen, Frode (red.). *Odling av köksväxter på friland och under glas*. Landskrona: J L Törnqvists bokhandel, s. 15–20.
- Ledin, Gunnar. 1952b. "Köksväxternas avsättningsförhållanden." I: Svensson, Värner, Bacher, Tønnes & Sørensen, Frode (red.). *Odling av köksväxter på friland och under glas*. Landskrona: J L Törnqvists bokhandel, s. 21–30.
- Lind, Eric. 1939. "Riksorganisationer inom trädgårdsodlingen." I: Lind, Eric & Thulin, J.A. (red.). *Svenska trädgårdar*. Band 1. Stockholm: Svenska yrkesförlaget, s. 152–162.
- Lind, Eric & Thulin, J.A. (red.). 1939 & 1940. *Svenska trädgårdar*. Band 1 & 2. Stockholm: Svenska yrkesförlaget.
- Lind, Gustaf. 1909. "Herrgårdsträdgårdsmästarna och inpackning af frukt." *Trädgården. Illustrerad tidskrift för trädgårdsskötsel*. Stockholm: Gartnersällskap och Svenska Trädgårdsföreningen. Stockholm: Aftonbladets aktiebolags tryckeri, s. 15–16.
- Lind, Gustaf. 1935. "Trädgårdsundervisningen från skråtiden till nutiden." I: *Trädgårdsodlingen i Sverige. En hyllningsskrift tillägnad Carl G. Dahl på 60-årsdagen den 17 juni 1935*. Stockholm: Saxon & Lindström, s. 326–357.
- Lind, Gustaf. 1941. *Stockholmsträdgårdar under gångna tider*. Stockholm: Saxon & Lindström.
- Lindkvist, Ax K. 1921. "Ekonomisk trädgårdsodling." *Svensk trädgårdstidning*. Nr 10, s. 110–111.
- Lissing, Claes (red.). 2012. *I Hemmesjö socken. Möt människor, miljöer och händelser i Hemmesjö socken från det förra sekelskiftet fram till idag*. Hemmesjö hembygdsförening.
- Löfgren, Maria. 2011. *Gäddeholms trädgårdar – en trädgårdshistorisk utredning*. Vallby friluftsmuseum, Västerås stad.
- Magretta, Joan. 2012. *Understanding Michael Porter: The Essential Guide to Competition and Strategy*. Boston: Harvard Business Review Press.
- Martiin (Israelsson), Carin. 2005. *Kor och människor. Nötkreatursskötsel och besättningsstorlekar på torp och herrgårdar 1850–1914*. Diss. Hedemora: Gidlunds förlag.
- Martin, J.M. 1985. "The social and Economic Origins of the Vale of Evesham Market Gardening Industry." *The Agricultural History Review*. Nr 33, s. 41–50.
- Merriam, Sharan B. 2010. *Fallstudien som forskningsmetod*. Lund: Studentlitteratur.
- Mintzberg, Henry, Ahlstrand,

- Bruce W. & Lampel, Joseph. 2009. *Strategy safari: a guided tour through the wilds of strategic management*. 2. ed. New York: Free Press.
- Morell, Mats. 2001. *Jordbruket i industrisamhället 1870–1945. Det svenska jordbrukets historia*. Band 4. Stockholm: Natur och kultur/LT.
- Myrdal, Janken (red.). 1991. *Alla de dagar som är livet: bondedagböcker om arbete, resor och umgänge under 1800-talet*. Stockholm: Nordiska museet.
- Myrdal, Janken. 2005. *Om humanvetenskap och naturvetenskap*. Rapport 159. Institutionen för ekonomi, SLU. Uppsala.
- Myrdal, Janken. 2007. "Källpluralismen och dess inkluderande metodpaket." *Historisk tidskrift*. 2007/3, s. 495–504.
- Myrsten, Anders. 2008. "River i Hässelby: Epok slut." *Viola: Gröna näringens riksorganisation*. Nr 20.
- Mårald, Erland. 2003. "Vårt bästa guld: agrara perspektiv på urban teknik från 1800-talets mitt till dagens kretsloppssamhälle." *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 2002. Nr 44, s. 25–38.
- Nilsson, Roland. 1951. "Transportförsök med köksväxter." I: *Jordbrukets upplysningsnämnd. Svensk jordbruksforskning. Årsbok 1951*. Stockholm: Lantbruksförbundets tidskriftsaktiebolag.
- Nolin, Catharina. 1999. *Till stadsbornas nytta och förlustande: den offentliga parken i Sverige under 1800-talet*. Diss. Stockholm: Byggförlaget.
- Nygårds, Lena. 2005. *Vi odlade till husbehov*. Alnarp: Programmet för odlad mångfald.
- Nygårds, Lena & Leino, Matti Wiking. 2013. *Klint Karins kålrot och mor Kristinas böna: om fröuppropets kulturarv*. Alnarp: Programmet för odlad mångfald.
- Olausson, Inger. 2007a. "Dokumentera handelsträdgårdar!" *Viola: Gröna näringens riksorganisation*. Nr 1–2:2007.
- Olausson, Inger. 2007b. "Handels-trädgårdar i Sverige ca 1900–1950." *Bulletin för trädgårdshistorisk forskning*. Nr 19–20, 2006–2007, s. 32.
- Olsson, Sven-Olof. 1993. "Energi-historia med miljökonsekvenser." I: Furuhausen, Birgitta (red.). *Äventyret Sverige: en ekonomisk och social historia*. 1 uppl. Stockholm: Utbildningsradion.
- Oskarsson, Linnea. 2008. *Att inventera perenner: en handledning*. Alnarp: Centrum för biologisk mångfald.
- Persson, Karin. 2010. *Att inventera lök- och knölväxter: en handledning*. Uppsala: Centrum för biologisk mångfald.
- Persson, Karin & Jansson, Eva. 2008. *Narcisser: folkära lökar*. Alnarp: Centrum för biologisk mångfald.
- Quilley, Stephen & Beynon, Huw. 2006. "From Andean Weed to Culinary Staple: The Assimilation of the Tomato into Anglo-American Economy and Culture." *Food & History*. Volym 4. Nr 1:2006, s. 169–220.
- Riksarkivet. 2010. *De nordiska privatarkiven och deras förvaltare: en jämförande undersökning av arbetet med privatarkivfrågorna vid de nordiska arkivverkens institutioner utförd på uppdrag av de nordiska riksarkivarierna*. Stockholm: Riksarkivet.
- Rytkönen, Paulina. 2004. *Fruits of*

- capitalism: modernisation of Chilean agriculture 1950–2000*. Diss. Lund: Lunds universitet, 2004
- Sandahl, Birger. 1951. "Växthusodlingen inför en ny utveckling." I: Håkansson, Rickard (red.). *Svensk jordbruksforskning. Årsbok 1951*. Stockholm: Lantbrukets tidningsaktiebolag, s. 112–121.
- SCB. 1900–1911. *Hushållningssällskapens årsberättelser*.
- SCB. 1913–1920. *Jordbruk och boskapsskötsel*.
- SCB. 1917. *Folkräkning den 31 december 1910. III. Folkmängdens fördelning efter yrken*. Stockholm: Kungl. boktryckeriet.
- SCB. 1927. *Folkräkning den 31 december 1920. V. Yrkesräkningen II: Yrke, inkomst och förmögenhet kombinerade inbördes samt med kön, civilstånd och ålder*. Stockholm: Kungl. boktryckeriet.
- SCB. 1930. *Jordbruksräkningen år 1927*. Stockholm.
- SCB. 1936a. *Folkräkning den 31 december 1930. III. Folkmängden efter yrke, inkomst och förmögenhet: 1 avd.* Stockholm: Kungl. boktryckeriet.
- SCB. 1936b. *Jordbruksräkningen år 1932*. Stockholm.
- SCB. 1941. *Jordbruksräkningen år 1937*. Stockholm.
- SCB. 1943. *Folkräkning den 31 december 1940. Folkmängden efter yrke*. Stockholm: Kungl. boktryckeriet.
- SCB. 1944. *Arealinventeringen, kreatursräkningen och trädgårdsinventeringen den 1 juni 1943*. Stockholm.
- SCB. 1953. "Undersökning av trädgårdsnäringens ekonomiska läge 1949–1951." *Statistiska centralbyråns stencilerade publikationer* 1953. Digitaliserad av SCB 2009. Ej numrerad.
- SCB. 1955. *Folkräkning den 31 december 1950. VI. Totala räkningen. Folkmängden efter yrke, hushåll, utrikes födda och utlännningar*. Stockholm.
- SCB. 1956. *Jordbruksräkningen 1951*. Stockholm: [Nord. bokh. (distr.)].
- SCB. 1959. *Historisk statistik för Sverige D. 2, Väderlek, lantmäteri, jordbruk, skogsbruk, fiske t.o.m. år 1955*. Örebro.
- SCB. 1969. *Historisk statistik för Sverige. D. 1, Befolkning 1720–1967*. 2 uppl. Örebro.
- Schön, Lennart. 2008. *Marknadsintegration och teknisk förändring: globalisering i en historisk analys*. Stockholm: Utbildningsdepartementet, Regeringskansliet.
- Sehlin, Halvar. 1949. *AB Hem på landet 1899–1949*. Stockholm: Bröd. Lagerström.
- Sellberg & Co Fröhandel. 1948. *Frökatalog*. Örebro: Littorin Rydén Boktryckeri.
- SHTF. 1940. *Årsbok 1939*. Årg 37. Stockholm: Haglund & Ericson boktryckeri AB.
- SHTF. 1941. *Årsbok 1940*. Årg 38. Motala: Bröderna Borgströms AB.
- SHTF. 1943. *40 år för svensk trädgårdsodling. SHTF 1903–1943. Sveriges Handelsträdgårdsmästareförbunds jubileumsskrift jämte årsbok 1942*. Motala: Bröderna Borgströms AB.
- SHTF. 1953. *SHTF 50 år. Sveriges Handelsträdgårdsmästareförbunds jubileumsskrift 1953. Årsbok 1952*. Motala: Bröderna Borgströms AB.
- SHTF. 1973. *Jubileumsskrift 1973. Årsbok 1972*. Örebro.
- Sjöberg, Robert. 1921. "SKTF:s

- syftemål." *Svensk Trädgårdstidning*. Nr 5, s. 51–52.
- Skard, Torfinn. 1963. *Hagebruk og gartneri i Norge: en historisk undersøkelse fram til omkring 1950*. Oslo.
- Skiöld, Gitten & Berg, Björn. 1990. *En bok om Danderyd*. Barn- och utbildningsnämnden, Danderyds kommun.
- Sonesson, Nils. 1930a. *Handbok för trädgårdsodlare*. Ny uppl. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Sonesson, Nils. 1930b. "Kvinnans uppgift inom trädgårdsodlingen." *Viola. Organ för trädgårdsodlingen i landet*. Nr 51, s. 1, 3.
- Sonesson, Nils. 1935. "Försök till beräkning av trädgårdsodlingens produktionsvolym i Sverige." I: *Trädgårdsodlingen i Sverige: hyllningsskrift tillägnad Carl G. Dahl på sextioårsdagen den 17 juni 1935*. Stockholm: Saxon & Lindström, s. 189–203.
- Sonesson, Nils. 1939. "Sveriges trädgårdsodling av idag." I: Lind, Eric & Thulin, J.A. (red.). *Svenska trädgårdar*. Band 1. Svenska yrkesförlaget AB, Stockholm.
- Stening, Klas. 1908. "Huru man packar sin frukt i Ryssland." *Trädgården. Illustrerad tidskrift för trädgårds-skötsel*. Nr 7. Stockholm: Utgivarnas förlag/Aftonbladets aktiebolags tryckeri, s. 105–107.
- Steninge handelsträdgård. 1916. *Steninge handelsträdgård*. Stockholm: Ehrnfried Nybergs Boktryckeri.
- Sundström, Arne. 2001. "Jordgubbsodling i skärgården." *Skärgården*. Stockholm: KustMedia AB, s. 9–16.
- Svenssons fröhandel. 1935. *Jubileums-katalog 1885–1935*. Stockholm.
- Söderberg, Ernst. 1935. "Modern tomatodling under glas." I: *Trädgårdsodlingen i Sverige. En hyllningsskrift tillägnad Carl G. Dahl på 60-årsdagen den 17 juni 1935*. Stockholm: Saxon & Lindström, s. 134–140.
- Thick, Malcolm. 1998. *The Neat House Gardens. Early Market Gardening around London*. Wiltshire: Prospect Books.
- Thulin. 1921. "Något om bokföring för konditionerade trädgårdsmästare." *Svensk Trädgårdstidning*. Nr 11, s. 125–129.
- Tilstam, Rune. 1996. *Livet i Klarahallarna*. Stockholms stads monografi-serie 62:VI. Stockholmia förlag.
- Tingholm, K.T. & Fich, Christian. 1952. "Rädisor i hus." I: Tønnes, Bacher & Sørensen, Frode. *Odling av köksväxter på friland och under glas*. Landskrona: J.L. Törnqvists bokhandel.
- Trädgården*. 1902. "Torghandeln i Stockholm." Nr 1B, s. 27–28.
- Trädgården*. 1904. "Jordgubbsodling i Stockholms skärgård." Nr 5, s. 87.
- Trädgårdsodlingen i Sverige. En hyllningsskrift tillägnad Carl G. Dahl på 60-årsdagen den 17 juni 1935*. 1935. Stockholm: Saxon & Lindström.
- Trädgårdsutredningen. 1952. *Betänkande med förslag rörande avsättningen av trädgårdsprodukter m.m.* Stockholm.
- Ullenhag, Kersti. 2001. *Delen och helheten: företags- och industriebeskrivning under fyra årtionden*. Uppsala: Uppsala studies in economic history.
- Ulväng, Göran. 2008. *Herrgårdarnas historia: arbete, liv och bebyggelse*

- på uppländska herrgårdar*. Uppsala: Hallgren & Björklund
- Ulyatt, Donna J. 2006. "Female agricultural labour on the Dixon Estate, Lincolnshire, 1801–17." *The Agricultural history review*. 54:1. British agricultural history society.
- Varudistributionsutredningen. 1955. *Pris och prestation i handeln*. SOU 1955:16. Stockholm: Handelsdepartementet.
- Viola. *Illustrerat Notis- och Annonsblad*. 1926. Nr 4.
- Viola. *Organ för trädgårdsodlingen i Sverige*. 1930. Nr 8, 21.
- Viola. *Tidning för trädgårdsodlingen i Sverige*. 1939. Nr 42. Stockholm.
- Viola. *Tidning för trädgårdsodlingen i Sverige*. 1940. Nr 41. Stockholm.
- Viola. *Tidning för trädgårdsodlingen i Sverige*. 1947. Nr 28, 33. Stockholm.
- Viola. *Tidning för trädgårdsodlingen i Sverige*. 1948. Nr 5. Stockholm.
- Viola. *Tidning för trädgårdsodlingen i Sverige*. 1950. Nr 1, 25. Stockholm.
- Viola. *Tidning för trädgårdsodlingen i Sverige*. 1953. Nr 4, 40, 42. Stockholm.
- W. Weibull A.B. 1948. *Katalog våren 1948*. Landskrona tryckeri AB.
- Weinstein, Rosemary. 1990. "London's Market Gardens in the Early Modern Period." I: Strong, Roy. *London's Pride: The Glorious History of the Capital's Gardens*. London: Anaya Publishers Ltd, s. 80–99.
- Westerlund, Tina. 2013. *Trädgårdsmästarens förökningsmetoder – schema och katalog över förökningsdelar vid vegetativ förökning av fleråriga örtartade växter*. Licentiatuppsats. Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet.
- Yin, Robert K. 2009. *Case Study Research: design and methods*. London: SAGE.
- Zahra, S, Sapienza, H & Davidsson, P. 2006. "Entrepreneurship and dynamic capabilities: A review, model and research agenda." *Journal of Management Studies* 43:918–955.
- Zylstra, Geoff D. 2013. "Stretching Time, Collapsing Space: How New Jersey Market Gardeners Used Technology to Control Production, 1838–1876." *Agricultural History*. 2:2013, s. 144–169.
- Ågren, Maria. 2005. "Synlighet, vikt, trovärdighet – och självkritik. Några synpunkter på källkritikens roll i dagens historieforskning." *Historisk tidskrift*. 2:2005.
- Åkerblom, Petter. 2004. "Footprints of school gardens in Sweden." *Garden history. Journal of the Garden History Society*, 32:2, s. 229–247.

Internet

Lantmäteriet. Historiska kartor.
<http://www.lantmateriet.se>
 Nationalencyklopedin.
<http://www.ne.se>
 Programmet för odlad mångfald
 (POM). <http://www.pom.info>
 Riksförbundet Svensk Trädgård.
<http://www.tradgard.org>

Store norske leksikon.
<http://www.snl.no>
 Svensk kulturväxtdatabas.
<http://www.slu.se/skud>
 Svenska Akademiens Ordbok.
<http://www.saob.se>

Personliga meddelanden

Cederström, Carl. Son till Brita Cederström, författare till boken *Krusenberg*. Telefonsamtal november 2013.
 Gustavsson, Emy. Boende vid Krusenbergs gård. Telefonsamtal 2013-11-04.
 Landelius, Pia. Redaktör för *Runmarö tidning* och var bekant med Erik Nilsson sedan 1990-talet. E-post 2010-10-07.
 Landqvist, Rolf. Landqvists handels-trädgård, Uppsala. Sonson till Johan Arvid Landqvist, trädgårdsmästare vid Krusenbergs gårds handelsträdgård. E-post, bland annat 2013-11-19.
 Leimu, Lars. Danderyds blomsterhandel. E-post, bland annat 2011-02-24.
 Leimu Welander, Anna. Danderyds blomsterhandel. Möten och e-post. 2011-02-25, 2011-11-09.
 Nordgren, Elsbeth. Arbetade en säsong i trädgården på Antuna gård 1950. Telefonsamtal 2011-02-21.

Rosén, Inger. Granne till Nilssons handelsträdgård. Telefonsamtal 2011-01-05.
 Sandh, Jan. Trädgårdsmästare i Tungelsta och ordförande i föreningen "Folk & Trädgård i Tungelsta". Möte och e-post, 2007.
 Ulväng, Göran. Möte. 2012-03-14.
 Wahlstrand, Uno. Son till Birger Wahlstrand som arrenderade handelsträdgården vid Krusenbergs gård. Telefonsamtal 2013-10-23.
 Westerberg, Lars. Ordförande i föreningen "Skärgården", uppvuxen på Runmarö och tidigare bekant med Erik Nilsson. Möte och e-post 2010-09-24.
 von der Burg, Birgitta och Christer. Birgitta är brorsdotter till Erik Nilsson och Christer är hennes man. E-post, bland annat 2008-08-26.

Del 6
Bilagor

Bilaga 1

Växtskyddspreparat och handelsgödselmedel

Här listas de handelsgödselmedel och växtskyddsmedel som nämns i källmaterialen från de fyra handelsträdgårdar som undersöks i avhandlingen.

Växtskyddspreparat

Agrocide (lindan, mot skadeinsekter)
Boxol P (DDT-preparat i puderform mot de flesta skadeinsekter)
Boxol S (DDT-preparat för sprutning mot de flesta skadeinsekter)
Cryocid (mot skadeinsekter)
Formalin (för desinficering av jord i växthus och för sprutning mot mjöldagg)
Fomite AZO (mot spinn)
Frukträdskarbolineum A K I Special (tjäroljeemulsion för besprutning av fruktträd mot skadeinsekter)
Gesarol för bepudring (mot skadeinsekter i grönsaksodlingar)
Gesarol för besprutning (mot skadeinsekter i frukt- och bärodlingar)
Jofurolbad (mot skadeinsekter)
Kopparvitriol (användes till så kallad bordeauxvätska (mot svampangrepp) och för impregnering)
Ope-carbosol (mot skadeinsekter på fruktträd)
Panik-ol (mot skadeinsekter och mjöldagg)
Nicotoxin-rökpulver/-Gas (för rökning mot skadeinsekter i växthus)
Solicide (för desinficering av jord i växthus)
Stångsvavel (för rökning i växthus mot svampangrepp)
Svavelblomma (rent svavel mot mjöldagg, särskilt för användning i växthus)
Toxidol-emulsion (en blandning av flera insekticider, bland annat DDT)

Handelsgödselmedel

Ammoniumsulfat
Clays invigorator (specialgödning med långtidsverkan som blandades i jorden, för krukväxter och annan odling under glas).⁴³¹
Fisons specialgödning (för rosor, hortensior, luktarter, krysantemum, nejlikor, gurkor, tomater och jordgubbar).⁴³²
Herba 1 (fosforsyra, kväve och svavelsyrat kali).

⁴³¹ Svenssons fröhandel 1935, s. 74.

⁴³² Ibid.

Herba 2 (fosforsyra, kväve, svavelsyrat kali och kalk).
 Herba 3 (fosforsyra, kväve och svavelsyrat kali och kalk).
 Intra (kväve, fosfor, kali, för växthuskulturer).
 Rotfruktsgödsel (fosfor, kväve och kali).
 Superfosfat.
 Svavelsyrat kali (klorfritt kali).
 TG (trädgårdsgödning innehållande kväve, fosfor och kali).

Övrigt

D T-korn (råttgift).

Bilaga 2

Krusenbergs gårds handelsträdgård – sortiment

Sammanställningen visar de produkter som såldes vid Krusenbergs gårds handels-trädgård räkenskapsåren 1878–1879, 1907–1908 och 1917–1918. De räknas upp i ordning efter vilket belopp de såldes för inom var och en av kategorierna nyttoväxter (ätliga växter och plantor till ätliga växter) och prydnadsväxter (snittblommor, utplanteringsväxter och krukväxter). De kulturer som endast nämns ett år markeras i fetstil och de som nämns två av de tre åren är understruckna. 1917–1918 har även Landqvists dagbok använts som källa. Några kulturer nämns endast där och har därmed inte sålts. Förmodligen har de gått till gårdens hushåll. De markeras med parentes. Källa: Krusenbergs G2:B:1-3, Landqvists handelsträdgårds arkiv, Landqvists dagbok 1913–1922.

1878–1879	1907–1908	1917–1918
<i>Nyttoväxter:</i> vitkål rädisor sallat spenat persilja purjolök <u>brusselskål</u> jordärtskocka kålrötter rödbetor palsternacka lök, röd lök dill mejram	<i>Nyttoväxter:</i> <u>gurka</u> vitkål spenat lök <u>bönor</u> <u>potatis</u> <u>blomkål</u> sallat rädisor <u>rabarber</u> <u>spritärtor</u> kålrötter jordärtskocka <u>morötter</u> <u>jordgubbar</u>	<i>Nyttoväxter:</i> <u>gurka</u> röd lök <u>potatis</u> spenat <u>blå vindruvor</u> vitkål <u>blomkål</u> <u>morötter</u> lök skärbönor rödbetor <u>rabarber</u> <u>bönor</u> <u>gröna vindruvor</u> persilja

1878–1879	1907–1908	1917–1918
<i>Prydnadsväxter:</i> lackviol <u>azalea</u> hyacint stamrosor reseda lösa blommor (snitt)	rödbeta <u>sockerärter</u> <u>vindruvor</u> , blå och gröna palsternackor <u>tomater</u> dill mejram purjolök persilja selleri <u>grönkål</u> <u>brysselkål</u> kronärtskockor <u>gräslök</u> <u>melon</u> fläderblommor <u>vaxbönor</u> frö gurkplantor pumpa. blomkålsplantor pumpaplantor <i>Prydnadsväxter:</i> <u>azalea</u> lösa blommor (snitt) <u>rosor</u> <u>krysantemum</u> (snitt) <u>rosor</u> (snitt) hyacint <u>narciss</u> <u>spirea</u> <u>krysantemum</u> (i kruka?) inplanteringar tulpan prunus triloba <u>liljekonvalj</u> (snitt och kruka) <u>pelargon</u> marguerit primula <u>begonia</u> lackviol <u>bladväxter</u> <u>hortensia</u> blomsterplantor amaryllis <u>viol</u> (snitt) liljor <u>cineraria</u> knölbegonia	purjolök <u>jordgubbar</u> <u>spritärter</u> tomat jordärtskocka <u>syltlök</u> <u>melon</u> kålrötter rädisor <u>sockerärter</u> <u>vaxbönor</u> dill palsternacka sallat selleri mejram sparris <u>grönkål</u> jordgubbsplantor kruskål bondbönor <u>gräslök</u> (persiljerot) <i>Prydnadsväxter:</i> reseda <u>tulpaner</u> <u>narciss</u> hyacint <u>krysantemum</u> (snitt) <u>rosor</u> (trol kruka) <u>rosor</u> (snitt) <u>hortensia</u> inplanteringar lösa blommor (snitt) <u>spirea</u> <u>liljekonvalj</u> luktärt <u>fuchsia</u> <u>cyklamen</u> gladiolus <u>pelargonsticklingar</u> <u>dahlia</u> iris buketter scilla <u>begravningskransar</u> m.fl. kransar hespericus , snitt div perenna blomster

1878–1879	1907–1908	1917–1918
	<p> <u>lövkoja</u> tuberosum (snitt) tazetter reseda, (snitt) <u>cyklamen</u> eryngium (snitt) kransar kaktusdahlia, (snitt) nejlika lobelia, plantor <u>tulpan</u>, (snitt) <u>dahlia</u> förgätmigej <u>iris</u>, snitt narcissus poeticus <u>fuchsia</u> <u>pyrethrum</u>, plantor <u>krysantemum</u>, plantor dracena <u>pensé</u>, plantor mahoniablåd celonia <u>primula</u> obconica <u>aster</u>, flera sorter perilla, plantor ampelopsis, plantor <u>krokus</u> <u>aster</u> stockrosor balsamin calla, (snitt) krasse <u>lobelia</u> fulgens <u>pensé</u>, snitt salvia, flera sorter flox, plantor <u>solros</u>, plantor nicotiana tagetes, plantor santolinum, plantor cherianthus pilea </p>	<p> asparagus (i kruka eller snitt) <u>pensé</u> <u>primula</u> div plantor <u>viol</u> vårkrage <u>höstaster/aster</u> <u>solros</u> bladväxter <u>amaryllis</u> <u>krokus</u> (i kruka) lobelia fulgens <u>lobelia</u> <u>krysantemum</u> (i kruka) julros <u>begonia</u> erigeron <u>lövkoja</u> krasse petunia <u>pyretrum</u> <u>cineraria</u> kockia hampa (lackviol) (montbretia) (canna) </p>

Bilaga 3

Krusenbergs gårds handelsträdgård – inventarier

Sammanställning över uppgifter i inventarieförteckningar från åren 1892 och 1920 samt i ett utkast till arrendekontrakt från 1946. Prickar och frågetecken är mina markeringar då handstilen är svår att tyda. Många av de föremål som nämndes 1892 kan mycket väl ha funnits kvar en bit in på 1900-talet, särskilt om samma föremål även finns med i förteckningen från 1920. Källa: Krusenbergs säteri, D1:2, G1A:1, F2:1.

1892	1920	1946
<p>En växttransportör, bänkfönster med och utan glas, 33 st bänklådor.</p> <p>Stegar, störar och käppar.</p> <p>Snöplog, jordharpa, ståndmattor, slipsten, korgar, yxor, hackor, krattor, spadar, gångskyfflar, dito för häst, järnspekt, skottkärror, jordsåll.</p> <p>Forvagn, vagnshuv, vattenkärra med tunna, slädar, slädfäll.</p> <p>Vattenkar, vattenkannor, handsprutor, nio vattentunnor.</p> <p>Betsman, målkärl av trä resp. av bleck.</p> <p>Gräsklippningsmaskin.</p> <p>Korstafla.</p> <p>Div småredskap.</p> <p>Glasmästarverktyg.</p> <p>Snickeriverktyg med en hyvelbänk, fönstervirke, brädor.</p> <p>Plog, skottkärra.</p> <p>Presenning, regnrock, säckar.</p>	<p>Bänkfönster, fönster till rosbanen och till kasten, bänklådor (54 st), bänkluckor, ..., rörmattor, jordbår, jordlådor, lyftkrokar, jordsåll, klappbräden, strykbräden, läfönster (?) bänklådor, luckor till roskasten, träfönster bänklådor.</p> <p>Till växthuset: luckor, skuggramar, termometrar, stegar, vattenkannor, mässingsspruta, växttransportör, askrator, fruktträdsspruta, lyktor, ..., rensmaskin med nyckel, busksaxar.</p> <p>Till vinkasten: luckor.</p> <p>Spadar, bräddskyffel, grepar, hackor, rensharvar (?) för häst, gångskyfflar, järnkrattor, krattor med järnpinnar och med träpinnar, kärl, kantjärn, kanttrissa, järnspekt, rotyxa (?), lina (?), maskroskrattor, rensallar, fårjärn.</p> <p>Till fruktträdgård och park listades trädgårds-sågar, trädskrapor, häck-</p>	<p>348 drivbänksfönster.</p> <p>18 drivbänksmattor.</p> <p>Transportör, gammal och bristfällig.</p> <p>Torgstånd.</p> <p>35 och 25 meter gummislang.</p> <p>Fjäderharv.</p> <p>6 vattenkannor, två storlekar.</p> <p>Ca 1 000 blomkrukor.</p> <p>3 grepar, 4 spadar, gräv-grep, 10 skyffeljärn, 4 bethackor, järnkratta.</p> <p>Vattenkar, vattentunna.</p> <p>Slipsten.</p> <p>Besman.</p> <p>Grensax, häcksax, sekator.</p> <p>41 lingonlådor.</p> <p>20 kg järntråd.</p> <p>Adresslappar.</p> <p>Tonkinkäppar.</p>

1892	1920	1946
<p>Fröskåp. Bisamhällen, träd och halmkupor, honungs- slunga, handpust. Blomkrukor, fröfat. Trädgårdsmöbler.</p>	<p>huggare, häcksaxar, frukttagare, ...-såg, ..., dito på skaft, vasskärare, dubbelstegar, enkla dito, trappstegar, frukt- korgar 50 l och 20 l. Trädgårdsmöbler. Vattentunnor. Snickarredskap: snickar- sågar, vedsågar, hugg- yxor, handyxa, hyvlar, stämjärn, borrsängar, ..., strykmaskin, järngryta, hyvelbänk, oljekannor, borrar till borrsäng, glasmästardiamant, hovtång, filar, kniptång. Telefon. Körredskap: forvagn med stol och draglinor, skräpkärra, vattenkärra, forsläda med kärlar, skräpsläda, ..., sladd, gångskyffel för häst, snöplog, harv, kälke (?), f..säningsmaskin. Gräsklippare, kors- tavla, korgar större och mindre, presenning, ..., besman. 10 l-mått, 5 l-mått, 2 l-mått, 1 l-mått. Kask (?), vagnslykta. Biskötsel: halmkupor, bisamhällen, honungs- slungor, rökpust, skatt- lådor, honungslådor med galler. Blomkrukor i fyra stor- lekar.</p>	

Bilaga 4

Krusenbergs gårds trädgårdar – arbetskraft

Uppgifterna om titel och inkomst och i flera fall namn kommer ifrån kassaböcker och husförhörlängder (Krusenbergs säteri D2:3, G2A:8–10 och G2B:3 samt husförhörlängder, Alsike AIIa:1–5, 1895–1928). Till och med räkenskapsåret 1906–1907 hade en trädgårdsmästare (trgm) ansvar för hela trädgården, både plantskolan (plsk) med fruktodling och handelsträdgården (htrg). Orangören och senare underträdgårdsmästaren (undertrgm) hade handelsträdgården som sitt ansvarsområde.

År		
1899–1900	Trgm K.G. Gellert	
1900–1901	Trgm K.G. Gellert	
1901–1902	Trgm F.E. Eriksson	
1902–1903	Trgm J.E. Nilsson	
1903–1904	Trgm K.G. Gellert	
1904–1905	Trgm K.G. Gellert	
1905–1906	Trgm K.G. Gellert	
1906–1907	Trgm K.G. Gellert	
1907–1908	Trgm för plsk K.G. Gellert, 1195,63 Orangör för htrg C.W. Carlsson, 330,79	Sju trädgårdselever, en trädgårdshushållerska. Två trädgårdsmästare avlönas för fyra månaders arbete, en man utförde grävningsarbete. Ytterligare ett antal personer fick ersättning för <i>hjon dagsverken</i> respektive fruktplockning.
1908–1909	Trgm för plsk K.G. Gellert, 1042,06 Undertrgm för htrg Sigfrid Andersson, 7 mån, 220,08*	Fem trädgårdselever.
1909–1910	Trgm för plsk Knut Ohlsson, 960:– Undertrgm för htrg Axel Pettersson, 420:–	Tre trädgårdselever, en trädgårdsarbetare.

År		
1910–1911	Trgm för plsk Herman Holgersson, 910:– Undertrgm vid htrg J.A. Landqvist, 410:–	Tre trädgårdselever.
1911–1912	Trgm för plsk J.A. Söderqvist, 920:– Undertrgm för htrg Karl Hjalmar Hellström, 295:–	Tre trädgårdselever.
1912–1913	Trgm för plsk J.A. Söderqvist, 856,80 Trgm för htrg Edvin Nilsson, 561,83	Tre trädgårdselever.
1913–1914	Trgm för plsk J.A. Söderqvist, 977,18 Trgm för htrg Osvald Lindgren, 562,25	Två trädgårdsarbetare, två trädgårdselever.
1914–1915	Trgm för plsk J.A. Söderqvist, 870,49 Trgm för htrg Gotthard Pettersson, 668,50	Fyra trädgårdselever samt en kvinna och en trädgårdshushållerska.
1915–1916	Trgm för plsk J.A. Söderqvist Trgm för htrg Gotthard Pettersson	Två trädgårdsarbetare, två trädgårdselever.
1916–1917	Trgm för plantskolan J.A. Söderqvist, 1 251,16 Trgm för htrg J.A. Landqvist, 959,23	Tre trädgårdselever, en trädgårdshushållerska samt tre kvinnor och en man.
1917–1918	Trgm för plsk J.A. Söderqvist, 2 518:– Trgm för htrg J.A. Landqvist, 1 401:–	Tre trädgårdselever en trädgårdshushållerska samt en kvinna och en man.
1918–1919	Trgm för plsk J.A. Söderqvist, 1 937,29 Trädgårdsmästare för htrg J.A. Landqvist, 1 127,37	
1919–1920	Trgm för plsk J.A. Söderqvist, 1 510:– Trgm för htrg Johan Jansson, 560:–	Fem trädgårdselever och en trädgårdshushållerska.

* Sigfrid Andersson avled av stelkramp under juni månad, 24 år gammal. Landsarkivet Uppsala, Död- och begravningsbok, Alsike C:8 (1895–1911).

Bilaga 5

Antuna gårds handelsträdgård – sortiment

Uppgifterna om försäljningen av trädgårdsprodukter vid Antuna gård är hämtade ur kassaböcker från respektive år. För år 1940 har även uppgifter hämtats från avräkningarna från Stockholmsortens trädgårdscentral. Det saknas uppgifter från år 1950 och därför redovisas istället år 1948. De kulturer som endast nämns ett år markeras i fetstil. De som nämns två av de fyra åren är understruckna. Mycket kan dölja sig i grupperna ”grönsaker”, ”rotfrukter”, ”växter” och så vidare.

	1935	1940	1945	1948
Fruktträdgård	Diverse frukt <u>Plommon</u> Päron Äpple	Diverse frukt <u>Plommon</u> Äpple	Frukt Äpple	Frukt
Köksträdgård	Grönsaker Rotsaker Björkris* <u>Bönor</u> <u>Gurka</u> Hallon Hallonplantor <u>Jord</u> Jordgubbar Krusbär Lök <u>Löv</u> Mahonia Potatis <u>Rabarber</u> Sparris Spenat Vinbär <u>Ärter</u>	Grönsaker Rotsaker Blomkål <u>Bönor</u> Granris Hallon Jordgubbar Jordgubb-plantor Krusbär <u>Löv</u> Mahonia Palsternacka <u>Purjolök</u> <u>Rabarber</u> Rödbeta Selleri Sockerärt Spenat Vinbär Vitkål <u>Ärter</u>	Frukt Grönsaker Rotsaker Hallon Jordgubbar Mahonia <u>Saltgurkor</u> Spenat Tallris Vinbär	Frukt Rotsaker <u>Purjolök</u> Hallon <u>Jord</u> Jordgubbar Krusbär Mahonia Vinbär

	1935	1940	1945	1948
Bänkgård	Plantor Dill Gurka Mahonia-plantor Melon Morötter <u>Potatis</u> Rädisor Sallat Spenat	Grönsaker Plantor Dill Gurka <u>Jordgubbar</u> Melon Morötter <u>Potatis</u> Rädisor Sallat Spenat	Blommor Plantor Grönsaker Dill Gurka <u>Jordgubbar</u> Melon Morötter Rädisor Sallat Spenat	Plantor Grönsaker Dill Melon Rädisor Sallat
Växthus	Växter Asparagus Björkris Jordgubbar Krysantemum Persikor Tomat Vindruvor	Växter Asparagus Björkris Blomkål Bönor Krysantemum Potatis <u>Primula</u> Rabarber Tomat	Växter Asparagus Björkris Gurka Krysantemum <u>Primula</u> Tomat Vindruvor	Björkris Gurka Jord Julrosor Krysantemum Tomat Vindruvor

* Björkris nämns i första hand kopplat till växthuset.

Bilaga 6

Nilssons handelsträdgård – sortiment

Nilssons sortiment av grönsaker, rotfrukter, frukt, bär och blommor 1932 respektive 1950 i bokstavsordning. I fetstil markeras de kulturer som endast förekom under ett av de två åren. När jag varit osäker har jag valt att inte markera, till exempel fruktträden som inte specificerades 1950.

	1932	1950
Grönsaker på friland och i driv- bänk	blomkål dill gräslök gul lök gurka (i drivbänk) märgärter persilja purjolök röd lök sallat skärbönor sockerärter spenat syltlök vitkål "diverse grönsaker"	bladpersilja blomkål (tre sorter) brytbönor (tre sorter) dill drivgurka gräslök märgärter (fem sorter) purjolök sallat (två driv- och två frilands- sorter) skärbönor sockerärter (tre sorter) spenat spritärter syltlök tomat (frilands-)
Rotfrukter	kålrot morötter palsternacka rädisor rödbetor selleri sommarmorötter, "sopprötter"	rödbetor rädisor (driv- och frilands-) morötter palsternacka kålrot

	1932	1950
Blommor på friland	aster, höstaster atlasblomma brudslöja gullris kokardblomster lejongap luktärter lövkoja pensé rudbeckia trädgårds- och chabaudnejlika zinnia	atlasblomma aster (två sorter) begonia blåklint brudslöja dahlia lejongap luktärter lövkoja margerit nejlikor (två sorter) pensé (två sorter) prästkra (fyra sorter) ringblomma rosenskära sommarslöja zinnia skäggört praktsalvia petunia (fyra sorter) tagetes (två sorter) campanula rosenincarvillea trädgårdsförgätmigej balsamin gladiolus stockros
Bär och rabarber	jordgubbar hallon röda och svarta vinbär krusbär rabarber månadssmultron	jordgubbar hallon vinbär krusbär rabarber
Fruktträd	Följande äppelsorter nämns: Astrakan, Transparante Blance, Sävstaholm, Oranie, röd Gra- vensteiner, gul Gravensteiner, Åkerö, Cox Pomona, Cellini och Melonäpple Päron, körsbär, plommon	"fruktträd"
Växthus- kulturer	–	engelsk pelargon (fem sorter) pelargon (två sorter) fuchsia krysantemum (troligtvis för snitt) gurka tomater

Bilaga 7

Nora handelsträdgård – sortiment

Uppgifter om vilka kulturer som odlades vid Nora handelsträdgård 1940–1950, rangordnade i bokstavsordning. Uppgifterna i kolumnerna 1940, 1945 och 1950b kommer ifrån kassaböcker och verifikationer (det saknades endast en följesedel till en av fröbeställningarna 1950). De kulturer som endast nämns ett år markeras i fetstil och de som nämns två av de tre åren är understruckna. I kolumnerna 1946 och 1950a kommer uppgifterna ifrån Nils Welanders dagbok. Texten har kursiverats för att tydligare markera skillnaden. Dessa uppgifter är inte jämförbara över tid, vilket tydliggörs när de två kolumnerna 1950a och 1950b jämförs. Mycket kan dölja sig i grupperna ”grönsaker”, ”blomster” etc. Källa: Danderyds blomsterhandels arkiv.

	1940	1945	1946	1950a	1950b
Grönsaker och rotfrukter	Blomkål Grönsaker Gurka Gurkplantor <u>Morötter</u> <u>Plantor</u> (kan även vara växt-huskulturer) <u>Potatis</u> Rotsaker Sallat Spenat Sättpotatis Tomat Vitkål	Blomkål <u>Bönor</u> Gul lök Gurka <u>Plantor</u> <u>Potatis</u> <u>Rödbetor</u> Rödlök Sallat Spenat Spritärtor, ärtor Tomat Vitkål	<i>Bönor</i> Gul lök Gurka <i>Krypbönor</i> <i>Kål</i> Melon <i>Morötter</i> <i>Persilja</i> <i>Potatis, sen</i> <i>Potatis, tidig</i> <i>Rödbeta</i> <i>Sallat</i> <i>Tomat</i> <i>Ärtor</i>	Rotsaker <i>Bönor</i> <i>Krypbönor</i> <i>Kål</i> <i>Morötter</i> <i>Persilja</i> <i>Potatis, sen</i> <i>Potatis, tidig</i> <i>Röd lök</i> <i>Rödbeta</i> <i>Sallat</i> <i>Tomat</i> <i>Ärtor</i>	Blomkål <u>Bönor</u> Dill Gurka <u>Morötter</u> Märgärt Persilja , 2 sorter Rädisor <u>Rödbetor</u> Sallat Spenat Tomat, två sorter Vitkål
Bär och rabarber	<u>Hallon</u> Jordgubbar Jordgubbsplantor <u>Rabarber</u>	<u>Hallon</u> Hallonplantor Jordgubbar Krusbär <u>Rabarber</u> Smultron Svarta vinbär	<i>Fruktträd</i> <i>Hallon</i> <i>Jordgubbar</i> <i>Jordgubbe</i> , 'Deutsch Evern' <i>Krusbär</i> Smultron <i>Vinbär</i> <i>Äpple (Wealthy)</i>	<i>Fruktträd</i> <i>Hallon</i> <i>Jordgubbar</i> <i>Krusbär</i> <i>Päron (Hofstapäron)</i> <i>Vinbär, svarta</i> <i>Vinbär</i> <i>Äpple (Transparente blanche, Oranie, Wealthy, Cellini)</i>	Jordgubbar

	1940	1945	1946	1950a	1950b
Blom- mor	Blommor <u>Freesia</u> <u>Gloxinia</u> <u>Hortensia</u> <u>Julkaktus</u> Kalanchoë Krukrosor Krukväxter Lövkojor <u>Narciss</u> <u>Pelargon Pen- séplantor</u> <u>Saintpaulia</u> <u>Tulpan</u>	Blommor Amaryllis Begonia Bougainvillea Brudslöja Canna <u>Cineraria</u> Cyklamen <u>Freesia</u> <u>Gloxinia</u> <u>Hortensia</u> Isört <u>Julkaktus</u> Kalanchoë Murgröna Passiflora <u>Pelargon</u> Primula <u>Saintpaulia</u>	Blomster <i>Adiantum</i> <i>Aphelandra</i> <i>Asparagus</i> <i>Aster</i> <i>Begonia</i> <i>Begonia semper- florens</i> <i>Beloperone</i> <i>Blomsterlök</i> <i>Bougainvillea</i> Brudslöja Canna <i>Cineraria</i> <i>Cyklamen</i> <i>Dahlia</i> Doronicum <i>Freesia</i> <i>Gloxinia</i> <i>Hortensia</i> <i>Hyacint</i> Höstaster <i>Kaktus (troligen julkaktus)</i> <i>Kalanchoë</i> <i>Krasse</i> <i>Krysantemum</i> <i>Lobelia</i> <i>Luktärt</i> <i>Lövkoja</i> <i>Mahonia</i> <i>Marguerit</i> Montbretia <i>Motalabegonia</i> Myrten Nejlila <i>Pelargon</i> <i>Pelargon zonale</i> <i>Pensé</i> <i>Petunia</i> <i>Primula</i> <i>Primula mala- coides</i> Rochea <i>Ros</i> <i>Ros, Ellen poulsen</i> <i>Saintpaulia</i> <i>Sedum</i> <i>Tradescantia</i> <i>Tulpan</i>	Blomster Amaryllis <i>Adiantum</i> <i>Aphelandra</i> <i>Asparagus</i> <i>Aster</i> <i>Begonia</i> <i>Beloperone</i> <i>Blomsterlök</i> <i>Bougainvillea</i> Campanula <i>Cineraria</i> Cissus <i>Cyklamen</i> <i>Dahlia</i> Engelsk pelar- gon <i>Freesia</i> Gladiolus <i>Gloxinia</i> <i>Hortensia</i> <i>Hyacint</i> Iris <i>Julkaktus</i> <i>Kalanchoë</i> Knölbegonia <i>Krasse</i> <i>Krysantemum</i> Lejongap <i>Lobelia</i> <i>Luktärt</i> <i>Lövkoja</i> <i>Mahonia</i> <i>Marguerit</i> <i>Motalabegonia</i> Nephrolepis Ormbunke <i>Pelargon zonale</i> <i>Pelargon pel- tatum</i> <i>Pensé</i> <i>Petunia</i> <i>Primula</i> <i>Primula mala- coides</i> <i>Påsklilja</i> <i>Ros</i> <i>Saintpaulia</i> <i>Sedum</i> <i>Streptocarpus</i> <i>Tradescantia</i> <i>Tulpan</i> Zinnia	Aster , 14 sorter Atlasblomma Blåklint <u>Cineraria</u> , 4 sorter Drivros , 3 sorter Gladiolus , 4 sorter Hyacint , 5 sorter Iris Kalanchoë Krysantemum , 4 sorter Lejongap , 4 sorter Lobelia , 2 sorter Luktärt , 4 sorter <u>Narciss</u> , 3 sorter <u>Pensé</u> , 8 sorter Petunia , 6 sorter Praktsalvia Riddarsporre Sommar- begonia Sommar- lövkoja Sommarslöja Streptocarpus Syrenviva (Primula mala- coides) Tagetes , 3 sorter <u>Tulpan</u> , 16 sorter Zinnia
Övrigt	blomjord blomsterbinderi	kransar	Planterade grupper	Planterade grup- per, mahonia- kransar	